

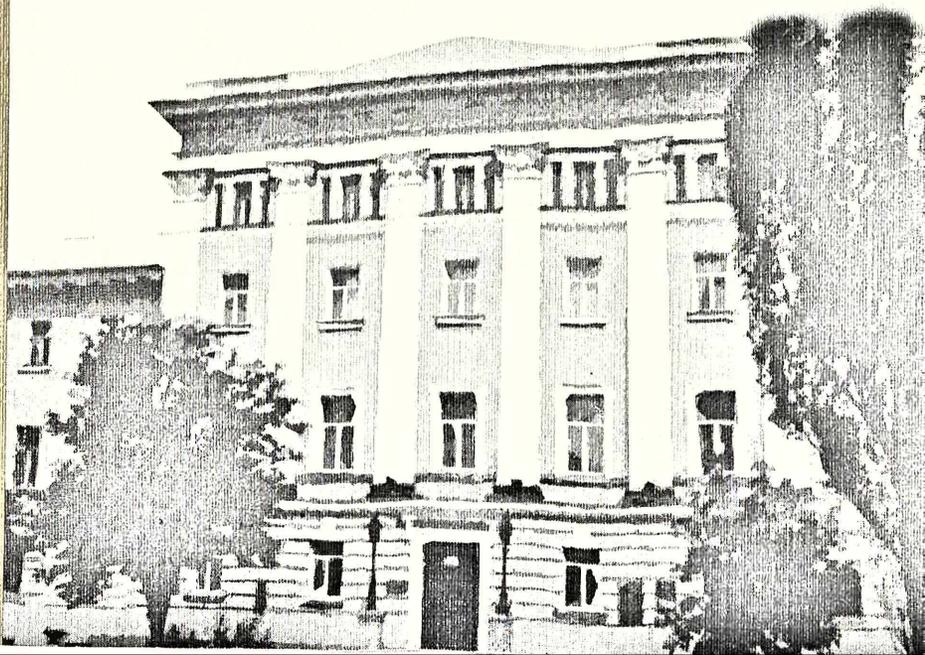
БІБЛІОТЕКА ІНСТИТУТУ ФІЛОЛОГІЇ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

випуск 29-30
2004

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

**Міжвідомчий
науковий
збірник**

Засновано 1973 року

Випуск 29–30

**Видавничий Дім Дмитра Бураго
Київ – 2004**

УДК 811.161.2(082.1)
ББК 81.2УКРя43
У 43

Рецензенти:

Н. Ф. Клименко, д-р філол. наук, проф.,
Т. О. Черниш, канд. філол. наук, доц.

Редакційна колегія:

А. К. Мойсієнко, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.); *Н. П. Плющ*, канд. філол. наук, доц. (заст. відп. ред.); *Л. А. Алексієнко*, канд. філол. наук, доц.; *П. І. Білоусенко*, д-р філол. наук, проф.; *Л. П. Гнатюк*, канд. філол. наук, доц.; *А. П. Грищенко*, д-р філол. наук, проф.; *Н. В. Гуйванюк*, д-р філол. наук, проф.; *А. П. Загнітко*, д-р філол. наук, проф.; *М. П. Кочерган*, д-р філол. наук, проф.; *І. В. Козленко*, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.); *І. М. Арібжанова*, канд. філол. наук, доц.; *Л. І. Мацько*, д-р філол. наук, проф.; *Ю. Л. Мосенкіс*, д-р філол. наук; *О. Д. Пономарів*, д-р філол. наук, проф.; *Є. С. Регушевський*, д-р філол. наук, проф.; *В. Ф. Чемес*, канд. філол. наук, доц.; *В. В. Чумак*, канд. філол. наук, доц.

Затверджено вченою радою Інституту філології 05 грудня 2004 року.

Адреса редакційної колегії:

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології: 01030, м. Київ, б-р Тараса Шевченка 14; тел. 239-33-49.

У 43 Українське мовознавство. Збірник наукових праць. – Випуск 29–30. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. – 226 с.

ISBN 966–8188–00–4

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, імен власних та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

УДК 811.161.2(082.1)
ББК 81.2УКРя43
У 43

ISBN 966–8188–00–4

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2004
© Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004

ВИПУСК 29

80-річчю професорів

Н. І. ТОЦЬКОЇ та І. К. КУЧЕРЕНКА присвячується

Анатолій Мойсієнко

Київський університет імені Тараса Шевченка

МОВА ЯК СВІТ СВІТІВ

Насамперед, що є *світ*? “Філософський енциклопедичний словник” подає таке визначення поняття *світ*: “це все те, що оточує людину, і те, що знаходиться всередині неї, універсальна предметність, у можах якої людина вирізняє себе з-поміж інших предметів”¹.

М. Гайдеггер, розмірковуючи над наповненням доволі зужитого в останні роки словосполучення “картина світу”, запитує: “Але що тут зветься світом? Що означає картина? Світ виступає тут як означення суцього в цілому. Це ім’я не обмежене космосом, природою. До світу належить і історія. І все-таки навіть природа, історія і обидві вони разом у своєму прихованому й агресивному взаємопроникненні не вичерпують світу”². Про багатогранну, невичерпну у своїй суті природу світу йдеться й у згаданій статті філософського словника, де, зокрема, перераховуються такі “різновиди” світу (світів), як матеріальний та духовний; об’єктивний та суб’єктивний; субстратно-регіональний та соціогенний; світ психічних структур та знаково-семантичних форм; життєвий світ та світ культури; світ людини, який “розпадається на світ інтерсуб’єктивного спілкування з іншими людьми та внутрішній світ людини (її душа)” тощо³. Немає однак: світ мови. “Світ інтерсуб’єктивного спілкування з іншими людьми”, звичайно ж, далеко не вичерпує поняття “світ мови” (“світ національної мови”). Не знаходимо відповідної статті і в наших лінгвістичних словниках та енциклопедіях.

Не ставлячи за мету дати наукову дефініцію розгляданому поняттю, обмежимося тут рамками власного розуміння світу мови: це мова у її внутрішньому (онтогенному) і зовнішньо-пізнавальному, зовнішньо-функціональному сутті.

За В. фон Гумбольдтом, “мова – не просто засіб обміну, що слугує взаєморозумінню, а істинно світ, який внутрішня робота духовної сили покликана поставити між собою і предметами”⁴; “мова – це світ між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини”⁵. Діалектика цього світу надзвичайно складна. Розглядаючи мову як діяльність духу, В. фон Гумбольдт у той же час говорить про мову як необхідне знаряддя для діяльності духу. “Дух творить, але в тім же акті творення протиставляє створене самому собі, дозволяючи йому

впливати на себе вже як на об'єкт. Так, відобразившись у людині, світ стає мовою, яка, поставши між ними, пов'язує світ з людиною і дозволяє людині плідно впливати на світ⁶. У М. Гайдеггера мова сягає граничної онтологізації, де, як зазначає Ю. Сватко, "йменує сама Мова, а не людина, яку Мова, власне, і "впускає в себе"⁷. Зрештою, це витікає з того, зауважував П. Мовчан, що сам акт найменування світу "був актом космічним, світотворчим, і він був рівнозначним акту світобудування", що "стало особливо зрозумілим у наш світоперебудовний час, коли людина постала "геологічною силою" (В. Вернадський)⁸. Духовне, сакральне суття мови, за Біблією, є першоосовою Світобудови, Життя. "Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово. Воно в Бога було споконвіку. Усе через Нього повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без Нього. І життя було в Нім, а життя було Світлом людей"⁹.

Відома гіпотеза лінгвістичної відносності Сепіра-Ворфа, що набула особливого резонансу в американському неогумбольдтіанстві, стверджує: мова формує світ, а не просто відображає його¹⁰. "Ми ділимо на відрізки й осмислюємо безперервний потік явищ саме так, а не інакше, головним чином завдяки тому, – писав Б. Ворф, – що за допомогою нашої рідної мови ми стаємо учасниками певної "змови", а не тому, що ці явища класифікуються і осмислюються всіма однаково. Мови розрізняються не тільки тим, як вони будують речення, а й тим, як вони ділять навколишній світ на елементи"¹¹.

Представниками європейського неогумбольдтіанства (Л. Вайсгербер, Г. Іпсен, П. Гартман та ін.) гумбольдтівські ідеї були розгорнуті у філософську формулу світу, за якою – між об'єктивною дійсністю (Sein, Realität) і свідомістю (Bewußtsein) існує інша дійсність (Wirklichkeit), що обіймає собою і мову. Один із чільних представників цього напрямку Л. Вайсгербер означував мову як процес вербалізації світу при "переведенні буття в усвідомлене буття"¹². Про три різні види буття свого часу писав і О. Лосєв, це: навколишня дійсність; навколишня дійсність, відображена в нашому мисленні і в нашій свідомості; нарешті, буття словесне, або семантичне, "середнє між об'єктивно-дійсним і мисленним буттям"¹³.

Беззастережне відкинення таких поглядів на природу мови, зокрема поглядів неогумбольдтіанців, що спостерігалось протягом тривалого часу в радянському суспільстві, не могло не позначитися на стані розглянутих проблем у нашому мовознавстві. Говорячи, наприклад, про важливість неогумбольдтіанських ідей для сучасних досліджень, О. Радченко підкреслює думку про те, що рідна мова являє собою історичний процес відтворення світу певною мовною спільнотою за допомогою слова. В цей процес людина включається з раннього дитинства, ще до початку будь-якої усвідомленої діяль-

ності, всотуючи основи рідної мови і тим самим сприймаючи закладену в мові численними поколіннями своєрідну картину світу¹⁴.

Про “неповторну та унікальну картину світу”, яку створює “у національній мові національна свідомість” і “яку ще можна кваліфікувати як ідеальну дійсність (другу реальність), котра, відображаючи “першу реальність”, не є однак її тотожністю, пише О. Федик¹⁵. Ця друга дійсність, зазначає О. Федик, “є своєрідним духовним відбитком, духовною “копією” світу, хоч автор зразу ж висловлює застереження щодо ототожнення її з першою в онтологічному плані¹⁶. Тут варто згадати висловлену свого часу тезу П. Флоренського: “...Слово є сама реальність, словом передавана, – не те щоб дублет її, поряд з нею поставлена копія, а власне вона, сама реальність у своїй достеменності, у своїй нумеричній самототожності¹⁷. Розглядаючи мову як таку даність, що одночасно являє собою суб’єкт пізнання і пізнаваний об’єкт, сплетінням енергій яких вона тримається”, філософ звертається до образного порівняння слова з мостом “між Я і не-Я”¹⁸.

До не менш образної сентенції вдається і Ю. Лотман, коли говорить, що “ми занурені в мовному просторі.., частиною якого ми є і який одночасно є частиною нас”¹⁹. Теза про взаємопроникнення людини і всесвіту свого часу була культивована символістською поезією (висловлена в поетичних рядках О. Олеся: *Душа моя Скрізь в повітрі розлилася... Степом, небом розлилася. Світ в мені і в світі я*). Як зазначає Л. Ставицька, “поетичну формулу “Світ в мені і в світі я” без перебільшення можна вважати провідним постулатом модерної естетики, яка, з одного боку, відчуває конфлікт між безмежністю Всесвіту і обмеженістю окремого людського існування, а з другого, – душевно-тілесну субстанцію людського існування відкриває для проникнення зовнішньої, зримої реальності, в першу чергу, явищ природи, що уособлюють складники духовного емоційного еста людини”²⁰. М. Ільницький, говорячи про сутність поетичної концепції Б.-І. Антонича періоду створення “Книги Лева”, “Зеленої Євангелії”, наголошував, що ця сутність “виявляється у прагненні охопити весь цикл розвитку космічної світобудови від “прапервісного мороку природи” до “сурм останнього дня”, “апокаліпсису”, через присутність у всіх цих грандіозних процесах авторського “я”, його трансформованої і духовної сутності”²¹.

Йдеться про поетичну мову як містилице всіх сутностей – від першопочатку до “останнього дня”.

Прото це лише одна з площин, точніше сказати, одна з парадигм багатогранного, багатовимірного світу мови.

Мова, таким чином, постає як своєрідний світ світів, де парадигматика кожного окремого може бути розглядана на іманентному (внутрішньомовному) рівні; на рівні “мова – “зовнішній світ”; осіб – на рівні тексту.

Кожен з таких світів парадигматично не замкнений, різновекторно переходить у інші, компонентно взаємодіючі, накладаючись на інші у функціональному просторі. Б. Расселу, наприклад, належить вислів про те, що частково завдяки вивченню синтаксису ми можемо пізнавати структуру світобудови²².

Отже, іманентний світ мови. Світ, що зумовлений внутрішніми законами розвитку конкретної мови. Йдеться про цілковиту автономність системних відношень на рівні фонетичних, морфологічних, синтаксичних тощо одиниць, не залежних у своєму онтогенезі від жодних суспільних, соціальних умов.

У радянському мовознавстві сам термін "іманентні закони мови" вважався одіозним. Проте ще за радянської доби, апелюючи до ряду вульгаризаторських постулатів на зразок дешерієвського "Структура мови – породження соціального, продукт суспільства, мовної практики, результат використання органів звукотворення в соціальних цілях, у комунікативній функції"²³, Б. Серебренніков цілком резонно ставив питання: "Цікаво, від яких зовнішніх факторів залежать такі явища, як дифтонгізація старих монофтонгів в історії німецької мови, випадання глухих приголосних чи оглушення кінцевих дзвінків приголосних у історії російської мови, набуття дзвінкості інтервокальними глухими проривними і спірантами, що спостерігається в багатьох мовах, розвиток буферного звука в групах *mr* і *mp* в історії французької мови, перетворення древніх *a*, *e*, *o* в *a* в індоіранських мовах, перетворення початкового *j* в киргизській мові і т. ін.?"²⁴

Парадигма "іманентного світу" "розгортається" при системно-семіологічному погляді на мову як таку, що розуміється сама в собі і для себе (Ф. де Соссюр), в логізованих семіотичних конструктах Ч. Пірса, нарешті, в бартівській "конотативній семіології", що дозволяє "перейти від вивчення знакових систем, безпосередньо усвідомлюваних і свідомо використовуваних людьми, до знакових систем, які людьми не усвідомлюються, хоч і використовуються ними"²⁵.

Системність як характеристика будь-якої світобудови знаходить експлікований вияв і в мові. Більш того, у вступі до "Основ семіології" Р. Барт зазначає: "Що стосується сукупності різних предметів (одяг, їжа), то вони отримують статус системи *лише* (курсив наш. – А. М.) за допомогою мови"²⁶. "Світ означуваного, – твердить Р. Барт, – є світ мови"²⁷. І тут маємо вже накладання, пересікання "внутрішнього" і "зовнішнього" світів.

Зовнішньомовна парадигма передбачає функціональний аспект дослідження слова на засадах антропоцентризму, когнітивізму.

Слово – не лише ідеальний адекват дійсності; будучи самою дійсністю (матеріальною, духовною), воно здатне поширюватися в просторі і часі, нести інформацію, випромінювати емоційно-ек-

спросити енергію. Слово живе своїм життям, і, як писав Г.-Г. Гаддмор, навіть "попри одноразовість акту мовлення, воно набуває трипалості – у вигляді доброї звістки, благословення, прокляття або молитви, а також як заповідь чи закон, чи виголошений вирок, або ж як художні твори поетів і наукові принципи філософів"²⁸. Чи не окрасаний приклад координати часопросторовості світу мови?

Такими прикладами можуть бути аксіологічні координати – добра і зла, краси і потворства тощо, які характеризуються відповідною парадигмою номінацій на лексичному рівні. Не кажучи вже про координати соціального, національного, що тісно переплітаються з іншими координатами матеріального, духовного.

Всі ці координати знаходять вияв у словесно-понятійному, словесно-образному світі мови-тексту, складному у своїй ієрархічності (хоч часом оголеному до аскетизму умовних позначень, символіки).

Цей світ завжди цілісний (навіть при наявності багатьох крапок усередині речення, між абзацами, розділами). Цілісний він при всій своїй багатолічності і безмежності. Де б ще в такому сусідстві могли зустрітися комахи, черви, змії, найрізноманітніші тварини – в безумному буйстві, в необмеженій кількості, як не на просторі мови – в безтілесному голосі, що їх перераховує, чи на змережаних літерах сторінок книги? – розмірковує над аналізом борхісівських текстів М. Фуко²⁹.

Цей світ, як правило, багатоаспектний, багатовимірний. Тому спеціальні маркери (лексичні, граматичні, графічні тощо) покликані бути в ньому організаційно, інтендно зумовлюючими на вертикальних і горизонтальних лініях, лініях перетину емоційно-сміслових енергій композиційної, образно-динамічної структури.

Так, просторово-часова парадигма "Вступної новели" М. Хвильового позначена трьома традиційними маркерами: *вчора, сьогодні, завтра* (*Вчора в "Седі" безумствувала Ужвій, і "Березіль" давав ілюзію екзотичної зливи. А сьогодні над Харковом зупинились табуни південних хмар і йде справжній тропічний дощ. Сьогодні моє любиме число – 13. Завтра піду на могилу комунара, автора "Ударів молота і серця"*), які окреслюють контури художньої світоподієвості у творі, виконуючи певну прагматичну функцію, зокрема, в зіставленнях "сьогоднішнього дня" і "завтра" (останнє окаймлене в новелі символікою "живого", "запашного" життя, "безсмертного слова" і "синьооких фіалок").

Цікаво спостерегти на прикладі часово-просторової парадигми "вчора – завтра" в одному з віршів Й. Бродського, як відбувається асоціативне "занурення" в іманентний світ мови, що є цілком природним для світу-мови тексту, порівн.: *За вчерашнім днем стоить Неподвижно завтра, Как сказуемое за подлежащим.*

Мова-текст репрезентує і індивідуальний світ окремого автора, окремого твору, і мовотворчість певного історичного проміжку, певної

олохи. І в кожному випадку маємо справу з тими чи тими ознаками-маркерами, що характерні для авторської індивідуальності, фрагменту мовотворчості у відповідних часо-просторових межах.

Скажімо, світ поетичної мови Бориса Тена закорінений в уснорозмовні книжні джерела української історії, в мовотворчість інших народів, починаючи від античності (Борис Тен відомий як автор поетичної збірки “Зоряні сонети” та численних видань перекладів із світової літератури, зокрема давньої, і це останнє, безперечно, зумовило те, що в українську мовну свідомість, як зазначає С. Єрмоленко, влився потужний струмінь світової культури, відповідно мовна палітра поета “розкрилася новими гранями можливості українського словотворення, синтаксису, лексико-семантичної сполучуваності слів”³⁰. “Поетична мова Бориса Тена, – пише С. Єрмоленко, – ніби понадчасова”³¹. І такими маркерами координат понадчасовості в оригінальних поезіях автора на лексичному рівні є саме слово час з відповідною епітетною парадигматикою (*старий, старовинний, давній, прадавній, байдужий*); на словотвірному рівні – утворення з префіксом *пра* (*праісторична путь, прадавня старовина, прадідна родина* тощо).

Світ тексту породжує якісно новий світ певної фрази, певного слова. Порівн., як видозмінюється значеннєвість лексеми *колесо* у словосполученні *крокове колесо* на основі ширшого контексту, на основі осягнення внутрішньої форми слова (*Крокове колесо Вище тину стояло, Много дива видало. – Чи бачило, колесо, Куди милий поїхав?*). “Це жовте колесо – сонце; сонце дивиться зверху і бачить багато дива”, – так коментував цю веснянку О. Потебня³².

При декодуванні старих текстів те чи те слово для різних реципієнтів може являти абсолютно відмінні світи. Численні зразки таких різночитань подає В. Скляренко у книжці “Темні місця” в “Слові о полку Ігоревім”. Спинимось на одному з наведених тут прикладів. Словосполучення *бусови врани* з затемненим смислом лексеми *бусови* вжито в розповіді Святослава про свій сон: *Всю ночь съ вечера бусови врани възграяху Плъсьньска*. Дослідники, “реставрувавши” *бусови*, практично одноставно прийняли кон’єктуру *бусови*, її досить переконливо свого часу обґрунтував В. Міллер³³. При цьому значення слова *бусови* одні вчені пояснюють на основі рос. діал. *бусый* (сірий, димчастий, бурувато-сірий), інші дослідники його значення пов’язують із власним іменем половецького хана (чи антського князя IV ст.) Буса, із власною назвою (Бусова гора, урочище під Києвом), ще інші лексему *бусови* читають як *бісові, злі, крикливі* тощо. Посилаючися на контекстуальну ситуацію, В. Скляренко пише: оскільки словосполучення *бусови врани*, вжите у розповіді Святослава про свій сон, перегукується із словосполученням *время Бусово*, вжитим у відповіді бояр Святославу, а сон Святослава і відповідь бояр між собою тісно пов’язані, то напрошується припущення

про ідентичність слів із коренем *бус* в обох словосполученнях; тому варто погодитися з дослідниками, які вважають, що під назвою *бусови* врани слід розуміти половців, пор. у "Слові": *ни тебѣ, чръный воронь, поганый Половчине*. "А якщо ворони – половці, – продовжує В. Складенко, – то *бусови*, будучи присвійним прикметником, вказує на Буса – очевидно, половецького хана, в усякому разі постать визначальну щодо половців... Саме ж слово *бусови* ми сприймаємо як натяк автора Слова" на те, кого треба розуміти під воронами, які приносилися Святославу"³⁴. Таким чином, конкретика "реставрованого" слова позбавляє загальної ентropії образу, відкриває новий, часто непізнаний читачем, світ, уводить у символічний світ мови-тексту.

У свою чергу, виокремлюється *мовосвіт символу*, з відповідною парадигматикою національних та інших символік, що заслуговує на окрему увагу на тлі окресленої проблеми "мова як світ".

¹Загороднюк В. Світ // Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С. 567–568; ²Хайдаггер М. Время картины мира // Хайдаггер М. Время и бытие. – М., 1993. – С. 49; ³Загороднюк В. Світ // Там само. – С. 568; ⁴Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества // Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М., 2000. – С. 171; ⁵Гумбольдт В. Лаций и Эллада // Там само. – С. 304; ⁶Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества // Там само. – С. 198; ⁷Сватко Ю. "Текст – мир человека – культура": в пространстве современного эйдетики // Философия языка: в границах и вне границ. – Харьков, 1994. – С. 59; ⁸Мовчан П. Мова – явище космічне. – К., 1994. – С. 138; ⁹Біблія, Новий заповіт. – М., 1990. – С. 112; ¹⁰Див.: *Fearing F. An axamination of the conceptions of Benjamin Whorf in the light of theories of perception and cognition // Language in culture: Conference on the interrelations of language and other aspects of culture.* – Chicago, London, 1954. – P. 47; *Брутян Г. А. Гипотеза Сепира-Уорфа.* – Ереван, 1968; ¹¹Уорф Б. Наука и языкознание // Новое в лингвистике. – М.-Л., 1960. – Вып. I. – С. 192; ¹²Див.: *Hartmann P. Wesen und Wirkung der Sprache im Spiegel der Theorie Leo Weisgerbers.* – Heidelberg, 1958. – S. 73; ¹³Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф. – М., 1982. – С. 89; ¹⁴Радченко О. А. Идиозмические аспекты взаимодействия языка и культуры (к 70-летию неогумбольдтианского направления в современном немецком языкознании) // Язык культура: Вторая международная конференция. Тезисы. – К., 1993. – Ч. I. – С. 8; ¹⁵Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності). – Львів, 2000. – С. 25; ¹⁶Там само; ¹⁷Флоренский П. А. Мысль и язык // Флоренский П. А. У водоразделов мысли. – М., 1990. – С. 293; ¹⁸Там само. – С. 293; ¹⁹Лотман Ю. М. Культура и взрыв. – М., 1992. – С. 176; ²⁰Ставицька Л. Эстетика слова в українській поезії 10–30 рр. ХХ ст. – К., 2000. – С. 46; ²¹Льницький М. Богдан-Ігор Антонич. – К., 1991. – С. 137; ²²Рассел Б. Словарь разума, материи и морали. – К., 1996. – С. 340; ²³Дешериев Ю. Д. Социальная лингвистика. – М., 1977. – С. 145; ²⁴Серебрянников Б. А. Об имманентных законах, действующих в языках // Серебрянников Б. А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. – М., 1988. – С. 149; ²⁵Косиков Г. К. Ролан Барт – семиолог, литературовед // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1989. – С. 20; ²⁶Барт Р. Основы семиологии // Структурализм: "за" и "против". – М., 1975. – С. 114; ²⁷Там само. – С. 115; ²⁸Гадамер. Г.-Г. Герменевтика і поетика. – К., 2001. – С. 29; ²⁹Фуко М. Слова и вещи. – М., 1977. – С. 33; ³⁰Єрмоленко С. Близька для нас поета мова // Культура слова. – 1997. – Вип. 51. – С. 9; ³¹Там само. – С. 8; ³²Потебня А. А. Мысль и язык // Потебня А. А. Слово и миф. – М., 1989. – С. 165; ³³Миллер В. Взгляд на Слово о полку Игореве. – М., 1877. – С. 223; ³⁴Складенко В. "Темні місця" в "Слові о полку Ігоревім". – К., 2003. – С. 49.

ЛЕКСИКА. ФРАЗЕОЛОГІЯ

Світлана Шуляк

Уманський педагогічний університет імені Павла Тичини

ЛЕКСИКО-ТЕМАТИЧНА ПАРАДИГМА ПРОСТОРУ В ПОЕЗІЇ ЄВГЕНА ГУЦАЛА

Художній простір є одним із важливих параметрів композиційно-динамічної структури поетичного тексту. Теоретичну основу вивчення цього явища заклали праці М. Бахтіна¹, Ю. Лотмана², інших філологів. Заслужовують на увагу дослідження означеної проблеми в працях українських мовознавців І. Богданової³, Т. Берест⁴, Л. Лисиченко⁵, Л. Масенко⁶, Л. Сауленко⁷, В. Сарапин⁸, Т. Скорбач⁹, Н. Сологуб¹⁰ та ін.

Так, І. Богданова вивчає образ простору в поезіях харківських романтиків на основі порівняльного аналізу, визначаючи ключові слова та лексико-семантичні групи на позначення цих реалій. Т. Скорбач аналізує мовний образ простору в поезіях Михайла Семенка і Валерія Поліщука, відзначаючи, що ці поети створюють два помітно відмінні художні простори, в яких відбивається їхній особистий мовний образ світу. В. Сарапин зауважує, що "час і простір виступають... конструктивною силою, яка організує гетерогенний, з різних джерел запозичений матеріал" у єдине змістове ціле"¹¹.

Наше дослідження художнього простору ґрунтується на особливостях мовної картини світу Євгена Гуцала. Картина світу – це фундаментальне поняття, яке відображає взаємостосунки людини та її оточення¹². Людина, контактуючи із середовищем, отримує знання, досвід, водночас вона має і своє мовне світосприйняття, не ставиться до світу пасивно, творить власну мовно-образну картину світу.

Простір як форма поетичного мовного світу представлений певними реаліями, які відтворюють цей світ. Визначаємо ключові слова і лексико-семантичні групи на позначення простору, що виражають: а) великий простір: *простір, світ, земля, степ, поле, море, небо*; б) рельєф місцевості: *гори, долина, шлях, дорога, стежка*; в) елементи водних реалій: *річка, струмок, джерело*; г) явища природи: *вітер, буря, сніг, дощ, град, туман*; г') кольори: *зелений, синій жовтий*; д) небесні об'єкти: *сонце, зоря, місяць* тощо.

У поезії Євгена Гуцала змальовано простір у двох вимірах: земний і небесний. Для вираження простору 'верху' поет послуговується лексемами *небо, хмари, сонце, місяць, зорі* та ін.

Концепт небо для Євгена Гуцала – це необмежений простір, де слово сонце стає ключовим і персоналізується, напр.: *Проблискує*

сонцю у небі, щось каже блідими вустами. Загублене слово, можливо?.. Чи слово я те доберу?.. (324)¹³.

Особливістю спрямованого угору простору в Гуцаловій поезії є його незамкненість. Простір відбиває прагнення людини досягнути своє призначення, зміст життя, тому ознаки простору *небо, зорі, місяць* переходять у категорії моральності. Домінантною лексемою в таких образних структурах часто виступає слово *душа*, напр.: *Обдурмай все. І зваж, як треба. На чистім аркуші душі, алмаз зорі діставши з неба, алмазом вірші напиши (134).*

Почуття вічності передається через переосмислення лексем інших семантичних полів, як-от: *Станемо віршами... Буря ці вірші напише у небесах – і у вічність відправить той лист (326).*

Нерідко в поезії Євгена Гуцала і Земля виступає як планета в безмежному космосі, напр.: *Земля із відстані великої – зоря, хоча вона й лишається Землею, і кожен з нас також стає зорею, що в галактичних не минається морях (86).*

Простір 'низу', виражений узвичаєними для України поняттями *степ, поле, ліс, покоси, стернище, солома, борона*. Важливим є також вживання традиційних назв рослин, а за допомогою кольорових номінацій підсилюється поетичне сприйняття просторових картин, напр.: *На жовтих стернищах розсипано солому. Загублена в кущах чорніє борона. Блакитних полинів суха блакитна втома. Подільський край. Моя подільська сторона (289).*

Концептуальним у поезії Євгена Гуцала є поняття *степ*. Воно проходить через усю творчість поета, стаючи домінуючим у відповідній лексико-тематичній парадигмі. Виражаючи горизонтальний простір 'низу', лексема *степ* виступає у прямому значенні, напр.: *Я знов сьогодні археолог. Уранці в сивий степ прийшов. На полині сіріє порошок, немов подертий в клоччя шовк (38).*

Слово *степ* набуває у Євгена Гуцала й узагальненого значення, стаючи символом пам'яті, правічної давності, середовища небуденності. Радісне відчуття від змалювання простору виявляється у контекстах, на кшталт: *Лопату взявши, відкопаю У степовій землі твердій Те, що ніколи не минає і не мине в душі моїй (38).*

Більше того, *степ*, асоціюючись з "курганом полиновим", уживається при описі властивих поетові почуттів любові, емоційно-оцінних переживань. У поетичному тексті зближуються значення слів *степ, любов, чуття*. Вживання оповіді від першої особи робить відчутним образ поета в зображуваному ним просторі, а експресивна мова поезії пронизана рядом індивідуально-авторських словосполучень: *археологія любові, археологія чуттів*, напр.: *В степу – в кургані полиновім – відкрий для себе я зумів археологію любові, археологію чуттів... (39).*

Назва *степ* у творах Євгена Гуцала вживається у поєднанні з іншими словами на означення простору, наприклад, *Дніпро: Степ – широкий, як мисль. Степ – як мисль неокрая... Степ – як мисль, перевита блакитним Дніпром* (144).

Поет розширює образ *степу* у просторі, часто надаючи йому ознак живої істоти, що виражається у різних тропях [*Чайться степ, як дикий печеніг* (148); *Неначе з пшаника, стелеться степ в далину...* (148)].

Одним із ключових образів у поетичному тексті Євгена Гуцала є лексема *шлях*, яка розвиває синонімічний ряд *шлях – путь – дорога – стежка (стежина) – роздоріжжя*.

Образ *шляху* створює просторові уявлення як по горизонталі, так і по вертикалі, надає широти подіям, що відбуваються, напр.: *І мажі за шляхом – з мазницями й сіллю стоять* (33); *...червоні маки, що над шляхом хлюпотять* (20).

У поезії Євгена Гуцала лексеми *шлях, путь, дорога, стежка* набувають сем вічного пошуку людини, тісно пов'язаного із навколишнім середовищем, світом природи: *Де стежки світло фосфоричне, кволе? Де чорний ліс? Де лісу чорний шум?* (40); *Не знаєм, де грози оселя, чи є туди які стежки* (16).

Шлях уособлюється з труднощами, пов'язаними з його подоланням. Часто лексеми *дорога, путь* набувають журливого семантичного наповнення, вживаючись зі словом *терновий*, напр.: *Вділи мені, доле, за обрій тернову дорогу і зорі тернові вділити також не забудь, щоб терном із неба вони опадали під ноги, щоб в зоряних тернах терновий верстався мій путь* (88).

Іноді образ *шляху, дороги, стежки* базується на фольклорній основі, що передбачає бачення невідворотності того, що присудила доля, порівн.: *Бо така судилася дорога, бо такий завжди судився степ, де тепер мій передсмертний стогін ковилою й тирсою росте* (131); *Чумацький Шлях долали і долаєм, бо нам пройти судилося цей шлях* (98); *Ведуть мене до лісу молодого через луги, через крутий горбок легкі імпровізації дороги й трудні імпровізації стежок* (59).

Образи *шляху, стежини* в Євгена Гуцала одухотворені, що підкреслюється дієсловом *мовити*, яке називає ознаку, властиву людині, напр.: *Питаєте, куди іду? Хай мовить про це стежина білим язиком, Чумацький Шлях хай мовить древнім словом і горлиця у лісі за горбом* (133).

Поняття *роздоріжжя* (місця, де дороги розходяться) символізує небезпеку, гіркі спогади, вибір: *Ти сидиш на роздоріжжі, на високому кургані, на могилі побратимській, де сріблиться ковила* (27). Але контекст на кшталт: *Гей, Остапе Вересаю, наш Гомере невмирущий, що сидиш на роздоріжжі і співаєш у віках! Гей, Остапе Вересаю, вчора суций, нині суций, бо і суца, й невмируца дум твоїх*

крута ріка (27) вказує на розуміння роздоріжжя як місця, до якого сходяться дороги, що є мовним засобом вираження часу і простору.

Тема мандрів часто звучить у поезії Євгена Гуцала. Показовим у цьому плані є вірш "Я – пішохід". Тут лексема *пішохід* переносить нас у світ, де піший хід – основний засіб пересування. Це світ казки, світ поезії. Традиційно до семантики слова *пішохід* входять семи важкості, долання перешкод, а у Євгена Гуцала, навпаки, піший хід має значення ніжності, духовності, радості, щирих почуттів, напр.: *Я – пішохід. Я – піша пішаниця. Прошкую від села і до села. Моя душа – це ніжність, а не криця. Моя душа – це срібна ковила* (119).

У пейзажних замальовках лексеми на позначення простору часто виступають засобами зображення світу як цілісної системи. Поряд зустрічаємо назви, які змальовують як простір 'верху', так і 'низу', що дає підстави говорити про багатоплановість простору у поезії Євгена Гуцала, як-от: *Степ, наче груша, розцвів і цвіте в надвечір'я. Небо тече, мовби сизого часу ріка. Скільки в степу лебединого згублено пір'я – воском зліпи собі крила, неначе Ікар* (155).

Існує система назв на позначення просторовості, що займає місце між горизонталлю і вертикаллю, і начебто є проміжною ланкою між небом і землею, створюючи об'ємний образ рідної природи, наприклад: *поле – струмок – вітер – небо: В екстазі – вересень і поле, тече, немов димить, струмок, на вітрі вишито тополі, на небі вишито пташок* (167).

Отже, художній простір у поезії Євгена Гуцала відкритий, безмежний і незамкнений. Для вираження простору поет вживає традиційну лексику, проте семантика ключових слів (*степ, море, небо, річка, туман, зоря, сонце, шлях* та ін.) наповнена індивідуально-авторським світосприйняттям, оригінальною образністю.

¹Бахтин М. М. Литературно-критические статьи. – М., 1986. – 543 с.; Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979. – 424 с.; ²Лотман Ю. М. Структура художественного текста. – М., 1970. – 267 с.; Лотман Ю. М. Проблемы художественного пространства в прозе Гоголя // Труды по русской и славянской филологии. XI. Литературоведение. – Вып. 209. – Тарту, 1969. – С. 123–132; ³Богданова І. Є. Стилістика художнього простору у творчості харківських поетів-романтиків 20–40 років XIX ст.: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Харків, 2000. – 20 с.; ⁴Берест Т. М. Семантика художнього слова в поезії 80 – 90-х рр. XX ст. (на матеріалі творів трьох українських авторів): Автореф. дис... канд. філол. наук. – Харків, 2000. – 17 с.; ⁵Лисиченко Л. А., Скорбач Т. В. Мовний образ простору і психологія поета: Наукова монографія. – Харків, 2001. – 160 с.; ⁶Масенко Л. Т. Образ шляху в поезії Тараса Шевченка // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С. 34–40; ⁷Сауленко Л. Л. Время памяти в пространстве зеркала // Русская филология. – 1994. – № 2. – С. 39–41; ⁸Саралин В. В. Час і простір у поемі-епопеї Юрія Клена "Політ імперій" // Наука і сучасність. – К., 1999. – Випуск 2. – С. 202–208; ⁹Скорбач Т. В. Знач. праця; Скорбач Т. В. Мовний образ простору в поезіях М. Семенка і В. Поліщука: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Харків, 1999. – 18 с.; ¹⁰Сологуб Н. М. Мовний світ Олеса Гончара. – К., 1991. – 140 с.; Сологуб Н. М. Мовний портрет Яра Славутича. – К.: Вінніпег, 1999. – 152 с.; ¹¹Саралин В. В. Знач. праця. – С. 202; ¹²Сологуб Н. М. Мовний портрет Яра Славутича. – К.-Вінніпег, 1999. – С. 10; ¹³Тут і далі цитати за виданням: Гуцало Є. П. Твори: В 5 т. – Т. 5: Поезії, статті. – К., 1997. – 576 с.

Валентина Філінюк
Київський університет імені Тараса Шевченка

ЕПІТЕТ НОВИЙ У ДИНАМІЧНІЙ СТРУКТУРІ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ ЕММИ АНДІЄВСЬКОЇ

Проблема тропів як стилістичних засобів, зокрема епітета, сьогодні займає істотне місце у лінгвопоетичних дослідженнях авторського ідіостилу. У науковій мовознавчій літературі вже робилися спроби проаналізувати функціонально-стилістичні, семантичні та структурні особливості епітетних словосполучень на прикладах конкретних творів чи цілого творчого спадку окремих письменників (Г. Атрошенко¹, М. Братусь², Д. Поцепня³, О. Сидоренко⁴, Н. Сидяченко⁵). Використання оказіональних епітетів яскраво демонструє особливості творчої манери, розкриває авторське сприйняття світу, за словами Н. Сидяченко, "епітет – це категорія сфери художнього пізнання світу через ознаки"⁶.

Епітет як художнє означення образно змальовує особу, предмет, дію чи явище або виражає емоційне ставлення до них. Він формується переважно на "інтенсивному вираженні даним словом найхарактернішої ознаки та на семантичному зміщенні в лексичному значенні слова, коли все значення слова або якась сема переноситься через зіставлення-порівняння у сферу номінації інших предметів"⁷. Відповідно до цих джерел формування епітетів дослідники виділяють постійні (традиційні) та індивідуально-авторські (метафоричні, метонімічні, синкретичні тощо) епітети (Д. Ганич, І. Олійник⁸, В. Єрмоміна⁹, В. Жирмунський¹⁰, ЛЕТП¹¹). Синтаксично епітети можуть бути виражені прикметниками, прислівниками та іменниками, зокрема прикладками (С. Єрмоленко, С. Бибик, О. Подер¹², УМЕ¹³).

Як зазначає В. Чабаненко, епітет, ужитий у поетичному тексті з новизною, неординарністю, метафоричністю, співвідноситься з означуванним словом на складній суб'єктивно-оказіональній семантичній основі¹⁴. Стилістично епітети в поетичному тексті, за словами С. Єрмоленко, виконують роль мікрообразів, але інколи "актуалізований епітет стає макрообразом, семантично і структурно наповнюючи собою текст"¹⁵. Але ми можемо вести розмову не лише про макрообразність епітетного словосполучення в межах того чи іншого вірша, а й у межах всієї творчості автора, адже, за висловом А. Мойсієнка, "епітетне слово в системі художнього твору, як правило, має розглядатися у відношенні до окремої (означуваної) лексичної одиниці, а також до загального текстового континууму"¹⁶. Такий підхід лінгвопоетичного аналізу допомагає розкрити динамічні ознаки тексту, фактори, які впливають на динамічність окремих образів або поезії в цілому.

У запропонованій статті зроблено спробу дослідити епітет *новий* на прикладі творчості Емми Андіївської, проаналізувати його семантичні та стилістичні характеристики в межах динамічної структури поетичного тексту та ідіостилю авторки (зокрема, в збірках “Знаки. Тарок”, “Межіріччя”, “Хвилі”). Емма Андіївська з властивою їй неординарною манерою письма поєднує епітет *новий* із різними за семантикою означуваними словами, створює на основі метафоричних епітетних структур мікро- та макрообрази, які інколи переходять з однієї поезії в іншу, становлячи таким чином особливість індивідуального стилю поетеси.

У “Словнику епітетів української мови”¹⁷ не зафіксовано жодного означуваного слова, виділеного в поезіях Емми Андіївської, з епітетом *новий*, за виключенням слова *день* з епітетною семантичною ознакою *прихід, тривалість, кінець дня* з приміткою загальнономовний традиційний епітет. Так, у поезії “*Різні щаблі пробудження*” вживається такий традиційний епітет до означуваного слова *день*:

*Не день новий, що вже жене кефаль
Поперед себе крізь рожевий фільтр,
Громадячи масиви карколомні,
А кола кольорового відлуння...*¹⁸

У поетичних текстах були виділені епітетні структури з означуваними словами – конкретними (*новий: барви, галактика, дебаркадер, ескізи, замазка, касета, квартал, кулька, лібрето, ліхтарі, півкулі, позначки, покрівець, поріддя, рейки, статут, сувій, тарелі*) та абстрактними назвами (*новий: буття, втілення, двигіння, дійсність, закон, зміст, іскріння, лад, основа, порядок, потужність, правопорядок, пришвидшення, розподіл, свідомість, система, сліпучість, споріднення, тональність, цикл, часи*). Але не завжди епітет *новий* виконує роль традиційного, навпаки, у більшості випадків він виступає індивідуально-авторським образним означенням.

Сама семантика слова *новий*, зафіксована в “Словнику української мови” (9 прямих та переносних значень¹⁹), містить компоненти зміни, динамічності, появи, створення, що допомагає розкрити мінливі характеристики образу, вираженого конкретним або абстрактним іменником (*нова сторінка, новий вияв, нове світотворення* тощо):

*Дідком – на ніч, а юнаком – уранці
Й душа і тіло – на новій сторінці...*
“Еліпсоїди”²⁰

Підкреслимо, що характерною рисою поетичного стилю письменниці є наявність у її творах повторюваних епітетних структур. Прикладами цього можуть бути сполучення *новий* зі словами *світ, вимір, день, доба, площини, прикмети, сполуки, утворення, частоти, щити*. Такий перехід подібних образів з однієї поезії в іншу вказує

на концептуальність розглядуваних структур для творчості авторки, відбиває певною мірою динамізм ідіостилу. Наприклад:

*Ціль обернулася раптово на знаряддя –
Регатою й гулянням всенародним –
Й, мов з шапокляка – кроликів, – **нові й нові прикмети**
“Міста, що над містом над водою”²¹*

*Відкрився перевтілення сезон.
Природою заволодів кондитор...
... Назовні – жужмом – все **нові прикмети**
“Пов’язане з весною”²²*

*Пребрали міру
На незначному, й звідусіль – химери,
На шиї – панцир, та луска – нещільно,
Й **нові світи** – нізвідки, – як мачули
“Гра в шахи”²³*

*Та вихід – щораз тяжче – з покалічень
На **світ новий** – з-під ложок і скорочень...
“Навколо зміни прапорців”²⁴*

Використання кількох епітетних структур, серед яких є й образне означення *новий*, дозволяє передати динаміку вірша, розгортати сюжет за авторським задумом, на основі створених образів та індивідуального асоціативного ряду рецепієнта декодувати поетичний текст. Так, у поезії “*Новий день*” вже в самому заголовку присутній епітет *новий*. У сонеті цей образ нового дня реалізується через мікрообраз білої левиці, що *виносить на рівнину зм’яклий ранок*. Появу нового дня авторці вдається зобразити за допомогою цілого ряду лексем (*зібгатися, повідгортати, витягати, лускатися, мінитися*), які містять у своєму семантичному полі сему зміни стану об’єкта. Епітетна структура заголовка знаходить розвиток у складних тропях тексту вірша (*повідгортати бібулу обрію, скаче елітарна доріжка дня, незміренне витягає ноги*)²⁵.

У сонеті “*Після травневого дощу*” епітетна структура *світ новий* змістово завершує поезію й виступає узагальнення нового етапу в існуванні навколишнього, який настає після дощу (це природне явище подається через образи *блискавка і дзенькіт, залізний соловей, м’ячі із перламутру скачуть*).

*Перецідили крізь друшляк пекельне,
Лишилось те, що із орбіт – ніяк, –
Сам павучок, що **світ новий** буде”²⁶.*

Своєрідно з образом нового дня перегукується метафора *природа прокрутила верхню шпильку*.

Епітет *новий* зустрічається в поезії “*Чаклун у себе вдома*” (із серії “*Циркові ідилії*”) тричі. Спершу, на початку вірша, це словосполучення (*нове прес-пап’є*) невиразно відображає епітетні ознаки (пере-

носне образне значення). Але поява в останній строфі повторюваних епітетів (*Новий канал, нові частоти й жанр*) створює динамічно завершений образ творчості та пошуку чаклуна²⁷.

Часто образи розкривають свою контекстуальну сутність через зіставлення не означуваних слів, а епітетів. Наприклад, у вірші "Трикутники зору" епітет *новий* (*нових площин мільйони*) підсилений за рахунок словосполучення епітета юні (*світобудови юні*), таким чином відбулось зіставлення образів на основі концепту часу (юний, новий).

*Та з цятки – вир, – світобудова юна –
І зір, і нюх – нових площин мільйони...*²⁸

На наш погляд, сонет "Перехід на нові рейки" ніби замкнутий у рамки епітета *новий* (компонент заголовка *нові рейки* – фінальний образ *новий крутіж*), який розкриває процес змін у природі (*в лініях дме вітер, з'явилося рябе, пухнато-білим низом перевернулось небо, природа витягує платформу з-під ніг* (індивідуально-авторське зіставлення природа – залізниця), *перерозподіл дій*). Заголовок готує до динамічних змін, а фінал нас різко спрямовує у *новий крутіж* вже на нових рейках²⁹.

Епітет *новий* знаходить у поезії "Трюмо" свій розвиток через поєднання з двома словами – *півкулі і світ*; тут бачимо потяг до ускладнення та цільності образу нового буття, яке спочатку постає перед нами у вигляді нових півкуль, а згодом цілого нового світу. Цікавим у пропонованому вірші є також зіставлення двох паралельних образів (*гінкі клітини – нові півкулі, кожна тичинка – світ новий*), які між собою вступають у динамічну взаємодію частини і цілого.

*З клітин гінких – нові півкулі мостить
У спалахи, що – цівками – сіризну, –
Поверхню – голотурії так рясно, –
Кожній тичинці – світ новий чіпля...*³⁰

Отже, проведений семантичний аналіз епітетних структур із компонентом *новий* засвідчує, що розглядані одиниці становлять динамічний пласт лексики творів Емми Андіївської; сполучаючись зі словами різного змістового наповнення, розкривають образний світ поетичного тексту та авторського ідіостилю в цілому.

¹Атрошенко Г. Семантична характеристика колористичних епітетів у поетичній мові Марійки Підгірянки // Нова філологія. – 2002. – №1(12). – С. 114–120; ²Братусь М. Ф. Структура, семантика і стилістичні функції епітета в художній прозі Івана Багряного: Автореф. дис. канд. ... філол. наук. – К., 2002. – С. 16; ³Поцелня Д. М. Епітет певучий в поезії А. Блока // Вопросы теории истории языка. Сборник статей, посвященных памяти Б. А. Ларина. – М., 1969. – С. 75–84. ⁴Сидоренко О. М. Епітет у поетичній мові Олександра Олеся (семантика і функції): Автореф. дис. канд. ... філол. наук. – К., 1994. – С. 18; ⁵Сидяченко Н. Т. Функционально-стилистическая, семантическая и формальная структура эпитета (на материале романа М. Стельмаха "Чотири бродяги"): Автореф. дис. канд. ... філол. наук. – К., 1991. – С. 17; ⁶Там само. – С. 5. ⁷Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 160; ⁸Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних тер-

мінів. – К., 1985. – С. 76; ⁹Еремина В. П. Метафорический эпитет (из поэтики фольклора) // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – 1967. – Том XXVI. – Вып. 2 (март-апрель). – С. 144–152; ¹⁰Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л., 1977. – С. 356; ¹¹Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А. Н. Николюкина. – М., 2001. – С. 672; ¹²Єрмоленко С. Я., Биби́к С. П., Подер О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Єрмоленко. – К., 2001. – С. 58; ¹³Українська мова. Енциклопедія. – С. 161; ¹⁴Чабаненко В. А. Основи мовної експресії. – К., 1984. – С. 48; ¹⁵Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: (стилістика та культура мови). – К., 1999. – С. 250; ¹⁶Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша. – К., 1997. – С. 62; ¹⁷Биби́к С. П., Єрмоленко С. Я., Пустовіт Л. О. Словник епітетів української мови. – К., 1998. – С. 136; ¹⁸Андієвська Емма. Межиріччя: Сонети. – К., 1998. – С. 99; ¹⁹Словник української мови: В 11-ти томах. – Т. V. – К., 1974. – С. 433–434; ²⁰Андієвська Емма. Межиріччя. – С. 100; ²¹Андієвська Емма. Знаки. Тарок. Вірші. – К., 1995. – С. 56; ²²Андієвська Емма. Межиріччя. – С. 38; ²³Андієвська Емма. Знаки. Тарок. – С. 16; ²⁴Андієвська Емма. Хвилі: Поезії. – К., 2002. – С. 60; ²⁵Андієвська Емма. Знаки. Тарок. – С. 16; ²⁶Там само. – С. 50; ²⁷Там само. – С. 112; ²⁸Там само. – С. 141; ²⁹Там само. – С. 153; ³⁰Андієвська Емма. Межиріччя. – С. 9.

Ф О Н Е Т И К А

Зоя Дудник

Київський університет імені Тараса Шевченка

ВАРІАНТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ГОЛОСНИХ УКРАЇНСЬКОГО МОВЛЕННЯ ТА ЇХНЄ МІСЦЕ В КЛАСИФІКАЦІЇ МФА

Одним зі складних питань загальної та української фонетики є вивчення природи фонетичної варіативності мовлення. Воно потребує з'ясування характеру зв'язків між субстратом мовлення й диференційними ознаками (ДО), визначення суттєвих або опорних ознак артикуляційного процесу, класифікаційного впорядкування та вибору транскрипційного позначення регулярних варіантів реалізації. Вивчення окреслених проблем показало, що в українській фонетичній літературі бракує точних інструментальних даних про властивості та модифікації сегментного рівня, а класифікаційні принципи та інвентар таксем відрізняються інколи суттєво.

Поданий у статті матеріал стосується акустичної варіативності голосних українського мовлення та позначенню важливих вимовних варіантів засобами Міжнародного фонетичного алфавіту (МФА, або IPA)¹. Матеріалом послужили речення, начитані диктором з установкою на аудиторію, яка погано володіє українською мовою (найбільша увага до вимови). Жіночий голос (диктор С. К., Київська обл., Переяслав-Хмельницький р-н), взято для аналізу з метою порівняння з даними попередніх фонетичних досліджень.

Як відомо, акустичний сигнал відбиває: а) постійні індивідуальні анатомічні характеристики голосу мовця; б) такі плинні фізіологічні властивості, як фонація (наприклад, напружений чи розслаблений, скрипучий, придиховий і под.), резонаторні установки (отвір нижньої щелепи, вузька, широка глотка); ступінь напруженості стінок резонатора²; в) виховані артикуляторно-акустичні звички координувати зусилля артикуляторних зон. Усі разом ці субстанціальні властивості становлять єдину артикуляторно-акустичну основу для втілення мовних намірів, вияву мовного досвіду³. Проте, як показують численні акустичні дослідження, у процесі творення голосного сегмента мовно-виконавча мета спостерігається через форму, напруженість і зміни в локалізації органів, що корелюють з формантною структурою сигналу. Так, співвідношення значень F_1 і F_2 з умовно стаціонарної фази давно служить основою акустичних класифікацій.

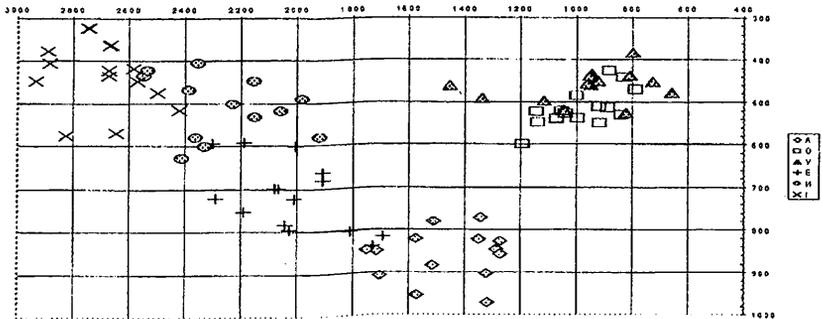
Серед важливих джерел інформації про артикуляторні та акустичні властивості голосних української мови, їх формантну структуру, коартикуляційні впливи на голосні з боку оточення виділяються ґрунтовні праці Н. Тоцької⁴. Просодичні характеристики голосних української мови у зв'язку з вивченням природи наголосу висвітлені Т. Міщенко⁵. Досліджуючи голосні української мови, Н. Тоцька встановила чотири ступені підняття в системі голосних, дійсних як для наголошених, так і для ненаголошених. У процесі вивчення голосних в оточенні автор виходить з положення про те, що реалізація квазістаціонарних ділянок голосних найближується до еталонного звучання⁶, тобто до інваріанта з відносно постійними параметрами. Однак у світлі даних про виразну складову та міжскладову взаємодію компонентів, про субстанціальну варіативність виконавчих намірів мовця існування одного еталона для однієї фонемі видається проблематичним. Оскільки опис голосних, поданий у монографії Н. Тоцької, враховує комбінаторні особливості їх реалізації, зазначене наближення варто розглядати скоріше як певний **діапазон варіативності**, що асоціюється з еталонним. У першу чергу, вивчення такого діапазону стосується опису варіативності наголошених і ненаголошених голосних української мови, а саме питання про те, чи варто розрізняти алофони цих фонем "з становища", як це робив, приміром, О. Синявський, а також вводити їх спеціальне транскрипційне позначення "знаками найближчих фонем"⁷. Саме цим шляхом не так давно скористалася учасниця незавершеного бельгійського проекту L&N Антоніна Білоус, користуючись знаками уніфікованої фонетичної транскрипції МФА⁸. За фонологічними критеріями С. Трубетцкого таке розрізнення не вважається доцільним унаслідок спільних диференційних ознак цих варіантів. З цим погоджується й Н. Тоцька в монографії та надрукованій з цієї тематики статті⁹, спираючись на отримані експериментальні дані про спільний

простір ДО для всіх алофонів однієї фонемі. Зважити ці позиції варто у зв'язку з позначенням системи голосних засобами МФА, отже, варто звернутися безпосередньо до акустичних даних.

Для аналізу квазістаціонарної ділянки голосних було зроблено першу вибірку акустичних параметрів, яка репрезентує по 14–20 голосних однієї фонемної належності з різного оточення й позицій. Квазістаціонарні ділянки визначалися так само, як прийнято в акустичній фонетиці¹⁰. Порівняння вимірювань з даними Н. Тоцької показують, що діапазон значень F1-F2 квазістаціонарної фази у зв'язному мовленні значно ширший. Особливо це стосується голосних середнього ступеня підняття. Отже, як розподіляються акустичні параметри аналізованих наголошених і ненаголошених голосних? Зони їх варіювання у квазістаціонарній частині сегментів подано в таблицях 1 і 2.

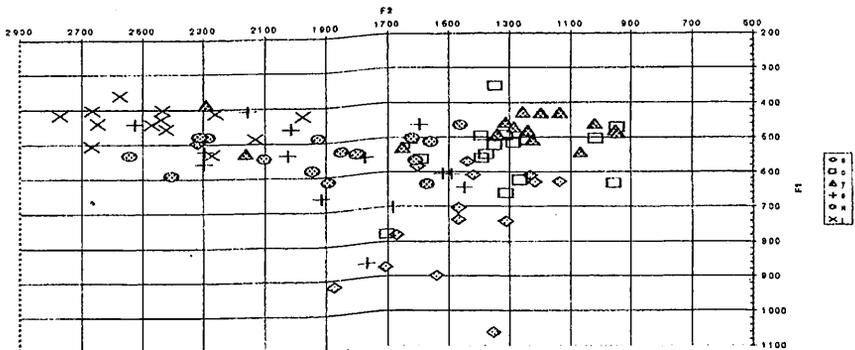
Таблиця 1

Діапазони наголошених голосних

Таблиця 2

Діапазони ненаголошених голосних

Як видно з таблиць, формантні зони наголошених голосних достатньо компактні. Найбільше перехрещення спостерігається для голосних [ó] та [y]. Незначне перехрещення спостерігається в зонах реалізації [i] [í] [é]. Зони ненаголошених голосних, навпаки, перетинаються, збігаються ділянки трьох-чотирьох зон унаслідок "зовнішніх" обмежень у реалізації формантних значень і збільшення власної діапазони варіативності цих голосних. Отримані дані не в усьому збігаються з основними результатами й висновками Н. Тоцької. Підтверджуються дані дослідниці про те, що на квазістаціонарні ділянки артикуляторно-акустичних сегментів оточення впливає більше, якщо вони є корелятами ненаголошених голосних¹¹. І хоча діаграми, які ілюструють діапазони реалізації голосних у квазістаціонарній фазі є об'єктивним фрагментом "мовної дійсності", подальша коректна інтерпретація отриманого матеріалу має враховувати, щонайменше, такі аспекти дослідження, як задовільність вибору опорних субстанціальних ознак; моделювання середніх параметрів у просторі акустичної класифікації; забезпечення експерименту значимим фактичним матеріалом і належною кількістю дикторів, тобто можливістю порівняння з великими масивами даних.

У фонетичній літературі питання опорних фізичних ознак дискутується, оскільки остаточно не з'ясована модель актуального сприйняття. Тому опис голосних ураховує різні принципи параметризації. За теорією локусів язика (Tongue Constriction Theory) до уваги беруться крайні позиції цього органу, можливі для певного голосного. Резонаторна теорія за основу диференціації голосних обрала дво- або тривимірну конфігурацію вокалічного тракту. Адже такі характеристики мають пояснювати акустичні параметри голосних.

Розглядаючи проблему диференційної ознаки "якість" голосного, О. Стеріополо подає міркування Сіднея Вуда щодо різниці між ознаками для різних голосних, комбінування таких ознак, як підняття спинки язика, положення щелепи, розтягнення губів. Так, С. Вуд пропонує розрізняти голосні за параметрами місця скорочення м'язів язика – палатальні, палатовелярні, фарингально-велярні й глибоко фарингальні, – розміру щелепного кута – закриті, відкриті, – конфігурації язика – напружені та ненапружені, – за участю губів – огублені та неогублені¹². Ці параметри деталізують внутрішній простір артикуляторної активності мовця. Особливого значення така деталізація набула для міжмовного фонетичного аналізу, контрастивного дослідження звукової специфіки.

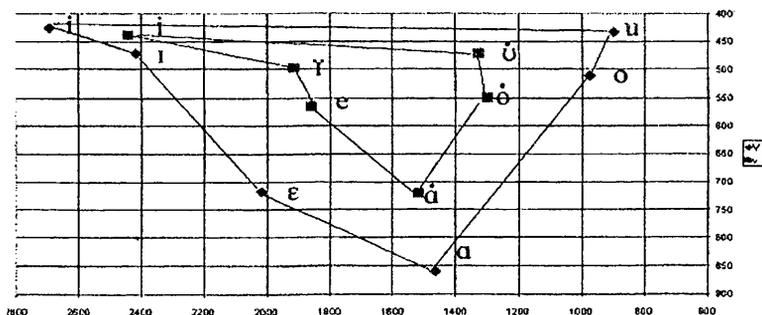
Н. Тоцька вважає, що найважливішими артикуляційними параметрами для ідентифікації (а значить, і для диференціації) голосних української мови є місце (точка) найвищого підняття спинки язика, ступінь підняття, а також ступінь лабіалізації голосних¹³. Саме вони вважаються фізичними корелятами диференційних оз-

нак українських голосних – “ряду (переднього й заднього), підняття (4-х ступенів) і лабіалізації”¹⁴. Такі фізичні параметри співвідносяться із зовнішнім простором розпізнавання основних елементів мовного коду. По-різному реалізуються ці підходи і в класифікаціях основних звукових типів голосних.

Класифікація голосних української мови, запропонована Т. Білоус, запроваджує розрізнення фонем і алофонів (можливо, в останньому випадку йдеться про ненаголошені варіанти). Зокрема виділяється /ɑ/* задньорядної локалізації та [e] середнього ряду: його визначення за МФА – центральнорядний голосний, відкритий. Відмінності також стосуються алофона [e]. Порівняно з /i/, він просунутий, тобто більш передній. У класифікації Н. Тоцької (використовуються кириличні позначення) [e] розташований рівно на діагоналі переднього ряду з усіма передніми голосними. Т. Білоус виділяє як самостійний алофон варіант закритого середнього [o], а основним корелятом фонемі виступає відкритий середній варіант /ɔ/. Нею розрізняються позначення просунутого в межах заднього ряду й обниженого алофона [ʊ] та фонемі /u/. У Н. Тоцької при збереженій символічній тотожності ненаголошений варіант [y] потрапляє в позицію середнього ряду навпроти високого обниженого наголошеного [и]. Розбіжності класифікацій стосуються віднесення звукових типів як до ряду, так і до ступеня підняття. Вони впливають з різного дослідницького підґрунтя: класифікація Н. Тоцької спирається на дані інструментального вимірювання й оцінки артикуляцій, класифікація Т. Білоус – на слуховий аналіз. Таблиця 3 підсумовує середні значення для наголошених та ненаголошених голосних.

Таблиця 3

Середні значення F1 | F2 голосних українського мовлення

* Для позначення засобами Міжнародної фонетичної транскрипції використовується шрифт Lucida Sans Unicode

Система ненаголошених укладається в систему наголошених майже пропорційно. Ці дані підтверджують існуючу в різних мовах тенденцію до централізації ненаголошених голосних як менш напружених з використанням відмінних механізмів (за якістю або за ступенем органогенетичних координацій) у межах кожної підсистеми. Проаналізовані символи Міжнародної фонетичної транскрипції, класифікація Л. Щерби¹⁵ матеріали з "Освоєння фонетики"¹⁶, а також векторна класифікація В. Наделяєва¹⁷ дозволяють у робочому порядку деталізувати позначення таким чином: за основу позначення взято МФА з доповненнями, запропонованими Наделяєвим для виділення центрально-задньорядних артикуляцій (діакритик "˘"). Прийняте в таблиці 3 розрізнення враховує відхилення в активності нижньої щелепи для варіантів **e** (e – e), у самостійному відсуненні назад язика в процесі артикуляції ненаголошеного **i** (i – i̇). Спеціальне позначення центрально-задньої локалізації (ä, ö, ü), яке запозичене у В. Наделяєва, потребує подальшого уточнення. Складність вибору для позначення звукових типів голосних можна пояснити слухним зауваженням В. Наделяєва про те, що поки "...немає надійних об'єктивних критеріїв спільного класифікування"¹⁸, оскільки це зачіпає онтологічний аспект проблеми, а саме необхідність враховувати і внутрішній простір цільових артикуляцій мовця, і зовнішній простір ідентифікації та сприйняття.

¹<http://www2.arts.gla.ac.uk/IPA/ipachart.html>; ²Кодзасов С. В. Проблемы исследования просодии // Известия АН. Серия Литературы и языка. Т. 62. – № 4. – М., 2003. – С. 45–55; ³Traunmüller H. Modulation and demodulation in production, perception, and imitation of speech and bodily gestures // Proceedings, FONETIK 98. – Dept. of Linguistics, Stockholm University, 1998. – P. 40–43; ⁴Тоцька Н. І. Голосні фонем української літературної мови. – К., 1973. – 192 с.; ⁵Тоцька Н. І. Система голосних фонем української мови // Мовознавство. К., 1983. – С. 16–23; ⁶Мищенко Т. С. Вплив позиції складу на акустичні характеристики голосних (у простому розповідному реченні української мови) // Мовознавство. – № 2. – 1980. – С. 31–36; ⁷Тоцька Н. І. Зазначена праця. – С. 167–169; ⁸Синявський О. Н. Спроба звукової характеристики літературної української мови // Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри мовознавства. – Харків, 1929. – С. 7–94; ⁹Класифікацію Т. Білоус за словами МФА див.: <http://www.slovnuk.org/txt/mov.html>; ¹⁰Тоцька Н. І. Артикуляційна основа диференційних ознак голосних фонем української мови // Українське мовознавство. – № 25. – К., 2003. – С. 6–10; ¹¹Златоустова Л. В. Звукові типи російської мови // Проблемы теоретической и экспериментальной лингвистики. Сборник статей. Вып 8. – М., 1977. – С. 147; ¹²Тоцька Н. І. Артикуляційна основа диференційних ознак голосних фонем української мови // Українське мовознавство. – № 25. – К., 2003. – С. 10; ¹³Стериополо Е. И. Дифференциальный признак "качество" гласного и его физический субстрат // 100 лет экспериментальной фонетики в России. Материалы Международной конференции. – СПб., 2001. – С. 167–169; ¹⁴Тоцька Н. І. Артикуляційна основа диференційних ознак голосних фонем української мови // Українське мовознавство. – № 25. – К., 2003. – С. 7; ¹⁵Там само; ¹⁶Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Том I. – Л., 1958. – С. 138–140; ¹⁷Бондарко, Л. В., Вербицкая, Л. А., Гордина, М. В. Основы общей фонетики. СПб., 1991. – С. 46–47; ¹⁸Наделяев В. М. Артикуляционная классификация гласных // Фонетика-83. Материалы к X Международному конгрессу фонетических наук (август 1983 г., Утрехт, Нидерланды). – М., 1983. – С. 133; ¹⁹Наделяев В. М. Там само. – С. 123.

**ФОНЕТИЧНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКИХ ОНОМАТОПЕЙ ЯК
ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-МОВНОЇ СПЕЦИФІКИ**

Одна з висловлених В. фон Гумбольдтом¹ антиномій акцентує увагу дослідників на тому, що мова з точки зору її історичного розвитку є і динамічною, і статичною водночас. Попри численні еволюційні зміни, котрих неминуче зазнає кожен із системних рівнів будь-якої мови, внутрішня організація останньої передбачає наявність певних константних характеристик, що впливають на процеси лінгвотрансформації і зберігають, таким чином, національно-мовну специфіку. П. Бузук висловлює міркування про те, що загальною причиною змін на фонетичному рівні є “різноманітність або простір артикуляції”², тож серед основних критеріїв, що забезпечують еластичну стабільність звукової системи мови, слід розглядати артикуляційну базу, яка репрезентує всі фонаційні засоби мови. О. Царук у своїй відомій праці “Українська мова серед інших слов’янських: етнологічні та граматичні параметри” наголошує на вагомості саме цього критерію для контрастивного зіставлення слов’янських мов. Він підкреслює, що “сьогодні саме артикуляційна база окремих слов’янських мов, основний набір її фонем є надзвичайно вагомим чинником, який багато в чому визначає мовну своєрідність і неповторність [...] Попри можливість окремих фонологічних інтервенцій, що можуть вплинути на характер артикуляційної бази, вона йде на будь-які зміни надзвичайно важко”³. На думку дослідника, джерелом вивчення артикуляційної бази, а відтак і національно-мовної специфіки, можуть бути звуконаслідування, або ономаotopeї, тобто апроксимативні відтворення немовних звучань фонетичними засобами конкретної мови. Це пов’язано з тим, що людська мова здатна лише приблизно передати навколишні звукові явища, при цьому настільки вправно, наскільки дозволяє артикуляційна база. Ономаotopeїчні форми акумулюють всі можливості фонологічної системи. Крім того, вважається, що вони належать до шару найдавнішої лексики: А. Газов-Гінзберг висловлює міркування про те, що “багато звуконаслідувальних коренів зародилися ще в дофоносемантичну епоху мови”, таким чином, самі здійснювали вплив на становлення фонетичної системи мови”⁴. За словами О. Потебні, “[...] у будь-якому випадку слухним є те, що мова передбачає такий ступінь розвитку [...], [який називають – І. М.] ономаotopeїчним”⁵. Саме тому аналіз зазначених одиниць дозволить простежити, наскільки послідовно зберігаються давні (ще прамовні) вимовні особливості⁶.

Метою нашого дослідження було встановлення основних артикуляційних параметрів українських ономаатопей у зіставленні з фонетичною структурою аналогічних утворень білоруської, російської та сербської мов. Матеріалом слугували фольклорні тексти⁷, адже звуконаслідування є фонетичними реліктами, належать до маргінальних шарів лексики⁸ і не фіксуються найдавнішими писемними пам'ятками. У процесі аналізу також було використано лексикографічні дані⁹.

Фактичний матеріал є підставою розподілити усі ономаатопейні форми на три групи згідно з хронологічним та функціонально-семантичним критеріями: 1) первісні вигуки-комунікативи, природним субстратом яких є інстинктивні викрики людини; 2) голосові звертання до тварин; 3) ономаатопейні номени (до них належать звуконаслідування, джерелом яких є звучання, створювані: а) тваринами; б) неживими об'єктами).

Поширеною у сучасній лінгвістиці є думка про те, що звучання первісних вигуків подібне навіть у генеалогічно неспоріднених мовах, що "[...] пояснюється їх домовною спільністю для всіх особин виду"¹⁰. Ця теза цілковито підтверджується результатами наших студій над звуковою будовою українських, білоруських, російських та сербських вигуків. Прикметною рисою фонетичної структури зазначених форм є тяжіння до задніх артикуляцій, про архаїчність яких писав І. Бодуен де Куртене (вчений підкреслював, що у процесі становлення мови відбувалося поступове пересування мовленнєвої роботи гортані в ротову порожнину¹¹). Так, консонантними компонентами у структурі первісних вигуків української мови виступають фарингальний фрикативний [ɣ] та задньоязиковий [x]. Вигуківі ж форми сербської, російської та білоруської мов обмежуються вживанням приголосного [x] (у сербській мові він має артикуляційний статус задньопіднебінного¹²). Спорадично звукова оболонка моновокалізмів може бути ускладнена кінцевим нарощенням [j], що, очевидно, є наслідком пізніших модифікацій. Голосні артикуляції первісних вигуків представлені передусім звуками [a], [e], [y]. Слід зауважити, що на давність цих артикуляцій вказує їх первинність у процесі онтогенетичного становлення мови. М. Трубецької¹³ кваліфікує цю ознаку як фонетичну універсалію, тобто як онтологічну прикмету всіх мов світу. Незначною мірою у структурі первісних вигуків порівнюваних мов виявляється звук [o].

Таким чином, є підстави розглядати вимовні особливості первісних вигуків як артикуляційні універсалії. Ономаатопейні номени, навпаки, є національно-мовно специфічними, відтак їхня фонетична структура має якнайповніше відображати особливості артикуляційної бази певної мови.

Аналіз фонетичної структури зазначених форм в українській, російській, білоруській та сербській мовах показав, що мовне ві-

дображення звучань позамовної дійсності передбачає часткове використання одиниць сучасних фонологічних систем. Так, імітація немовних звукових явищ засобами артикуляційної бази української мови характеризується вживанням 82% усіх фонем, російська та білоруська послуговуються в цьому відношенні 97%, а сербська – 93%. До артикуляцій із нульовим ступенем продуктивності в структурі ониматопей української мови належать: передньоязиковий [ж], відсутній також і в звуконаслідуваннях трьох інших мов; задньоязиковий проривний [г], котрий є одним із найменш уживаних у структурі ониматопей російської, білоруської та сербської мов; губний [ф]; передньоязиковий африкатний [дз], малоактивний у білоруській мові; передньоязикові [з] і [ц], які майже не фіксуються у фонетичному складі звуконаслідувальних форм російської мови.

Найбільш активним функціонуванням у структурі звуконаслідувальних утворень української та сербської мов характеризується лабіалізований голосний заднього ряду [у] (14% від загальної кількості звуковживань у складі ониматопей української мови; 16% – у сербській). У російській та білоруській переважає [а]. Найпродуктивнішим з-поміж приголосних в українських звуконаслідуваннях є губний звук [п] (6,7% від загальної кількості звуковживань), при вимові якого актуалізується дорсально-задня артикуляція. До найуживаніших належать також губний [б], задньоязикові [к], [х] та фарингальний [г]. У сербській мові домінуючими консонантними компонентами виступають задньопіднебінні (згідно з сербською лінгвістичною термінологією) [к] (8% від загальної кількості звуковживань) та [х] (6,3%), а також губний [п] (5,6%). У структурі ониматопей російської мови найповніше функціонують передньоязиковий [т] (20% від загальної кількості звуковживань), [р] (18%), [л] (8,6%), [к] (6,2%). Для звуконаслідувань білоруської мови найпродуктивнішими виявляються передньоязикові [ц] (13, 2%), [т], [л], [р] – по 9, 6% від загальної кількості звуковживань. Як бачимо, найвищою активністю в структурі українських та сербських ониматопей відзначаються голосні. За підрахунками, функціонування цих компонентів становить 40, 5% від загальної кількості звуковживань у складі ониматопейних номенів української мови (фактично, це означає, що кожен другий елемент звукової форми останніх має нелокалізовану артикуляцію); у сербській мові цей показник виявляється ще вищим і складає 43%.

Звісно, вивчення специфіки артикуляційної бази будь-якої мови потребує різновимірною підходу. На основі ж студій над фонетичною структурою ониматопей української, російської, білоруської та сербської мов можна зробити висновок про те, що національно-мовна специфіка артикуляційної бази української мови виявляється передусім у тяжінні до задніх артикуляцій. Ці дані збігаються з матеріалами експериментально-фонетичних досліджень О. Бас-Коно-

ненко, яка зазначає, що “переважна більшість артикуляторних типів має відсунуту назад локалізацію, що можна вважати найвагомішою тенденцією в артикуляційній базі українського мовлення як динамічного процесу”¹⁴. У цьому відношенні звуконаслідування української мови як відображення визначальних рис її артикуляційної бази виявляють багато спільних рис із сербськими ономатопеями.

¹Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / Пер. с нем. – М., 1985; ²Цит. за: Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 134; ³Царук О. Там само. – С. 136–137; ⁴Газов-Гинзберг А. М. Был ли язык изобразителен в своих истоках? – М., 1965. – Цит. за: Воронин С. В. Основы фоносемантики. – Л., 1982. – С. 15–16; ⁵Потебня А. А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 74; ⁶Царук О. Там само. – С. 162; ⁷Гнатюк В. Народні новелі. – Львів, 1917; Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. – М., 1927; Сб. малороссийских заклинаний / Сост. П. Ефименко. – М., 1874; Українські народні казки у записках та публікаціях письменників ХІХ – поч. ХХ ст. / Упор. Дунаєвська Л. Ф. – К., 1990; Українські приказки, прислів'я і таке інше / Укл. М. Номис. – К., 1993; ⁸Ляцький Е. А. Матеріали для изучения творчества и быта белоруссов: Пословицы. Поговорки. Загадки. – М., 1898; ⁹Романовъ Е. Белорусский сборникъ. Сказки космогоническія и культурныя. – Витебськ, 1891; ¹⁰Довнаръ-Запольский М. Песни пинчуковъ. – К., 1895; ¹¹Виноградов Н. Заговоры, обереги, спасительные молитвы. – С-Пб., 1909; ¹²Воронин С. В. Там само. – С. 44; ¹³Речник савременог српског књижевног језика с језичким саветником / Израдио Др. Милош С. *Московљевић*. – Београд, 2000; ¹⁴Мосенкіс Ю. Л. Теоретичні аспекти поглибленого діакронічного дослідження основної лексики: До проблеми гіпотетичного первісного мовного етапу доісторії української мови. – К., 1997. – С. 18; ¹⁵Бодуэн де Куртене І. А. Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1963. – Т. 1. – С. 258; ¹⁶Грамматика српског језика / Станојичић Ж., Поповић Љ. – Београд, 2000. – С. 30; ¹⁷Трубейцкой Н. С. Основы фонологии / Пер. с нем. – М., 1960; ¹⁸Бас-Кононенко О. В. Артикуляційна база української мови (за даними палатографування і кінорентгенографування відкритих складів) // *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Studia Slavica*. – VI. – *Nauki humanistyczno-społeczne*. – *Zeszyt 351*. – 2001. – S. 65.

Поліна Вовк

Київський університет імені Тараса Шевченка

ТИПОЛОГІЧНЕ ЗІСТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ, ПОЛЬСЬКОЇ МОВ

Українська мова є центральною – між східнослов'янською російською та західнослов'янською польською мовами. На підтвердження цієї думки, висловленої директором Інституту слов'янознавства АН СРСР Микитою Іллічем Толстим у розмові з головою української фонологічної школи Ніною Іванівною Тоцькою, можемо навести три фонологічні аргументи:

1) ізголосу твердості-м'якості приголосних в українській, російській, польській мовах;

2) склад опозиційних центрів фонологічних систем трьох слов'янських мов на рівні найменших фонологічних одиниць, F-1;

3) дані вищих рівнів абстракції фонологічних систем: рівня F-2 (одиниць живих внутрішньомовних морфологічних чергувань) та F-3 (одиниць історичних внутрішньомовних морфологічних чергувань).

Коротко розглянемо всі три аргументи.

Твердість–м'якість приголосних є **основною типологічною рисою**, що відрізняє фонологічні системи слов'янських мов від інших індоевропейських.

Розбіжності наукової літератури стосуються фонемного чи субфонемного, алофонного статусу м'якості українських губних у словах типу *пік, бік, фінн, він, міг*, задньоязикових та фарингального у словах *кінець, гінець, гід, хід*.

Вважаємо м'якість українських губних, задньоязикових та фарингального фонемною рисою.

Враховуємо існування трьох типів ознак фонем: фонетичних (акустико-артикуляційних), фонологічних і морфологічних. До **фонетичних** належать 12 пар ознак, запропонованих Р. Якобсоном на підставі експериментально-фонетичного аналізу, та їх паралелі в артикуляційній термінології (губні, язикові, фарингальні, сонанти, шумні; глухі–дзвінкі, тверді–м'які тощо). Артикуляційна чи акустична назва ознаки ще не визначає її статусу у фонологічній системі мови. Цей статус може бути визначений лише на основі аналізу білатеральних, змістових одиниць мови, у формуванні й протиставленні яких беруть участь звукові мовні одиниці, тобто на підставі аналізу морфем і слів.

У **фонологічних системах** мов існують ознаки, використовувани й не використовувани у даній мовній системі для протиставлення змістових одиниць.

До *першої* групи належать ознаки *диференційні* та *інтегральні*. Наприклад, для української африкати /ц/ її глухість є диференційною ознакою, бо існує африката /дз/, а для російської африкати /ц/ її глухість – інтегральна ознака, що об'єднує її з глухими, для яких ця ознака є диференційною: /т/, /с/ тощо.

До *другої* групи залучаємо ознаки *загальні, групові* та *окремі*. Прикладом загальної ознаки українського вокалізму може бути нерізкий початок голосних. Ця загальна ознака не використовується для внутрішньомовного протиставлення голосних, але є міжмовною диференційною між українською та німецькою мовами. Як приклад *групової* ознаки можна навести лабілізованість українських /у/, /о/, бо нелабілізованих голосних заднього ряду високого й середнього підняття в системі немає, отже, ця ознака не є диференційною. *Окремою* ознакою слід визнати середньоязиковість приголосного /й/, якщо не вважати м'які приголосні /т'/, /д'/, /н'/ середньоязиковими.

Конкретні артикуляційно-акустичні ознаки в одній мовній системі можуть бути диференційними, а в іншій – ні.

Ознаки **морфологічні** передбачають врахування певних морфологічних позицій, де функціонує звукова мовна одиниця. В українській та інших слов'янських мовах це позиції кореневі, афіксальні та флективні.

Для визначення фонемного статусу звукової мовної одиниці вищайшими є не фонетичні, а фонологічні й морфологічні ознаки, функція звукової одиниці, її зв'язок зі змістом.

Виходимо з того, що ознаки, які є диференційними для даної фонологічної системи в цілому, для конкретної звукової одиниці можуть бути або диференційними, або інтегральними і не можуть бути просто алофонними! Функціональний статус диференційної, досягнутої ознакою у системі, не може бути понижений без кардинальної зміни системи, без втрати позицій диференціації.

Поки в російській мові існує протиставлення типу *тон-Дон*, дзвінкість–глухість в її фонологічній системі є диференційною ознакою, властивою системі в цілому, незважаючи на те, що кінцевослівної позиції дзвінки не мають. Обмеженість позицій ще не означає недиференційного статусу ознаки для системи.

Тому вважаємо твердість–м'якість диференційною ознакою, властивою українській фонологічній системі в цілому. Для українських губних, задньоязикових та фарингального м'якість є ознакою інтегральною, яка об'єднує їх з передньоязиковими.

І в російській, і в польській фонологічних системах визнана м'якість губних як фонемна риса, хоч у польській мові губні м'які кінцевослівної позиції не мають.

М'якість задньоязикових визнана польською фонологічною традицією і є в російській мові об'єктом дискусії між Московською та Щербівською школами. Згідно зі Щербівською школою, вважаємо російські /г'/, /к'/, /х'/ м'якими фонемами. Але, крім фонетичної, акустико-артикуляційної природи /г'/, /к'/, /х'/, враховуємо **морфологічні чергування**: *трава – на траве, роса – в росе, рука – в руке, уху – в ухе, нога – на ноге*.

Всі українські приголосні з ознакою м'якості мають спільну морфологічну позицію в кінці основи перед флективним /і/ як позицію чергування з твердими. Отже, констатуємо в українській мові наявність центральної та периферійної груп м'яких приголосних. До центральної групи м'яких належать приголосні з диференційною ознакою м'якості, до периферійної групи – приголосні з інтегральною ознакою м'якості.

Центральна група українських м'яких приголосних: /т'/, /д'/, /н'/, /с'/, /з'/, /л'/, /р'/, /ц'/, /дж'/.

Периферійна група м'яких приголосних: /п'/, /б'/, /ф'/, /в'/, /м'/, /ш'/, /ж'/, /к'/, /х'/, /г'/, /г''/, /ч'/, /дж'/. /й/ стоїть окремо, бо не чер-

гується з твердим. Його слід визнати напівголосним внаслідок чергування /i/–/й/.

Спірним є фонемний статус десяти подовжених м'яких. Але їх десять – це серйозне системне явище, вони сприймаються як м'які, а не як тверді, принаймні чотири подовжені м'які, що стоять у словах *життя, суддя, знання, рілля*, передують наголошеному голосному і входять до наголошеного складу, отже, складоподіл всеєдині м'якого не відбувається і правило М. Трубецького щодо монофонемності не порушується. Вважаємо ці м'які периферійними фонемами української мови.

За кількістю м'яких приголосних у фонологічній системі українська мова значно перевищує російську й польську*.

Це – перший доказ на користь твердження, що українська мова є центральнослов'янською.

Другий аргумент: **зіставлення опозиційних центрів** рівня F-1 в українській, російській, польській мовах.

Опозиційний центр фонологічної системи доцільно встановлювати за максимумом опозицій, а позиційний центр – за максимумом позицій. Дослідження фонологічних систем дало змогу встановити опозиційні й позиційні центри кожної з трьох мов. В усіх трьох мовах опозиційні центри мають консонантний, а позиційні – вокалічний характер. І в українській, і в російській, і в польській мовах у складі опозиційних центрів констатуємо по 8 приголосних, взаєморозташування яких можна моделювати у формі куба. Склад опозиційного центра української мови: /t/, /d/, /s/, /z/, /t', /d', /s', /z'/; польської мови: /t/, /d/, /s/, /z/, /ć/, /ź/, /ś/, /ź/; російської мови /t/, /d/, /p/, /b/, /t', /d', /p', /b'/ (фонема позначено знаками міжнародного фонетичного алфавіту). Спільні внутрішньоцентрові опозиції трьох слов'янських мов – глухість – дзвінкість, твердість – м'якість; крім того, українську і польську мови об'єднує також опозиція зімкненості – щілинності.

Риси відмінності: до російського опозиційного центра входять передньоязикові та губні зімкнені; до українського – лише передньоязикові фонема, зімкнені й щілинні; до польського – передньоязикові та середньоязикові; зімкненим твердим відповідають середньоязикові африкати, щілинним – щілинні.

Опозиційний центр української мови є центральним щодо центрів двох близькоспоріднених слов'янських мов, бо складається саме з передньоязикових фонем, а передньоязиковість є центральною, вихідною і для опозиційних центрів мов-сусідів.

Аргумент третій: **морфонологічні чергування**. Виходимо з праці Я. Бодуена де Куртене "Спроба теорії фонетичних альтернатив" (1895). На підставі цієї знакової для фонетичної теорії праці встановлюємо рівні фонологічних систем фонетичних мов: рівень най-

* За даними енциклопедії УМ, також і південно-слов'янську групу мов.

менших фонологічних одиниць системи, фонем, F-1; рівень живих внутрішньомовних морфонологічних чергувань, F-2; рівень історичних внутрішньомовних морфонологічних чергувань, F-3; рівень міжмовних морфонологічних чергувань близькоспоріднених мов, F-4; рівень міжмовних чергувань неблизькоспоріднених і неспоріднених мов, F-5 (у запозичених словах щодо слів мови-джерела).

На рівні F-2 в українській, російській, польській мовах виявляється спільна риса: твердість–м'якість стає нерелевантною! Об'єднується в одну "гіперфонуему": укр. *стід* – на *столі*, *дім* – у *домі*, *двір* – на *дворі* тощо; рос. *стол* – на *столе*, *дом* – в *доме*, *двор* – во *дворе*; польськ. *stof* – na *stole*.

На рівні F-3 тверді задньоязикові фонемі української й польської мов чергуються з м'якими передньоязиковими щільними та африкатами: укр. *рука* – в *руці*, *нога* – на *нозі*, польськ. *reka* – w *reсе*, *noga* – na *podze* тощо. в російській мові задньоязикові тверді чергуються із задньоязиковими м'якими: *рука* – в *руке*, *нога* – на *ноге*. Всі три мови об'єднує історичне чергування твердого приголосного з м'яким, а українську й польську ще й чергування за характером перешкоди (зімкненість–фрикативність, зімкненість–африкативність).

Знов українська мова виступає як центральна щодо східнослов'янської російської та західнослов'янської польської мов.

**ОПОЗИЦІЙНІ ФОНОЛОГІЧНІ ЦЕНТРИ
ТРЬОХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ**

**ПОЗИЦІЙНІ ФОНОЛОГІЧНІ ЦЕНТРИ
ТРЬОХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ**

Російська мова	Українська мова	Польська мова
a	a	a
u, e, o, i	u, o, i, e	e, o, u, iQ
y	y	y, ę
m, l, j, l'	v, n, r, j, m	m, j, l, l'
n, r, n'	l, l'	n, n'
t	t	r
k, s	k, p	t, s, ś

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОРІВНЯЛЬНОЇ ФОНЕТИКИ АНГЛІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

Фонетичні системи англійської та української мов ретельно досліджені та детально описані вже давно, що дає можливість зіставити їх, виявити основні відмінності в артикуляційних базах двох мов та з'ясувати можливі напрямки фонетичної інтерференції.

Експериментальне дослідження фонетичної системи англійської мови в її британському варіанті та зіставлення із системою російської мови було здійснено ще на початку ХХ ст. одним із представників Петербурзької школи прикладної фонетики Л.Щерби, С.Боянусом, чий дослідження втілилися у монографії “Вироблення англійської вимови”¹. Цінність цієї праці полягає насамперед у тому, що англійське мовлення було досліджено із застосуванням інструментальних методів в умовах фонетичного відділу Лондонського університету під керівництвом видатного лінгвіста, засновника Англійської фонетичної школи проф. Даніеля Джоунза (1881–1967). Посилання на монографію С.Боянуса, видану першим виданням у 1925, а другим – у 1932 році, в науковій літературі радянського періоду практично відсутні, хоч її вплив, безперечно, відчувається. Пізніші праці дослідників радянських часів позначені більшою емпіричністю.

У монографії С.Боянуса вперше з'являється детальна розробка поняття “артикуляційна база мови” для практичного застосування. Одним із перших, як зазначає З.Дудник, термін у вітчизняній лінгвістиці “артикуляційна база” вжив О. Томсон. Цікаво, що О. Томсон, у руслі поширеного тоді дарвінізму, зауважив, що люди виказують вроджену схильність до вимови звуків певної мови через багато поколінь внаслідок розвитку відповідних м'язів органів мовлення, зумовлених артикуляційною базою даної мови і закріплених генетично². Щоправда, С.Боянус користується іншим терміном – “звички у вимові” (произносительные привычки). Цей напрямок вивчення одразу поставив монографію в авангард типологічних досліджень, адже зрозуміло, що артикуляційна база характеризує систему мови у цілому, а не навички окремо взятого мовця. Для порівняння: у 1966 році Г. Торсуев навіть не згадує артикуляційну базу мови як щось суттєве для визначення фонологічної типології³. Однак помітно, що С. Боянус ще не враховує специфічних для кожної окремої мови дистрибуції фонем (сукупності позицій та оточень) і можливостей сполучуваності фонем у межах одного складу.

Детальний опис артикуляції голосних та приголосних українського мовлення знаходимо у працях Н. Тоцької⁴, а також колективній

монографії науковців Київського національного університету імені Тараса Шевченка⁵. Однак зіставлення артикуляційних баз української та англійської мов на загальнотеоретичному рівні досі не здійснювалося. Метою подальшого дослідження є з'ясування основних відмінностей між артикуляційними укладами української та англійської мов.

Українські фонетисти визначають уклад української артикуляції голосних як дорсальний⁶. Це означає, що при артикуляції активною є спинка язика (*dorsum*), яка набуває заокругленої, опуклої форми і випинається вгору, кінчик язика при цьому опускається донизу. До дорсальних із задньою локалізацією належать голосні [y], [o], [a], до дорсальних передніх – [i], [u], [e].

Особливістю предорсального укладу української мови вітчизняні фонетисти називають напіврозслаблений кінчик язика, який торкається пасивних органів (зубів, піднебіння) своєю верхньою частиною. Предорсальний уклад характеризується плоскою спинкою на відміну від дорсального (спинка округлої форми вигинається вгору)⁷. Не випадково саме українська дослідниця Л. Скалозуб завдяки проведеним інструментальним дослідженням розмежувала терміни “дорсальний” та “предорсальний”⁸.

Предорсальна артикуляція характеризує тверді передньоязикові в українській мові⁹. Можна припустити, що у мовленні у сполуках українського предорсального з голосним напруженість задньої частини язика якийсь час зберігається і в артикуляції голосних, що, відповідно, допомагає зберігати чітку вимову голосного також у ненаголошеній позиції. Наявність предорсальної артикуляції українські автори відзначають і в американському варіанті англійської мови, у кінцевих позиціях складу і слова¹⁰.

Артикуляцію російських голосних переднього ряду С. Боянус визначає як переднішу порівняно з англійськими¹¹. Зіставляючи дані інструментальних досліджень (кінорентгенографування) про українську артикуляцію голосних переднього ряду Київської Лабораторії експериментальної фонетики при університеті імені Тараса Шевченка¹² та дослідження російської артикуляції Л. Зіндера¹³, а також враховуючи дані С. Боянуса, можна зробити висновок про те, що українська артикуляція найбільш передня.

Між співвідношенням предорсального й дорсального укладів та відповідно співвідношенням непалаталізованих та палаталізованих приголосних існує певна кореляція. Протиставлення предорсального та дорсального укладів, вірогідно, сприяє розвитку тенденції до підсилення опозиції твердість-м'якість.

Яскраво виражену апікальну артикуляцію мають англійські приголосні [t], [d], [n]. У класифікації за пасивним органом вони ще називаються альвеолярними. Л. Зіндер зазначає, що взагалі альве-

олярність не є обов'язковою ознакою апікальних звуків¹⁴. Таке поєднання ознак характеризує артикуляційну базу саме англійської мови.

Іноді суб'єктивно може здаватися, що кінчик язика при апікальному укладі дуже напружений, проте це враження спричинюється незвичною для українця артикуляцією. Більша напруженість апікальних звуків виявляється лише у порівнянні з дорсальною вимовою¹⁵. Насправді кінчик язика при апікальній англійській вимові ніколи не буває таким напруженим і загостреним, як при артикуляції какумінальних українських [л] та [л'] у словах *лампа* або *лялька*. Л. Зіндер відзначає також, що зімкнені проривні та носовий сонант при дорсальному укладі характеризуються більш енергійним зімкненням, ніж при апікальному¹⁶.

Англійські приголосні [ʃ] та [ʒ] Л.Зіндер характеризує як апікальні круглощільніні двофокусні з другим середнім фокусом¹⁷, тим самим підкреслюючи їхню відмінність в артикуляції від російських [ш] та [ж], какумінальних круглощільніних двофокусних, з другим заднім фокусом¹⁸. Існують відмінності між артикуляцією англійських та українських приголосних подібного, на перший погляд, типу. Насамперед, англійська артикуляція є апікальною, українська – какумінальною. Звідси випливають ще й інші розбіжності: 1) англійські приголосні мають другий середній фокус, українські через какумінальну артикуляцію – задній; 2) внаслідок наближення середньої частини язика до твердого піднебіння англійський приголосний набуває пом'якшеного, з погляду носія української мови, відтінку – злегка палаталізується; 3) внаслідок какумінальної артикуляції українські приголосні вимовляються більш напружено, ніж англійські. Саме така характеристика, як напруженість, є найбільш дискусійною і потребує спеціальних досліджень, зокрема інструментальних. Крім того, українські приголосні [ш] та [ж], на відміну від англійських та російських, перед голосним [і] виступають у пом'якшеному варіанті, з передньо-верхнім фокусом¹⁹. Таким чином, англійські [ʃ] та [ʒ], з погляду носія української мови, середні за м'якістю між твердими [ш] та [ж], та пом'якшеними [ш'] та [ж']. Усе це свідчить про те, що носіями української мови надзвичайно складно опанувати артикуляцію названих англійських приголосних, оскільки мовцю необхідно враховувати одразу цілий комплекс диференційних ознак англійської фонемі, який не співвідноситься із комплексом диференційних ознак української.

Розглянувши відмінності між артикуляційними укладами українського та англійського мовлення, можна помітити, що для української мови характерний дорсальний та преддорсальний уклад з додаванням какумінальної артикуляції, у той час, коли для англійської мови характерна апікальна артикуляція з можливими елементами преддорсальної. Саме наявність преддорсальної артикуляції

зближує артикуляційні бази двох мов. Усвідомлення особливостей артикуляційних баз української та англійської мов сприяє кращому опануванню артикуляційних навичок при вивченні іноземної мови. У подальшій перспективі можливе визначення вірогідної інтерференції, зумовленої цими особливостями.

¹Боянус С. К. Постановка англійського проізношення. – М., 1932. – 263 с.;
²Томсон А. И. Общее языковедение. Одесса. 1910; ³Торсуев Г. П. Разновидности типологии языков и показатели фонетической и фонологической типологии // Структурно-типологическое описание современных германских языков. – М., 1966. – С. 266; ⁴Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. – К., 1981; ⁵Плющ Н., Бас-Кононенко О., Дудник З., Зубань О. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. – К., 2002. – 173 с.; ⁶Там само С. 38; ⁷Там само С. 33–34; ⁸Скалозуб Л. Г. Динамика звукообразовання. – К., 1979; ⁹Плющ Н., Бас-Кононенко О., Дудник З., Зубань О. Знач. праця. – С. 36; ¹⁰Там само. – С. 34. ¹¹Збірник вправ з фонетики українського мовлення в аспектах артикуляції слухання, транскрибування / Упорядн. Л. Г. Скалозуб, В. В. Колп, З. В. Дудник. – К., 1993. – С. 135, 142; ¹²Зиндер Л. Р. Общая фонетика. – М., 1979. – С. 205, 124; ¹³Там само С. 158; ¹⁴Плющ Н., Бас-Кононенко О., Дудник З., Зубань О. Знач. праця. – С. 34; ¹⁵Зиндер Л. Р. Знач. праця. – С. 160; ¹⁶Там само. С. 159; ¹⁷Там само. С. 157; ¹⁸Плющ Н., Бас-Кононенко О., Дудник З., Зубань О. Знач. праця. – С. 45.

Надія Плющ
Київський університет імені Тараса Шевченка

“АВТОРСЬКА” ПУНКТУАЦІЯ В СИСТЕМІ ГРАФІЧНИХ ЗАСОБІВ ВІДОБРАЖЕННЯ НА ПИСЬМІ НЕВЕРБАЛЬНИХ КОМПОНЕНТІВ КОМУНІКАЦІЇ

Невербальні елементи комунікації є невід’ємною частиною людського спілкування, оскільки мовлення не може бути позбавлене семантики жестів, міміки, поглядів, рухів тіла (кінетики) та інтонації. На письмі семантика жестів, міміки, поглядів, рухів тіла позначається словесним коментарем (типу: безнадійно махнув рукою, скривився, скося подивився, доторкнувся, підійшов ближче і под.). Що ж до інтонації – то вона передається на письмі насамперед *небуквеними знаками*, тобто пунктуаційно.

Створення теорії небуквених знаків письма Л. Щерба¹ вважав справою дуже складною і майже безнадійною, оскільки система цих знаків складалася стихійно. Подібні думки висловлював і Л. Булаховський: “На шлях радикальної, освітленої філологічною теорією перебудови своєї пунктуації досі не ставав ще жоден народ. Це справа майбутнього, навряд чи близького”². Не вдаючись бодай до короткого екскурсу в історію формування української пунктуаційної системи, відзначимо лише, що протягом XIV–XVIII століть ця система вже склалася. Найбільш наближеним до сучасного є вживання

розділових знаків у староукраїнських писемних джерелах, у граматиках Лаврентія Зизанія (1596 р.), Мелетія Смотрицького (1619 р.), Олексія Павловського (1818 р.).

Сформульовані на сьогодні принципи української пунктуації – “логічний, або смисловий (роль пунктуації для розуміння писемного тексту), граматичний, точніше синтаксичний (роль пунктуації у синтаксичній побудові писемного тексту) та інтонаційний (роль пунктуації як показника ритмомелодики мовлення)”³ – не спростовують висловленої Л. Щербою думки.

Актуальність порушеного нами питання про т. зв. авторську пунктуацію пов’язана як з активізацією досліджень у галузі нормативної (прескриптивної) лінгвістики⁴, в тому числі й з обговоренням теоретичних засад сучасного українського правопису, складовою частиною якого є пунктуація, так і з посиленням уваги до проблем лінгвостилістики, зокрема проблем ідіостилю, мовотворчості художників слова, до проблем комунікативної лінгвістики.

Загальновизнаною основною функцією небуквених (розділових) знаків є *членування мовлення* (тексту), оскільки переважна більшість цих знаків пов’язана з інтонацією у найширшому розумінні цього терміна. Іншими словами, інтонація стосується тексту як продукту мовленнєвої діяльності, а не речення, яке як граматична одиниця не має інтонації. Речення актуалізується в комунікативне явище – висловлювання через фразу, яку організовує в цілому інтонація. Неврахування мовленнєвої семантики у синтаксичній теорії спричинило цілу низку питань, які вирішуються від дослідника до дослідника неоднозначно. Так, скажімо, досі не знайшло задовільного пояснення питання про так звані приєднувальні зв’язки, питання розриву реченнєвої структури (парцеляції), питання про неповні (еліпсовані) речення, питання про відокремлення, вставність і вставленість тощо.

Діалектично зумовлений розрив між усною (звуковою) і писемною (оптичною) мовою з часом збільшується. Тому абсолютно досконалих правописів не може бути. Ще більшою мірою це стосується приписів (прескрипцій) щодо графічного позначення на письмі членування мовленнєвого потоку.

Однак, за влучним висловом Л. Булаховського, “значення правопису *не доводиться, а визнається* (підкреслення наше. – Н. П.) культурними людьми як безперечний факт культурного життя народу (народів)”⁵. Сам же Л. Булаховський зробив чималий внесок у вироблення пунктуаційних норм української мови⁶.

Розглядаючи пунктуацію в тісному взаємозв’язку з ритмомелодикою, яку Л. Булаховський виділяв поруч із сегментною фонетикою, музикофонетикою в окрему дисципліну, що має вивчати явища “ритмічного та тонального порядку, переважно емоційно-афектив-

ного походження”⁷, він неодноразово відзначав, що “наш правопис подосконала передає якісну сторону мови; ще недосконаліші звичайні засоби передачі на письмі сторони ритмомелодійної – наші розділові знаки (пунктуація)” (підкреслення наше. – Н. П.)⁸.

Причину недосконалості передачі на письмі ритмомелодики вбачав Л. Булаховський у дії *двох суперечливих принципів пунктуації*: логічного (смыслового), що не дозволяє розривати зв'язок між граматично з'єднаними словами і ритмічного (інтонаційного), за яким має позначатися паузація. “На практиці, – пише Л. Булаховський, – керівним виступає перший принцип, а другий застосовується там, де він суперечить першому”⁹. Дискутуючи з О. Пешковським, Л. Булаховський уточнив “інтонацію коми” (кома позначає не паузу, а підвищення тону, тобто незавершеність), “інтонацію переліку” і под.; наголошував він і на необхідності пунктуаційного вираження паузації між підметовою і присудковою частиною”¹⁰, тобто актуалізації висловлення.

Водночас невинуватими вважав він розділові знаки, наприклад, при вставних словах, бо ці знаки “не звучать”, не прочитуються.

Багатозначність розділових знаків є явищем закономірним: при обмеженому, незмінному наборі знаків розширюється їхня семантика і функції. Крапка, наприклад, виконує не тільки функцію фінального знака, але й може розривати (парцелювати) синтаксичні структури. Фінальний знак питання (?) може мати значення ствердження (у риторичному питанні), а всередині речення може позначати подив, сумнів мовця. Крапки (...) можуть позначати як незавершеність, так і навмисний пропуск, недомовляння частини думки, перервність мовлення тощо.

У тексті, особливо художньому, виникає *авторська* розстановка розділових знаків, викликана бажанням посилити увагу до інтонаційної сторони писемного тексту, відобразити на письмі складні й багаті усні засоби членування і підкреслення частин думки, уточнення їх, що значно розширює функціональне поле розділових знаків, їхню семантику: вступаючи у варіантні зв'язки з нормою, розділові знаки набувають експресивного значення, виконують стилістичні функції.

На сьогодні в ділянці української нормативної пунктуації назбиралося чимало проблем, частина яких сформульована і в матеріалах обговорення нового проекту правопису. Цікавою є думка дослідниці В. Критської¹¹, яка зосереджує увагу на текстотвірній функції розділових знаків.

У шкільній практиці при вивченні розділових знаків пропонуються різні підходи: 1) не ставити розділові знаки “на слух”; 2) ставити тільки “на слух”; 3) навчати пунктуації зіставно: аналізувати випадки відповідності або невідповідності інтонації й розділових знаків.

Очевидно, третій підхід є більш доцільним. Адже інтонація, як показують численні дослідження, передає далеко не всі синтаксичні значення, це по-перше, а по-друге, далеко не всю інформацію, яку передає інтонація, можна звести до відомих синтаксичних категорій. Зокрема, специфічно інтонаційними категоріями є градації смислової вагомості, відношення даного і нового, завершеності і незавершеності (Л. Зіндер, Л. Бондарко). Сюди ж слід додати й модальні значення впевненості/невпевненості, подиву, сумніву, іронії тощо. Більшість цих значень передається паузацією [паузи психологічні, вагання, "хибного старту", сумніву, непевності, паузи предикації (актуалізації)], у зв'язку з чим виокремилася вже навіть спеціальна багатоаспектна галузь дослідження – паузологія.

На сучасному етапі опрацювання теоретичних основ пунктуації дослідники дотримуються неоднакових поглядів, проте всі вони визнають комунікативну функцію пунктуації як важливого засобу оформлення писемної мови, її смислового членування.

У писемній практиці майстрів слова виникають пунктуаційні варіанти, які не тільки не розхитують пунктуаційних норм, а навпаки роблять їх гнучкішими, розширюють стилістичні можливості писемного тексту. Такі пунктуаційні варіанти побутують лише в авторському "виконанні", тому й називають таку пунктуацію "авторською". Таким чином, авторську пунктуацію можна розглядати як один з параметрів ідіостилю.

Як зазначає учениця Л. Булаховського Т. Лукінова, яка доклала багато зусиль до видання творчої спадщини вченого, опрацювала його рукописи й архівні матеріали, учений у своїй писемній практиці виявляв інноваційний (авторський) підхід до вживання розділових знаків. Особливо творчо підходив Л. Булаховський до використання тире (–) і двокрапки (:). Він намагався за допомогою розділових знаків полегшити сприйняття його думки читачами, оскільки "фраза" у Л. Булаховського, як правило, складна, багата на відтінки, логічні і семантичні наголоси. Проте, як зазначає Т. Лукінова, "сучасною редакційною обробкою ця особливість стилю Л. Булаховського, на жаль, значною мірою нівельована"¹².

Редакційне втручання у тексти Тараса Шевченка також, на жаль, значною мірою нівельувало його авторську пунктуацію. Особливо великих втрат з цього погляду зазнав роман-есе Тараса Шевченка "Щоденник". Нівелювання авторської пунктуації Тараса Шевченка зруйнувало й динаміку його думки, темпераменту (про це з жalem писав відомий шевченкознавець Сергій Єфремов). Відтак дослідження пунктуації як ознаки індивідуального стилю, зокрема Тараса Шевченка, має базуватися насамперед на факсимільних (автографічних) текстах. Тим більше, що Тарас Шевченко і в галузі пунктуації багато зробив для української літературної мови. Традиція стиліс-

гичного використання пунктуації, закладена Тарасом Шевченком, не переривається і до наших днів. Можна навіть констатувати, що сучасні автори надають пунктуації особливої ваги в системі виражальних засобів письма.

Так, наприклад, виразну стилістичну функцію виконує авторська пунктуація у Євгена Пашковського (оповідання “Похвальна грамота”), яка є одним з основних засобів реалізації на письмі індивідуальної манери автора – “потік свідомості”. У названому оповіданні текст, обсягом майже на цілу сторінку, не містить жодного фінального розділового знака (поспіль фігурує кома, одне тире, дві двокрапки і три – крапки з комою), внаслідок цього створилася макросинтаксична структура одного речення, в яку вклався спогад персонажа про все його життя до призову в армію. Коми тут ніби цементують текст, створюють ритм, позначають не зупинки, а прискорений рух думки, уяви.

Як індивідуальну ознаку стилю Оксани Забужко також можна розглядати пунктуацію: це, по-перше, об'єднання слів (від двох до шести і більше) за допомогою дефісу (що переводить їх у площину усталених висловів), а, по-друге, створення за допомогою уникання фінальних розділових знаків макросинтаксичних структур одного речення (див. “Шевченків міф України”). Але на відміну від Є. Пашковського, в О. Забужко ця макросинтаксична структура має іншу архітекtonіку – розгортання думки по вертикалі, своєрідне прагнення до подолання нелінійності мислення і лінійності письма.

Широке функціональне поле авторська пунктуація має в епістолярній спадщині Лесі Українки, а саме в її листуванні з Ольгою Кобилянською. Улюблений знак тут у Лесі Українки крапки (...), які виконують функцію і незавершеності, і інтимізації, і приховування інформації від стороннього ока. На це було багато причин (стеження царської охоранки за письменницею, перлюстрація її кореспонденції тощо).

У поетичному віршовому тексті, де інтонаційний принцип комунікативного членування знаходить свій відбиток насамперед у розмірі й ритмі, можуть бути й зовсім відсутні пунктуаційні знаки. Таким прикладом є збірка поезій Юрія Тарнавського “не знаю” (навіть великі літери відсутні).

Отже, письменнику “немає скутих норм” і в царині пунктуації.

Проте нетермінологізованим словосполученням авторська пунктуація позначається сьогодні не тільки письменницька індивідуальна манера розставляння розділових знаків з метою зображальною, а й намагання авторів інших писемних текстів (наукових, публіцистичних тощо) за допомогою небуквених знаків письма забезпечити адекватне сприйняття їхньої думки читачами. Іншими словами, частину питань, пов'язаних з відображенням на письмі комунікативного

членування мовлення, динаміки думки, слід вивести з поля власне авторської пунктуації, систематизувати й унормувати їх шляхом, скажімо, співвіднесеності розділових знаків із типом пауз.

¹Щерба Л. В. Теория русского письма. – Л., 1983, – С. 123; ²Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах. Т. 1, – К., 1975. – С. 411; ³Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 503; ⁴Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова. Культура. Влада. – К., 2000; ⁵Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах. Т. 1, – К. – 1975. – С. 255; ⁶Курс сучасної української літературної мови. – К., 1951. – Т. 2, С. 360–406; ⁷Курс сучасної української літературної мови. – К., 1951. – Т. 2, С. 60; ⁸Булаховський Л. А. Основи мовознавства. – Харків, 1982, С. 131; ⁹Там само. – С. 131–132; ¹⁰Булаховський Л. А. Курс сучасної української літературної мови. – К., 1951, С. 361; ¹¹Критська В. Теоретичні засади пунктуації (до питання про новий правопис) // Українське мовознавство. – 2003. – Вип. 25. – С. 94–98; ¹²Лукінова Т. Б. Л. А. Булаховський – дослідник проблем української мови // Українське мовознавство. – 1989. – Вип. 16. – С. 5.

Людмила Українець
Київський університет імені Тараса Шевченка

ФОНОСТИЛИСТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕТИЧНОЇ МОВИ

Поетична мова – специфічний різновид знакової системи людського суспільства, головна особливість якої – стислість і чаруюча емоційною досконалістю невимовна краса гармонійної єдності змісту і форми. Свого часу І. Франко, чий потужний талант увібрив у себе глибини поетичного народного світобачення, вважав, що “поезія – то згущена, сконцентрована, скристалізована дійсність”¹, яка потребує витонченої, досконалої форми. У поетичній мові формою є “...матеріальний бік мови, насамперед зовнішня оболонка мовних одиниць, а також зв'язки з іншими одиницями, що служать способом вираження та вияву змісту”². Йдеться передусім про своєрідність фонематичного складу, інструментовку, поетичної мови. Яскрава самобутність української поетичної поліфонії – це результат, безперечно, фонологічної організації слова на синтагматичному рівні. Обумовлюючи формування нормативних звукових еталонів, системні відношення в рамках національної специфіки впливають на функціонування вокальних та консонантних одиниць сучасної української мови. Саме тому, на нашу думку, винятково цікавою для аналізу є звукова організація поетичної мови, зокрема її функціональна природа, що передбачає “використання мовних звуків як засобу художньої виразності”³.

У вітчизняному мовознавстві відомі лінгвісти Н. Тоцька⁴, П. Тимошенко⁵, В. Ващенко⁶, В. Ковалевський⁷, І. Чередниченко⁸, Г. Сидоренко⁹, В. Коптілов¹⁰, В. Шиприкевич¹¹, І. Качуровський¹² зробили винятково вагомий внесок у дослідження і розробку актуальних проблем фонетичної організації поетичної мови, однак сучасна

українська лінгвістична наука ще й сьогодні (і це дуже прикро!) не має у своєму розпорядженні старанно систематизованого, вичерпно і точно зафіксованого фактичного матеріалу, який би дав змогу створити досконалу з теоретичного і практичного боку фоностилістичну концепцію української поетичної мови в діахронічному і синхронічному аспекті. “На жаль, чи не найменше уваги приділяємо ми саме красі мови! – вважає Віра Шиприкевич, досліджуючи інтонацію як один із фоностилістичних засобів вираження змісту мовлення, і цілком слушно зауважує: – Мовознавцям не слід обмежувати себе в [...] захопленні мовою, її красою і чаром”¹³. Тим більше, що звукова організація поетичної мови, перебуваючи на службі у творенні змісту, часто детермінує семантичну та стилістичну сферу висловлювання. Естетизоване завдяки звуковій архітектоніці слово стає в поетичній мові емоційною домінантою, водночас розширюючи потенційні можливості вокально-консонантної його форми, що “по-перше, допомагає передати красу емоцій і думок, виражених за допомогою мистецтва слова, по-друге, [...] є естетичним явищем як фізична реальність і, по-третє, [...] виступає джерелом естетичних відчуттів у сприймача художнього твору”¹⁴. Ці слова В. Шиприкевич сказала про ритмоінтонаційну будову художнього прозового мовлення, але вони такою ж мірою стосуються і фонетичної організації поетичного мовлення, тобто звукової гармонії слова. Отже, фоностилістика української поетичної мови (звукопис, фоніка, поетична фонетика) – це, без усякого сумніву, естетична категорія, оскільки опікується красою і довершеністю вербальних знарядь висловленої думки. І хоч поетичній мові притаманні всі функції мовленнєвої діяльності як особливого різновиду знакового спілкування, але чи не найпродуктивніші серед них три – емоційна (виразова), експресивна, естетична (евфонічна). Кожна ця функція є могутнім чинником формування гармонійної досконалості української поетичної мови взагалі й авторської зокрема, а тому їх слід вважати облігаторними саме для образного типу комунікації. Цілковито природно, що звукові засоби поетичної мови – також функціонально детерміновані. Так, коли вокальна і консонантна система української мови спрямовуються автором на увиразнення емоційної тональності звучання, допомагаючи передати почуття та оцінку явищ об’єктивної дійсності, тобто ставлення мовця до змісту повідомлення, то йдеться, без усякого сумніву, про виконання і звуками мови емоційної функції, яку американський лінгвіст Р. Якобсон ще називає емотивною (від англ. *emotion* – душевне хвилювання). У поетичній мові вона виявляється не стільки урізноманітненням використаних мовних одиниць (голосних і приголосних фонем), скільки стилістично маркованим їх функціонуванням. У цьому випадку звукова система набуває статусу емотивів (К. Бюлер) – особливих лінгвістичних одиниць, які допома-

гають передати емоційний стан мовця. Для прикладу наведемо такі рядки з вірша Ліни Костенко “Я хочу на озеро Світіязь...”¹⁵:

*І голосом дивним, похмурим,
як давній надтріснутий дзвін:
– Батурин, Батурин, Батурин! –
лунає мені навздогін.*

Зауважимо відразу, що вся поезія ніби умістила в себе “сто сот голосів”. Це звучить історія – історія різних поколінь українського народу, така реальна і така невимовно трагічна. Отже, вірш наповнений голосом, висока тональність якого підтримується акустично інформаційними звуковими одиницями. Особливо виразною є передостання строфа, де з 52 приголосних 43 дзвінки та сонорні (81,1%), а останній її рядок узагалі не має жодного сегмента шуму (у строфі глухих приголосних – лише 18,9%). Використання носових сонорних звуків [н], [м] з послідовним розміщенням їх у кінці лексем та ще й у кінці суміжних рядків усієї строфи асоціюється з голосом мідного дзвону, підсилюючи таким чином його ритмічне звучання в уяві читача. І цей мідний розголос у рядках, у душі поетеси – майстерне імпресіоністичне відтворення лету історичних асоціацій, її духовний зв'язок з рідним народом, його минулим і сучасним. Без сумніву, орієнтація на текстуальне консонантування з метою створення емоційної евфонії кожного рядка строфи – поетична знахідка Ліни Костенко. Звукочисленість цієї поезії – це виразний архітектонічний засіб виявлення інтелектуальних почуттів, він – емоційна домінанта, на тлі якої розгортаються потенційно безмежні за своїми можливостями семантичні асоціації. Водночас це знак поетичної індивідуальності поетеси, чий рядок – “із кольором печалі і голосом води” – раз і назавжди миттєво карбує наші пам'ять і серце.

Отже, поетичній мові властива й експресивна (експлікативна) функція. У сучасному теоретичному мовознавстві якісна характеристика цієї функції неоднозначна: С. Семчинський, наприклад, розглядає її як “вираження афективного ставлення мовця до повідомлюваного”¹⁶, хоч в україністиці суть експресивної функції вчені (Ю. Карпенко) убачають переважно в здатності особистості виразитися, відобразитися в тексті¹⁷. Російський лінгвіст В. Аврорін вважає її “етапом”, “компонентом” передачі думок¹⁸. Щоб висловити найпотаємніше, найсокровенніше, автор віршованого твору використовує той чи інший набір синтагматично і парадигматично обумовлених фонематичних одиниць мови для передачі лише йому притаманного процесу формування думки. Отже, йдеться про так званий стилістичний феномен “образ автора”, що винятково важливий, на нашу думку, для окреслення поняття ідіостилу українських майстрів поетичної мови. Л. Костенко, М. Вінграновський, В. Симоненко, І. Драч, Д. Павличко є відомими українськими письменниками

ми, чії вірші вражають оригінальністю, витонченістю, різноманіттям звукових повторів. У своїх поезіях вони шукали гармонійної єдності не лише між людиною і природою, а й між словами – репрезентантами явищ об'єктивного світу. Художня майстерність цих українських митців ніби зводить воедино навіть протилежні реалії поетичного світу, а звукові асоціації підкреслюють злиття душі й природи. У творах Л. Костенко, В. Симоненка, М. Вінграновського, І. Драча можна знайти безліч прикладів, коли поети, нічим не порушуючи природності, легкості, невимушеності вислову, зливають звучання слів, що стоять поряд, у своєрідне звукове тло, на якому й сприймається зміст. Цьому сприяє явище так званої атракції – зближення окремих лексем за рахунок звукових повторів, застосування яких обумовлене, на думку О. Потебні, “не стільки метричними вимогами чи поетичними вільностями, скільки властивостями думки”¹⁹. Задіюючи базові одиниці передусім фонологічного рівня мови, звукова атракція буває різної глибини і досить послідовно виявляється й на морфологічному, лексико-семантичному і навіть синтаксичному рівнях, що дозволяє говорити про виняткову роль поетичної фонетики для художнього мовлення.

Однак, як відомо, мовні засоби творення художнього образу, зокрема формування ідіостилю українських поетів фоностилістичними засобами, у лінгвістиці ще остаточно не висвітлені. Абсолютно недослідженим (але надзвичайно складним і цікавим!) залишається так званий гендерний аспект звукопису сучасної української поетичної мови (“гендер (англ. gender від грец.) – [...] характеристика, за допомогою якої дається визначення понять “жінка” та “чоловік”²⁰), що є одним із перспективних напрямків не лише в україністиці, а й у славистиці, оскільки дозволить зробити певні висновки про особливості жіночого та чоловічого ідіостилю як властивості різного світобачення, відтак йому, безперечно, варто приділити найпильнішу увагу.

Немає сумніву, що естетичне сприйняття явищ об'єктивної дійсності формується безпосередньо під впливом тих слів, звукова гармонія яких забезпечується законами, які витікають із специфічних для мови фонологічних закономірностей. Отже, третя функція – естетична (вужче поетична) – завжди була престижною, соціально значущою саме для української поетичної мови, яку звукопис реалізує чи не найпослідовніше. Ця функція (як жодна інша!) повністю задовольняє прагнення мовця до естетичного, ґрунтуючись передусім на особливих мовних утвореннях – жанрово-стилістично стратифікованих звукових повторах. Краса цих філігранних візерунків з голосних і приголосних підсилюється на межі саме фонологічного і лексико-семантичного рівнів. Йдеться, наприклад, про паронімічну атракцію, що є одним з найцікавіших явищ у системі фоностилістичних прийомів, оскільки передбачає звукове зближення слів на ґрунті

різної семантичної мотивованості, хоча й з певною орієнтацією на предметну співвіднесеність. Як відомо, у формуванні паронімічної лексики виняткову роль відіграють звукові засоби мови, передусім голосні та приголосні, кількість і порядок розташування яких обумовлює ступінь фонетичної близькості і дозволяє говорити про мінімальну та максимальну подібність у власних та загальних назвах (**промінь-племінь**). Залишаючись надзвичайно ефективним фоностилістичним прийомом, паронімічна атракція репрезентує високу емоційно-естетичну наснагу поетичних рядків і, без сумніву, відіграє важливу роль у творенні як зовнішньої, так і внутрішньої рими, тісно пов'язується з повторами – стилістичною фігурою, “яка утворюється шляхом нагромадження певних мовних елементів у межах одного висловлювання”²¹, наприклад: *Мені потрібне слово, а не слава* (Л. Костенко). У ХХ ст. “тривала філологічна неухважність” до явищ паронімічної атракції призвела до того, що “по суті вона не висвітлена в науці належним чином”²².

В українській фоностилістиці ще зовсім недостатньо охарактеризовано і роль звукових особливостей так званих фонетичних синонімів та фонетичних варіантів слів (у вітчизняному мовознавстві вони термінологічно і функціонально також не завжди чітко окреслюються) як важливого показника естетичної довершеності поетичної мови не лише на лексико-семантичному, а й на морфологічному рівні: *Місто, премісто, прамісто моє!* (Л. Костенко), тимчасом як під пером майстра вони навіть стають емоційним центром строфи, набуваючи оказіонально значущого звучання й забезпечуючи ефонію поетичного рядка.

Ці та інші проблеми фоностилістики української поетичної мови ще потребують свого подальшого глибокого осмислення. Але ясно одне: бути неухважним до звукової організації поетичної мови – це значить мати хибне уявлення й про багату звукову архітектуру української мови – одягу нашого духу (Панас Мирний). Тож і сьогодні так актуально звучать слова В. Коптілова: “Важливе значення для дальшого розвитку фонетичної стилістики [...] є нагромадження інвентаря фактів. [...] Згодом статистично опрацьований і розподілений за століттями та десятиліттями (або розмежований за окремими авторами), такий матеріал послужить ґрунтом для міцної споруди фонетичної стилістики, яка почасти втратить свій нормативно-описовий характер, пройметься духом історизму і стане повноправною галуззю філологічної науки”²³.

¹Франко І. Я. Твори: У 20-ти т. – К., 1950–1955. – Т. 17: Літературно-критичні статті. – 1955. – С. 110; ²Українська мова. Енциклопедія // В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. та ін. – К., 2002. – С. 704; ³Там само. – С. 187; ⁴Тоцька Н. І. Засоби милозвучності української мови // Українське мовознавство. – Вип. 22. – 2000. – С. 3–9; ⁵Тимошенко П. Д. Засоби милозвучності (евфонії) української мови // Українська мова в школі. – 1952. – № 4. – С. 19–22; ⁶Ващенко В. С. Стилістичні явища

п українській мові. – Харків, 1958. – 228 с.; ⁷Ковалевський В. В. Рима. Ритмічні засоби українського вірша. – К., 1965. – 286 с.; Ковалевський В. В. Ритмічні засоби українського ліричного вірша. Спроба систематики. – К., 1960. – 235 с.; ⁸Чердиченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. – К., 1962. – 495 с.; ⁹Сидоренко Г. К. Ритміка Шевченка. – К., 1967. – 183 с.; ¹⁰Коптілов В. В. Фоностилістика // Сучасна українська літературна мова. Стилістика / За ред. І. К. Білодіда. – К., 1973. – С. 211–243; ¹¹Шиприкевич В. В. Питання фоностилістики. – К., 1972. – 88 с.; ¹²Качуровський Ігор. Фоніка. – Мюнхен, – Ч. 7., 1984. – 208 с.; ¹³Шиприкевич В. В. Зазнач. праця. – С. 19; ¹⁴Шиприкевич В. В. Зазнач. праця. – С. 18; ¹⁵Костенко Ліна. Вибране. – К., 1989. – С. 22; ¹⁶Семчинський С. В. Загальне мовознавство. – К., 1988. – С. 11; ¹⁷Українська мова. Енциклопедія / В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. та ін. – К., 2002. – С. 715; ¹⁸Аврорін В. А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. – Л., 1975. – С. 36; ¹⁹Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – В 4-х т. – Т. 4. – М.-Л., 1941. – С. 289; ²⁰Словник іношомовних слів / Уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапуга. – К., 2000. – С. 123; ²¹Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. – К., 1978. – С. 376; ²²Григорьев В. П. Паронимия / Языковые процессы современной русской художественной литературы. Поэзия. – М., 1977. – С. 187; ²³Коптілов В. В. Зазнач. праця. – С. 213.

Юрій Мосенкіс

Київський університет імені Тараса Шевченка

ФЕНОМЕН МИЛОЗВУЧНОСТІ ЯК МАТЕРІАЛ СПЕЦКУРСУ “ЖИВОМОВНІ ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ”

У великому комплексі питань, пов'язаних із милозвучністю української мови, можна виділити два основні: 1) що таке милозвучність української мови і 2) коли зародились явища милозвучності української мови.

Як слушно зазначає Н. Тоцька, “поняття “милозвучність” у мовознавстві по-справжньому не визначене й не вивчене... Досі ще ніхто не виробив наукового доведення більшої чи меншої милозвучності – немилозвучності кожної окремої мови або її місця за цією ознакою в ряду мов”¹. Дослідниця формулює мету – “вийти на ті об'єктивні показники, які правдоподібно забезпечують сприймання української мови як приємної, звучної, наспівної” – й низку завдань щодо вивчення милозвучності української мови².

В. Самійленко зазначає: “Відомо було досі, що українська мова своєю доброзвучністю займає одно з перших місць... між усіма європейськими мовами. Цю думку дуже легко пояснити фактами фонетики... Вона має кілька засобів до урівноваження вокалізму з консонантизмом, себто кількості голосівок з шелестівками, в цілях більшої еффонічності, засобів, цілком аналогічних мові італійській³.

Значну увагу питанням милозвучності приділив професор В. Ващенко. Він вважав, що явища, відомі під назвою милозвучності, посідають надзвичайно важливе місце в характеристиці орфоєпії усної народної художньої мови. На його думку, милозвучність така виразна, що часто служить найголовнішою ознакою стилю мови.

Під милозвучністю дослідник розумів суто фонетичні (вимовні), незалежні від значення засоби, що сприяють легкості й зручності вимовлення⁴.

На думку В. Ващенка, “за характером звучання всі явища милозвучності можна поділити на такі дві групи:

1. Явища милозвучності, що характеризуються різнозвучністю, тобто униканням збігу звуків одного типу.

2. Явища милозвучності, що характеризуються рівнозвучністю, тобто скупченням та навмисним стягненням звуків певного типу”⁵.

За висновком В. Ващенка, “милозвучність – це, перш за все, добір звукового складу мови з певними завданнями; при цьому не обов’язково добір голосних або сонорних”⁶.

Дуже слушно видається така думка В. Ващенка: “Милозвучність служить не тільки зовнішньою прикрасою орфоєпії, вона також показує, як осмислюється звучання мови. Саме в цьому вага і значення милозвучності, як великої сили мови, як її потужної енергії. Функціонування численних паралелей у системі милозвучності викликається потребою зафіксувати найтонші відтінки, логічні та експресивні центри висловлювання, підкреслити й виділити найважливіше, характерне не лише з погляду семантики, але навіть з погляду стилю мовлення”⁷.

Н. Тоцька підкреслює, що в українському народнопоетичному мовленні, яке найбільше зберігає національні основи української мови, голосних 45–46%, але в літературному мовленні українська мова під різними іншомовними впливами багато в чому втратила свою вокалічність, і кількість голосних знизилася до 42%⁸. В. Чабаненко вважає, що головний чинник милозвучності української мови – закон урівноваження кількості голосних і приголосних звуків у мовленнєвому потоці⁹.

Як підкреслює Б. Якубський, “найлегше, музично, евфонічно звучатимуть для нас ті слова, де кількість шелестівок <приголосних> і голосівок <голосних> однакова, й вони правильно чергуються, наприклад *полетіла, гомоніли, нерухомо, заборона* (відношення 1 : 1). Ми повинні надзвичайно пишатися тим, що в нашій українській мові силу слів збудовано власне на принципі відношення шелестівок до голосівок 1 : 1”. Дослідник наводить численні рядки з “Кобзаря” з таким співвідношенням: “*Мені не весело було*”, “*Коли по нашому не буде*”, “*І покидаємо діла*”, “*На чужині, на самоті*”, “*Мережаю, вишиваю, – у неділю погуляю*” та ін¹⁰.

Отже, чергування голосних і приголосних в українській мові, яке відображає тенденцію до рівномірної послідовності ПГПГ (П – приголосний, Г – голосний), усвідомлюється носіями мови як милозвучність. “Милозвучність, обґрунтована конкретними лінгвістичними чи

фізичними параметрами, стає науковим поняттям”, – цілком слушно зазначає Н. Тоцька¹¹.

Коли ж почався процес виникнення явищ, пізніше узагальнених під назвою милозвучності? Зупинимось на окремих аспектах.

Звернемося до такої видатної пам'ятки давньої літератури, створеної на фольклорній основі, як “Слово о полку Ігоревім”. Про виразні українські риси мови цього тексту писали, як відомо, ще в першій половині XIX століття К. Калайдович, М. Полевой, М. Максимович та ін¹².

Академік В. Міллер, коментуючи вираз “Слова о полку Ігоревім” *Се у Римь кричать подь саблями половецькими*, пише: “Уже давно вирішено, що тут натяк на події у місті Римові, взятому половцями після поразки Ігоря. Це місто згадується в Іпатіївському літописі в оповіді про події, що сталися слідом за поразкою сіверських князів...”¹³. В. Франчук наводить порівняння паралельних місць “Слова” й літопису (зокрема, “*половци же, взявше город Римов*”¹⁴). Таким чином, наявні всі підстави відкинути новітню думку Е. Кінана про те, що цитоване місце “Слова” є пізнім.

В. Міллер тлумачить прийменник *у* в наведеному уривку як тожний давньому прийменнику *въ* і наводить паралелі з літописів. “Перехід *в* в *у* і взаємне заміщення цих звуків становить рису південноруського говору, що сягає XX століття”, – пише вчений¹⁵.

Академік М. Грушевський звертає увагу на вираз “Слова” *О бо-яне, соловію.., абы ты сія пльки ущекотал* і тлумачить останнє слово як *въ(з)щекотал*, тобто оспівав¹⁶. Тлумачення прийменника відповідає його українській, а не російській звуковій формі, пор. укр. *узгір'я, узвишшя, узливання*, але рос. *взгорье, возвышение, возлияние*. Якщо прийняти таке тлумачення, то матимемо ще одне свідчення на користь милозвучного чергування *у / в* в українській мові вже в XII столітті.

Перші приклади міни букв *в* і *у* відзначаються в південноруських пам'ятках XI–XII ст.: *паоуль, оуселеноу, аугоуста, въгодити* (“Ізборник” 1073 р.), *вгодьныи* (“Ізборник” 1076 р.), *оуселена* (“Слово Григорія Назиянзина” XI ст.), *оупрашаше, усёмь, вже* (“Галицьке Євангеліє 1144 р.) та деякі інші. На північному сході в найдавніших пам'ятках ці явища відсутні¹⁷. Явище заміни поширене в західноруській писемності XIII й наступних століть, у псковській і частково новгородській давній писемності, а також у північнодвинських грамотах. “Таким чином, за міною *в* і *у* й відсутністю її давньоруська писемність XI–XII століть поділяється на дві великі області: з одного боку, південь, захід, північний захід (*в* і *у* змішуються) і новгородська північ (у своїй основній частині починаючи з міней кінця XI ст.), з іншого – ростово-володимирський північний схід (міна *в* і *у* відсутня)”¹⁸.

Акад. Л. Булаховський, розглянувши це чергування серед українських рис давніх пам'яток, робить висновок: "Отже, навіть підходячи до справи з певною обережністю, слід з великою імовірністю врахувати зміну у: в і зворотню як одну з ознак виявлення в пам'ятках з XIII ст. південноруської фонетики"¹⁹. В іншому місці Л. Булаховський про те саме чергування пише: "Цю рису відбило білорусько-українське письмо в на самих своїх початках"²⁰. Про іншу рису евфонії – початкове приставне *i-* – вчений прямо пише: "Йі, либонь, сприяла як передумова поява "милозвучних" варіантів, натурально – певний час з ваганням у розмовному вжитку"²¹. Згадані фонетичні явища детально розглянули також Г. Півторак²² і Г. Лиса²³.

Як підкреслює В. Ващенко, "різноманітні орфоепічні паралелі в системі милозвучності, визначені вище, становлять важливу й виразну ознаку усного художнього, зокрема фольклорного мовлення"²⁴. Дуже слушною видається така думка В. Ващенка: "Милозвучність служить не тільки зовнішньою прикрасою орфоепії, вона також показує, як осмислюється звучання мови. Саме в цьому вага і значення милозвучності, як великої сили мови, як її потужної енергії. Функціонування численних паралелей у системі милозвучності викликається потребою зафіксувати найтонші відтінки, логічні та експресивні центри висловлювання, підкреслити й виділити найважливіше, характерне не лише з погляду семантики, але навіть з погляду стилю мовлення"²⁵.

Широке представлення явищ милозвучності в народнорозмовній і фольклорно-художній українській мові дозволяє поставити під сумнів твердження про те, що відповідні варіації-чергування "штучно запроваджені до літературної мови на правах евфонічних чергувань академічними структурами з метою впорядкування правопису"²⁶. Явища милозвучного чергування, фіксовані в давніх пам'ятках і фольклорному мовленні, є давньою рисою української мови.

Не виключено, що наявна в українській мові тенденція до відкритоскладовості й урівноваження голосних і приголосних у потоці мовлення пов'язана з відкритоскладовою структурою праслов'янської мови.

¹Тоцька Н. І. Засоби милозвучності української мови // Українське мовознавство. – К., 2000. – Вип. 22. – С. 3–4; ²Там само. – С. 4; ³Самійленко В. І. Дбаймо про фонетичну красу мови. – К., 1917. – С. 3; ⁴Ващенко В. С. Фонетико-стилістичні засоби мовлення (із спостережень над мовою української художньої літератури 19 – початку 20 ст.) // Наукові записки Дніпропетровського державного університету. – К., 1954. – Т. 47: Збірник праць історико-філологічного факультету (мовознавство). – Випуск VII. – С. 129; ⁵Там само. – С. 130; ⁶Там само. – С. 131; ⁷Там само. – С. 137; ⁸Тоцька Н. І. Засоби... – С. 5; ⁹Чабаненко В. А. Рец. на: Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – 752 с. // Українська мова. – 2001. – № 1. – С. 99; ¹⁰Цит. за: Качуровський І. Фоніка. – Мюнхен, 1984. – С. 15–16; ¹¹Тоцька Н. І. Про милозвучність української мови // Загальна та експериментальна фонетика: 36. наук. праць і матеріалів / Відп. ред. Л. Г. Скалозуб. – К., 2001. – С. 236; ¹²Бібліографію про це див., зокрема: Барсов Е. В. "Слово о полку Игореве" как художественный памятник Киевской дружинной Руси. – М., 1887. – Т. 1. – С. 106, 115, 119, 121; ¹³Миллер В. Ф. Взгляд на «Слово о полку Игореве». – М., 1877. – С. 226;

¹⁴Літописні оповіді про похід князя Ігоря / Упор. В. Ю. Франчук. – К., 1988. – С. 40; ¹⁵Миллер В. Ф. Взгляд... – С. 227; ¹⁶Грушевський М. С. Історія української літератури. – К., 1993. – С. 231; ¹⁷Булаховський Л. А. Питання походження української мови. – К., 1956. – С. 60; ¹⁸Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. – М., 1972. – С. 291; ¹⁹Филин Ф. П. Знач. праця. – С. 293; ²⁰Булаховський Л. А. Знач. праця – С. 61; ²¹Там само. – С. 159; ²²Там само; ²³Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови (Історико-фонетичний нарис). – К., 1988. – С. 211–215; ²⁴Лиса Г. Риси української мови в найдавніших писемних пам'ятках // Культура слова. – К., 1996. – Вип. 48/49. – С. 98; ²⁵Ващенко В. С. Фонетико-стилістичні... – С. 137; ²⁶Там само; ²⁷Илиади А. И. [Рец. на кн.:] Ю. Л. Мосенкіс. Мова трипільської культури: Джерела. Методи. Результати реконструкції. – К., 2001 // Вопросы языкознания. – 2003. – № 3. – С. 152.

МОРФОЛОГІЯ

Людмила Алексієнко, Наталія Дарчук
Київський університет імені Тараса Шевченка

ОБЧИСЛЕННЯ ОМОНІМІВ У ПРОЦЕСІ КОНСТРУЮВАННЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПРОЦЕСОРІВ

У різних типах комп'ютерних систем, створених для аналізу текстів, так чи інакше вирішується проблема розпізнавання омонімії, зокрема таких її типів, як а) лексичні омоніми (дати: іменник дата в родовому відмінку однини / у називному відмінку множини / у знахідному відмінку множини # дати – інфінітив); б) омоформи (бубни: іменник бубон – загальна назва чоловічого роду в називному відмінку множини / у знахідному відмінку множини # іменник бубна – загальна назва жіночого роду в родовому відмінку однини # іменник бубон – (медичний термін) чоловічого роду в називному відмінку однини / знахідному відмінку однини # дієслово бубнити у 2-й особі однини наказового способу); в) омографи (обід та обід).

Різні типи омонімії можуть суміщатися в одній одиниці, що посилює ступінь її неоднозначності, особливо в письмових текстах, позбавлених наголосу, але без ідентифікації лексико-граматичного змісту слів-омонімів аналіз тексту неможливий. Тому блок омонімії є обов'язковою частиною різнотипних лінгвістичних процесорів таких, як: морфологічний аналіз тексту, контекстний аналіз, синтаксичний аналіз, лематизація, морфемний сегментатор та ін. Лінгвістичним процесором будемо називати будь-який формалізований опис мовних явищ, який можна представити у програмному вигляді для використання в комп'ютерних системах. Лінгвістичні процесори є моделями опису підсистем мови або їхніх фрагментів

і конструюються на основі інтеграції відібраних лінгвістичних даних, важливих для адекватного зображення модельованого об'єкта.

У процесі конструювання лінгвістичних процесорів традиційна проблема омонімії повинна бути вирішена поза апеляцією до людської інтуїції, але це не завжди можливо, особливо для лексичних омонімів типу: карта₁ – 'географічна'; карта₂ – 'гральна'; камерний₁ – 'що складається з камер'; камерний₂ – 'призначений для невеликого приміщення'; пара₁ – 'два однакові предмети'; пара₂ – 'газ'; і под.

Розпізнати такі омоніми можна лише в режимі "людина – машина".

Високим ступенем формалізації відзначається лексико-граматична омонімія, яка значно більше поширена в текстах і може бути обчислена та ідентифікована достатньою мірою. Так, в автоматизованій системі морфологічного аналізу українського тексту (АМА) програмно створений корпус омоформ, який можна вважати достатньо повним і використовувати в інших системах для української мови як готовий продукт¹.

Розглянемо обчислений корпус українських омоформ. Чому в цьому випадку ми вживаємо математичний термін "обчислення", який означає систему правил оперування над вихідними символами? Через обчислення з допомогою кінцевого апарату можна одержати всі об'єкти множини, в тому разі й безконечної. Ця властивість обчислень є дуже привабливою для лінгвістики, яка має справу з великими абр і безконечними інвентарями одиниць. Сама природа мовного матеріалу стимулює до введення цього поняття, звичайно, з певною адаптацією до лінгвістики². У нашому дослідженні обчислення омоформ означає вирахування множини ланцюжків диз'юнктивних кодів словоформ за заданою процедурою.

Для запису лексико-граматичної інформації в АМА була створена спеціальна система кодування бінарними кодами, в яких перший символ означає частину мови, а другий – інтегральну інформацію про актуалізовані граматичні значення словоформ. Наприклад, ЙД – це код іменника, загальної назви, чоловічого роду, давального відмінка однини (батькові); АЗ – це код ад'єктивної словоформи жіночого роду, родового відмінка однини (веселої) і т. ін. Сама система кодування є інтегрованим й економним записом усіх типів словоформ не тільки української, а й інших флективних слов'янських мов, і цим заслуговує на увагу³.

Програмно вирахований корпус ланцюжків диз'юнктивних кодів складається з ~ 1000 ланцюжків, одержаних на матеріалі ~ 3 млн. словоформ та незмінюваних одиниць, і має табличний вигляд. Наведемо фрагмент цієї таблиці:

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

№ диз'юнктивного ланцюжка	ланцюжки диз'юнктивних кодів	приклад омоніма	кількість омонімів
1	АЕ / АЯ / КЕ / КЯ	<i>апаратних</i>	141
111	АА / АУ / ЙД / ЙП / ВД / ВП	<i>антрацитові</i>	142
112	АК / АН / Г5	<i>багровій</i>	410
113	АС / АХ / НО	<i>абстрактніше</i>	3061
114	КА / КР / КУ	<i>аветки</i>	20785
115	КА / КД / КП / КР / КУ	<i>осі</i>	31937
116	ГФ / ІА	<i>діти</i>	2
117	ГЕ / ПВ	<i>повз</i>	2
119	НО / КК / ЛВ / ЛІ	<i>вільно</i>	1

Розшифруємо деякі приклади типових омонімів:

апаратних:

АЕ – словоформа Род. від. мн. від прикметника *апаратний*
 АЯ – словоформа Місц. від. мн. від прикметника *апаратний*

КЕ – словоформа Род. від. мн. від іменника *апаратна*
 КЯ – словоформа Місц. від. мн. від іменника *апаратна*

антрацитові:

АА – словоформа Наз. від. мн. від прикметника *антрацитовий*
 АУ – словоформа Знах. від. мн. від прикметника *антрацитовий*

ЙД – словоформа Дав. від. од. від загального іменника *антрацит*
 ЙП – словоформа Місц. від. од. від загального іменника *антрацит*

йД – словоформа Дав. від. од. від власного іменника *Антрацит(місто)*
 йП – словоформа Місц. від. од. від власного іменника *Антрацит(місто)*

багровій:

АК – словоформа жін. р. Дав. від. од. від прикметника *багровий*
 АН – словоформа жін. р. Місц. від. од. від прикметника *багровий*

Г5 – словоформа наказового способу 2-ї особи од. від дієслова *багровіти*

осі:

КА – словоформа жін. р. Наз. від. мн. від іменника *вісь*
 КД – словоформа жін. р. Дав. від. од. від іменника *вісь*
 КП – словоформа жін. р. Місц. від. од. від іменника *вісь*
 КР – словоформа жін. р. Род. від. од. від іменника *вісь*
 КУ – словоформа жін. р. Знах. від. мн. від іменника *вісь*

Значна кількість різних типів ланцюжків диз'юнктивних кодів (~ 1000), а також величезна кількість омонімічних словоформ, які представлені цими ланцюжками, свідчить, що омонімія є нормаль-

ним явищем для процесу функціонування української мови. Аналогічні дані, одержані про омоніми в російській мові, дають можливість вважати, що це природне явище для багатьох мов⁴. Звичайно, великий процент омонімічних слів у тексті створює проблему їх розпізнавання. Практика показує, що найефективнішим способом ідентифікації омонімів є контекстний аналіз, тобто – позиційний синтаксичний аналіз, у якому, крім граматичних зв'язків слів, розглядаються як опорні елементи аналізу, наприклад, прикметники, розділові знаки. У результаті такого аналізу ~ 95 % омоформ дістають однозначного граматичного опису.

Корпус обчислених омонімів (лексичних, омоформ та омографів) становить інтерес не лише для прикладних, а й для теоретичних студій. Він відзначається повнотою, необхідною для комп'ютерних систем і важливою для достовірних теоретичних досліджень. Кількісно оцінені типи диз'юнктивних ланцюжків уможливають розроблення адекватних методичних уваг до вивчення парадигматики української мови, з якою омонімія пов'язана найбільше.

Структурні типи омонімів спонукають також до розгляду причин, які зумовлюють наявність типових або рідкісних проявів асиметрії знаків.

Розглянемо деякі уваги, що стосуються найтипівіших для української мови структурних різновидів омонімії, частота яких знаходиться в інтервалі $x \geq 100 - 170.000$.

1. Насамперед відзначимо омоніми двох типів: внутрічастиномовні й міжчастиномовні. Міжчастиномовні омоніми мають довші ланцюжки, серед яких переважають омоформи з чотирма різними значеннями (типу: авторів, агрокурси, біла, базіки, благоустрою й под.), і саме вони демонструють найвищий ступінь омонічності. Так, по 8 різних значень виражають словоформи типу актинії (171 словоформа); братовбивці (168); по 7 значень в омонімах типу баовнопрядильну (1359); по 6 значень виражають словоформи типу борті (200), бубни (158), антрацитові (142).

Міжчастиномовні омоніми представлені 82 диз'юнктивними ланцюжками, що вдвічі більше, ніж ланцюжків внутрічастиномовних омонімів, яких у корпусі налічується 43. Це свідчить про переважання в українській мові омонімів міжчастиномовного структурного типу. Серед омонімів внутрічастиномовних переважають двозначні типу абажурній (84138); овес (31534); вухо (5016); грі (20018); восьмеро (128); вісь (11596) та інші. Максимальний ступінь омонічності – п'ять; його виражають словоформи типу абициім (1648); аблакування (48827); осі (31937).

2. Внутрічастиномовна (тобто парадигматична) омонімія характерна для всіх типів змінюваних слів, крім дієслова. Ієрархія класів слів за кількістю омонімічних слів у їхніх парадигмах має такий вигляд:

- ад'єктивні класи (прикметник та дієприкметник) – *автодорожній*;
- загальні іменники чоловічого роду – *вівсу*;
- загальні іменники жіночого роду – *вівці, абсолютності*;
- іменники середнього роду – *вуха, адміністрування*;
- множинні іменники – *автосани*;
- числівники – *багатьох, восьмеро*;
- ад'єктивні займенника – *абиякому*.

Крім того, типовою є омонімія у словоформах однієї частини мови, здебільшого іменника, що зустрічається у парадигмах різних відмін:

• загальний іменник чоловічого роду / – *братовбивці, абрикосі, базіки*,

загальний іменник жіночого роду – *авіатехніки*;

• загальний іменник чоловічого роду / – *агрокурси*;

множинний іменник

• загальний іменник чоловічого роду / – *азові*;

власний іменник чоловічого роду

• загальний іменник жіночого роду / – *аврорі*;

власний іменник жіночого роду

• загальний іменник жіночого роду / – *блискітки*;

множинний іменник.

Аналогічна ієрархія для міжчастиномовних омонімів (парадигматичних й словотвірних) така:

- ад'єктивний клас / загальні іменники чоловічого роду – *басейну*;
- ад'єктивний клас / загальні іменники жіночого роду – *апаратних*;
- ад'єктивний клас / власні іменники чоловічого роду – *алебастрових*;

• ад'єктивний клас / дієслово – *бляклі*;

• ад'єктивний клас / прислівник – *абстрактніше*;

• прислівник / форма -но, -то – *бажано*;

• загальний іменник чоловічого роду /

загальний іменник жіночого роду / – *бубни*;

дієслово

• ад'єктивний клас / загальний іменник чоловічого роду / – *антрацитові*;

власний іменник чоловічого роду

• загальний іменник чоловічого роду / дієслово – *біг, беру*;

• загальний іменник жіночого роду / дієслово – *барви*;

• іменник середнього роду / дієслово – *агакало*.

3. Омонімія закладається на фонемному рівні системи й рухається по вертикалі, набуваючи на кожному структурному рівні своїх особливостей. Омонімія словоформ зумовлена насамперед обмеженою кількістю голосних фонем, якими переважно виражаються флексії всіх змінюваних класів слів та морфонемні чергування. Звід-

си виникають омоформи відмінкові, відмінково-числові, родово-відмінкові, родово-відмінково-числові в парадигмах іменних частин мови, а також міжчастиномовні омоніми, створені субстанціально однаковими флексіями або суфіксами.

Крім того, значна кількість омоформ виникає як результат субстантивациї та адвербіалізації, а також у парадигмах загальних і власних імен.

В основному омонімія властива змінюваним класам слів, окрім дієслова, і значно рідше на орбіті омонімії спостерігаються незмінювані слова. Щодо відсутності частотних омонімічних словоформ у парадигмах дієслова можна висунути таку робочу гіпотезу: дієслово є конструктивним центром речення, тому для виконання такої важливої ролі воно повинно бути максимально симетричним знаком. Це досягається в основному за рахунок різних структурних типів парадигм та структурних типів дієслівних основ.

¹Морфологический анализ научного текста на ЭВМ. – К., 1989; ²Шаумян С. К., Соболева П. А. Аппликативная порождающая модель и исчисление трансформаций в русском языке. – М., 1963; ³Ревзин И. И. Модели языка. – М., 1962; ³Морфологический анализ научного текста на ЭВМ. – К., 1989; ⁴Дарчук Н. П. Лексико-грамматична омонімія в українській та російській мовах // Українське мовознавство. – Вип. 23. – 1998.

Ірина Зінченко
Чернівецький університет

СУБСТАНТИВОВАНІ НАЗВИ У ТЕРМІНОЛЕКСИЦІ ВИШИВАННЯ

Назви вишивального промислу гуцульських та суміжних з ними говірок ще не були об'єктом спеціального вивчення мовознавців-діалектологів, зокрема не досліджені способи і засоби номінації цієї тематичної групи лексики, яка посідає належне місце у лексичному фонді прадавніх пластів української мови.

Для матеріалізації мотиваційної ознаки (далі – МО) мовний колектив обирає той чи інший спосіб номінації. Як засвідчує проаналізований матеріал, при номінації вишивальних технік (далі – ВТ) він може бути 1) прямим, коли для творення найменування ВТ використовуються похідні від різних частин мови, що зберігають свою семантику у складі номенів різної структури – прості однослівні номени і композити; складні й ускладнені конструкції: *си¹л¹'ушка* – 'виколювання "солов'їні вічка"', *обм¹'іточка* – 'петельний шов', *ст¹'еганка* – 'зерновий вивід' (від *си¹л¹'ети*, *ме¹'тати*, *ст¹'є'гати*); 2) непрямым (опосередкованим), коли має місце метафоричне перенесення назв інших реалій на ВТ, напр., *л¹'рутчик* – 'стебловий шов'; *к¹'іска* – 'гладь "плетінка"'; *до¹'р'іжка* – 'рушниковий густий шов'; *л¹'рушка*, *руш¹'ки* – 'путанка' (*л¹'рушка* 'квітка'), *ш¹'терн'е*, *штер¹'н'етка* –

‘точна гладь “настилування”’ (*ш¹терн’е* ‘зірочка’). Останні найменування утворені за семантичними моделями: “назва тоненької гілочки – назва ВТ”, “назва сплетеного волосся – назва ВТ”, “назва шляху сполучення – назва ВТ”, “назва частини рослини – назва складового елемента ВТ – назва ВТ”, “назва небесного тіла – назва ВТ”.

Кожен із способів номінації має свої засоби вираження, серед яких найбільш поширені: афіксація, словоскладання і основокладання, субстантивація, творення складних найменувань, семантичне переосмислення, запозичення іншомовних назв ВТ.

Номінація вишивальних технік (далі – ВТ) може здійснюватися шляхом переходу слова чи окремої форми слова до розряду інших частин мови, які можуть виконувати функцію номена.

У межах творення нових слів шляхом переходу з однієї частини мови в іншу без зовнішніх змін у слові розрізняють два процеси: 1) семантико-граматичне переоформлення слів; 2) лексикалізація граматичної форми слова чи словосполучення. Серед назв ВТ найменування, утворені шляхом субстантивації, за продуктивністю займають третє місце серед способів словотвору однослівних номенів (44 одиниці), що становить 6,7%. Суть субстантивації в тому, що прикметник чи дієприкметник, конденсує в собі семантику іменника, з яким він утворював єдине синтаксичне і семантичне ціле, єдине комплексне найменування¹, тобто виконує номінативну функцію.

В аналізованій ЛСГ процес субстантивації відбувається за двома моделями:

I – дієприкм.+ ім. > субстан. дієприкм. (30 назв ВТ, 68,2%)

II – прикм.+ ім. > субстан. прикм. (14 назв ВТ, 31,8%)

Всього (44 назви ВТ, 100%)

Спостерігаючи за творенням субстантивованих прикметників, мовознавці намагалися розв’язати питання, чому в одних словосполученнях зникає іменник, а в інших – ні. На думку Й. Дзєндзелівського, причина цього явища “зумовлена обсягом лексичного значення прикметника та регулярністю його вживання”². Якщо прикметники означають меншу кількість іменників, частіше і регулярніше вживаються з певними іменниками (при цьому таке вживання є для того чи іншого прикметника найтиповішим), то вони тим самим мають найбільше потенційно здатні до субстантивації³.

Виходячи з фактичного матеріалу, наявність субстантивованих прикметників у цій ЛСГ пояснюємо функціонуванням значної кількості складних конструкцій з плеонастичним компонентом, який десемантизувався і втратив мотиваційне спрямування. Серед досліджуваних найменувань ВТ це іменники *ст¹б* (*штип*), *шоў*, *ши¹т’е* (*виши¹т’е* – у значенні *шоў*), *нит’ки*, (*і*)*гла*, *р’є¹док*, *б’ік* (*сторо¹на*), *полот¹но*. За умови, що до складної конструкції входить інший, крім перелічених, іменник, субстантивація прикметника може не від-

буватися; наприклад, найменування *хрести¹кова кри¹вул¹ка* ‘хрестикування’ у межах аналізованої ЛСГ позначає ВТ, яка складається з хрестиків, що розміщені нерівно (кривулькою): два компоненти – дві МО – “будова ВТ”, “розміщення ВТ”. У найменуваннях *хрести¹кове ши¹т¹е*, *хрести¹ковий шо¹у* ‘хрестик косий’ (ВТ, яка складається з хрестиків) обидва означальні компоненти мотивовані будовою ВТ, а іменниковий компонент не несе смислового навантаження, а тому опускається, внаслідок чого утворюється субстантивований прикметник *хрести¹кове*, який, крім закладеної у кореневій частині інформації, що вказує на перехресне розміщення вишивальних стібків, починає означати опредмечену якість (ВТ, що складається з однотипних елементів-хрестиків), перебравши на себе функцію іменника *ши¹т¹е* (шо¹у).

У субстантивованих прикметниках суфікси можуть передавати додаткові семантичні відтінки. Наприклад, суфікси *-ат-*, *-ик-+-ат-* у номенах *хрес¹тате*, *хрести¹кате* ‘подвійний хрестик’ передають додаткову інформацію про збільшений вияв певної ознаки – кількість вишивальних стібків (пор. *патлатий*).

Найбільше назв, утворених шляхом субстантивації прикметників, зафіксовано серед найменувань ВТ, які мотивовані місцем побутування ВТ, розповсюдження чи виникнення (походження), напр.: *гал¹цейске* ‘гладь “плетінка”’; *окра¹йінске* ‘набирування поздовжне’; *паку¹р¹йуске* ‘позаголковий шов’ (від назви населеного пункту Косівського району – Прокурава); *ру¹мунскє* ‘тристібкова кривулька’ і ‘верхоплут поздовжній’.

Субстантивація має значну продуктивність у найменуваннях ВТ, означальні компоненти яких опосередковано передають ознаки ВТ чи їх елементів і виникли на основі асоціативної подібності ВТ чи їх елементів до об’єктів живої чи неживої природи або їх частин (рослин, тварин, органів або частин тіла людини чи тварини, фігур геометричного орнаменту і т.ін.), напр.: *стебел¹часте*, *прути¹кове* ‘стебловий шов’ (подібність до рослин чи їх частин – за формою і будовою; прямо передається призначення ВТ); *р¹іж¹кате* ‘хрестик розсипний’ (подібність до частин тіла тварини – за формою і будовою); *коч¹ілисте* ‘позаголковий шов’ (подібність до предметів побуту – за формою), *л¹інійне* ‘стебнівка’ (подібність до фігур геометричного орнаменту – за формою і будовою); *штер¹нове* ‘подвійний хрестик’ (подібність до предметів чи явищ природи – за формою); *гн¹зди¹кове* ‘фальшивий хрестик’ (подібність до предметів чи явищ природи – за будовою).

Поодинокі субстантивовані прикметники, що мають різне семантичне навантаження і передають найрізноманітніші ознаки ВТ чи їх елементів та особливості способу їх виконання, зафіксовано серед найменувань інших ВТ, напр.: *д¹іраве* ‘зерновий вивід’ (спосіб вико-

нання: наявність отворів); *под'в'ійне* 'гладь цеглинка' (будову елементів ВТ: кількість стібків, з яких складається елемент ВТ: парність виконання); *старо¹кос'їуский* 'позаголковий шов' (час виникнення чи застосування ВТ і територія побутування ВТ); *окрай¹кове* 'набирування поздовжнє' (подібність до інших різновидів рукоділля – за розміщенням стібків ВТ нагадує тканиня, що застосовувалося для виготовлення окрайок (*окрайка* 'різновид поясу'); *загл'їне* 'лиштва', 'точна гладь "настилування"'; *позайгл'їне* (*позагл'їне*, *по¹заїгле*, *позаїгло¹ве*) 'кучерявий шов', 'путанка' (спосіб розміщення вишивальної нитки відносно голки); *прос¹те* 'клітка проста' (спосіб виконання ВТ, що полягає у незначному ступені складності виконання цієї ВТ).

Найменування ВТ, утворені за моделлю: дієприкм. + ім. > субстантивований дієприкм (30 назв, 68,2%), у межах досліджуваної ЛСГ об'єднані спільною МО "спосіб виконання" і, як правило, виражають опредмечену ознаку, пов'язану з певним вишивальним процесом, який відрізняє одну ВТ від іншої: 1) виконання певної ВТ, напр.: *стеблувати* – *стеб¹ловане ши¹т'е* – *постеб¹ловане* 'стебловий шов' (МЗ "результативність": ММЗ "завершеність процесу"), *стебну¹вати* – *стеб¹новане ши¹т'е* – *стеб¹новане* 'стебнівка'; *сте¹лене* 'лиштва', 'точна гладь "настилування"'; *фастри¹говане* 'затяганка'; 2) виконання допоміжних процесів ВТ: *р'ї¹соване*, *ма¹л'оване* 'гладь "яворівка"', 'полтавська гладь'; *моршчене*, *з¹биране* 'морщення "пшеничка"', *кру¹чене* 'путанка', *чипане* 'гладь атласна' (наявність закріпок); 3) виконання певним способом: *пере¹тикане*, *на¹силене*, *пере¹силене*, *перекла¹дене*, *на¹биране*, *за¹низуване* 'занизування' (виконання елементів ВТ – з пропусками).

Серед утворень за першою моделлю виділяється група найменувань, в основі яких лежить подібність ВТ чи її елементів до інших різновидів рукоділля чи ремесел або їх елементів, напр.: *нау¹їазане* 'взулики', *гач¹коване* 'петельний шов', *пле¹тене* 'виколювання "коlesiки"', *ци¹роване* 'стебнівка', *вициркл¹оване* 'довбанка' і 'виколювання "солов'їні вічка"'.

Рідко фіксуються найменування ВТ, мотивовані знаряддями чи матеріалами виконання, напр., *цїт¹коване* 'вишивання намистинками', а також способом виконання, що полягає у неодномірності стібків, напр.: *граб¹коване* 'фальшивий хрестик' (утворений хрестик має неспівмірні стібочки, оскільки виконувався нетипово для цієї ВТ – нижній стібок настилався і був спільним для кількох хрестиків: *грабку¹вати* 'неакуратно виконувати будь-яку роботу, швидко, допускаючи огріхи' (несправжність виконання). Описані субстантивовані прикметники на позначення ВТ мають, в основному, форму середнього і – рідше – чоловічого роду, що зумовлене родом іменника, з яким вони узгоджувалися до субстантивації, напр.:

пярэ́м'ітувані (шп'іт'е) 'затяганка'; *старо¹кост'іўскі́й (шоў, штип)* – 'по-ли олковий шов'.

Варто зазначити, що серед назв-відповідників до аналізованих найменувань ВТ у фаховій літературі субстантивованих прикметників не виявлено. Не зафіксовані ці номени також для найменування мережок.

У досліджуваних говірках продуктивним виявилось творення назв ВТ шляхом лексикалізації окремих граматичних форм слів та прийменникових конструкцій, що спочатку за формою і семантикою набувають ознак прислівників – адвербіалізуються, потім переходять у прикметники (ад'ективація) і на останньому етапі – за семантикою і синтаксичною роллю – набувають ознак іменника, тобто субстантиуються, виконуючи у мовленні інформаторів функцію номена. Названий тип утворень полягає в тому, що якась окрема словоформа змінюваного слова чи прийменникова конструкція відокремлюється від парадигми і переходить у розряд інших частин мови, де отримує ознаки, властиві цілому слову (див.4). Здатність переходити до розряду іменників, як підтверджує зібраний матеріал, найчастіше виявляють іменникові граматичні форми (91 фіксація) з прийменниками чи без них.

Серед найменувань ВТ переважають безприйменникові (49 назв) номени, утворені від іменників в орудному відмінку однини, у яких закінчення **-ом, -им, -ов (-ев)** стали суфіксами прислівників, засвідчивши перехід цих граматичних форм до нового класу слів, а потім (з опущенням стрижневого компонента) – до іменників, напр.: *плас¹том* 'фальшивий хрестик'; *ш¹типом* 'гладь з обвідкою-штапівкою'; *ко¹л'адочкоў* 'фальшивий хрестик'; *ко¹лодочкоў* 'набирування поздовжнє'; *'кисочкоў* 'ретязь поперечний'; *'йелкоў* 'смерічка'; *до¹р'іжкоў* 'затяганка'; *'гафтиком* 'лиштвта'. Очевидно, що назви ВТ цього типу у мові носіїв досліджуваних говірок (свідомо чи несвідомо) пройшли через етап називання способу виконання ВТ, тобто спочатку ця адвербіалізована назва використовувалася для номінації способу виконання ВТ, а потім назва способу виконання ВТ була перенесена на ВТ, яка виконувалася у цей спосіб.

У досліджуваних говірках засвідчено 42 назви ВТ, утворені від іменників у непрямих відмінках з прийменниками чи без них. Такі назви утворилися від іменників у знахідному відмінку однини чи множини, які передають (прямо чи опосередковано) спосіб виконання ВТ чи її елементів.

¹Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – С. 139 – 140; ²Дзендзелівський Й. О. Субстантивация в сучасній українській мові // Наук. зап. Ужгород. ун-ту, 1959. – Т. 37. – С. 16; ³Гринчишин Д. Г. Явище субстантивациі в українській мові. – К., 1965. – С. 34; ⁴Цыганенко Г. П. Состав слова и словообразование в русском языке. – К., 1978. – С. 131.

НЕМОРФОЛОГІЧНІ СПОСОБИ УТВОРЕННЯ ОЦІННИХ НАЗВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Лексична мікросистема оцінних назв осіб (НО) помітно вирізняється з-поміж інших у номінативній системі української мови. Дослідження номінації елементів на позначення особи, особливо з оцінним забарвленням, залишається актуальним для українського мовознавства. Хоча останнім часом помітно активізувався інтерес до оцінної лексики (В. Телія, І. Кононенко, Н. Мігіріна), але на матеріалі української мови вона досліджувалася мало. Немає в україністиці й окремих спеціальних праць, в яких би у повному обсязі розглядалося словотворення оцінних назв осіб. Простежуючи словотвірні особливості зазначених лексем, вчені акцентують увагу в основному на способах морфологічного словотворення, тоді як неморфологічні способи творення оцінних найменувань залишаються малодослідженими.

Зауважимо, що довгий час ідея поділу способів словотворення на морфологічні та неморфологічні підтримувалася багатьма вченими і знаходила відображення у мовознавчій літературі. Проте усталений термін „морфологічні способи” останнім часом рідко вживається у дериватології, оскільки він вийшов з-під опіки морфології, а отже, зникло і наукове підґрунтя для поділу способів словотворення на морфологічні і неморфологічні¹. Традиційно до неморфологічних способів зараховують лексико-семантичний, морфолого-синтаксичний і лексико-синтаксичний.

Окремими науковцями вони трактуються як способи виключно діахронічного словотвору, тобто утворення нових слів розглядається в процесі історичного розвитку мови. Проте автори відомої монографії зі словотвору стверджують, що немає достатніх підстав для того, щоб одні способи називати діахронними, а інші – синхронними, бо способи словотворення, по-суті, є панхронними², і що при синхронічному описі словотвору треба брати до уваги деривати, утворені всіма способами словотворення, в яких виявляються “живі” словотвірні типи.

Простежимо, як же виявляють себе зазначені неморфологічні способи у сфері творення оцінних назв осіб. На другому місці після суфіксального способу щодо продуктивності стоїть лексико-семантичний, або семантичний, який полягає в тому, що внаслідок додаткового навантаження лексичним значенням існуючого в мові слова утворюється нове слово³.

На тій підставі, що в результаті семантичного способу не виникають фонетично нові слова, деякі вчені не включають його до

способів словотворення. Так, на думку О. Земської, нема причин вважати перенесення, в результаті яких утворюються “не особливі слова, а особливі значення слів”, способом словотворення, вивчення подібних явищ є завданням лексичної семантики⁴. Тому й сьогодні відкритим залишається питання, де розглядати згадане явище: в межах лексичної семантики чи дериватології.

Більшість науковців все-таки схиляється до думки, що лексико-семантичний словотвір є одним із способів творення нових слів. Правомірність цього способу довели І. Ковалик, В. Горпинич, Г. Циганенко та ін., які погоджуються, що утворені семантичним способом слова належать до лексикології як готові лексеми, тоді як сам процес і спосіб їх утворення повинні розглядатися у словотворі, просто формантом у похідних цього типу є процес переосмислення, процес зміни лексичного значення наявних у мові слів.

Отже, щоб з'явилось нове значення, необхідно, щоб відбулося переосмислення уже відомого і щоб це переосмислення було зрозумілим для більшості носіїв мови⁵. Здійснюється таке переосмислення на основі різних метафоричних і метонімічних перенесень, або моделей метафоризації чи метонімізації, найпоширенішими серед яких є перенесення на людей назв тварин, комах, плазунів: вульг. **кобила***, *зневажл. шкапа*, *розм. тетеря*, *розм. черепаха*, *розм. трутень*, *зневажл. гадюка*; рослин, частин дерева, плодів: *зневажл. печериця*, *розм. жовтяк*, *розм. пень*, *лайл. стовбур*; предметів: *зневажл. віхоть*, *розм. тупак*, *зневажл. флюгер*; речовин: *розм. смола*, *зневажл. іржа*; неземних істот: *розм. страховисько*, *розм. яга*, *розм. чорт*; власних назв: *ірон. донкіхот*, *ірон. донжуан*, *зневажл. мегера*.

Щодо оцінних назв осіб ці моделі характеризуються певною специфікою. Зокрема, простежуються досить помітні стійкі зв'язки між назвами цінного предмета і людини з високою позитивною оцінкою: *розм. золото*, *розм. самородок*; побутового предмета і особи з негативною, стилістично зниженою оцінкою: *зневажл. помело*, *лайл. довбня*, *зневажл. ганчірка*, *розм. сухар*; тварини з позитивною характеристикою і людини з такою ж характеристикою та навпаки: *нар.-поет. зозулька*, *нар.-поет. голубка* і *зневажл. ворона*, *зневажл. гава*.

Особливе місце у словотворенні оцінних НО займає морфолого-синтаксичний спосіб. У мовознавчій літературі він визначається ще як семантико-морфологічний, або конверсія. У процесі реалізації морфолого-синтаксичного способу похідне слово набуває нових морфологічних категорій та виконує нові синтаксичні функції у реченні⁶. З лексико-семантичним його об'єднує те, що при

*Тут і далі приклади подаємо із словниковими позначками за одиницятимомним “Словником української мови”.

обох способах не використовуються такі засоби словотворення, як суфікси, префікси, сполучні морфемі, словотворчим засобом при конверсії виступає лише парадигма слова⁷.

До морфолого-синтаксичного словотворення належать всі випадки переходу одних частин мови в інші. У творенні оцінних назв осіб має місце один із його різновидів – субстантивіація (перехід у іменник). Найчастіше в іменники на позначення осіб переходять прикметники, які при цьому змінюють свої морфолого-синтаксичні значення. Проведене дослідження засвідчує, що здебільшого субстантивуються позитивно забарвлені прикметники: **рідний, любий, коханий, дорогий, єдиний**; нерідко із суфіксами суб'єктивної оцінки: **миленький, любенький, любесенький, золотесенький**. В одинадцятитомному “Словнику української мови” зазначається, що у значенні іменника можуть вживатися й деякі негативнооцінні прикметники, наприклад: **глупуватий, глухуватий, дурнуватий, ледачкуватий** та ін.

Загалом, використання відомих у мові слів з новим значенням або в іншій синтаксичній функції та з іншими морфологічними ознаками може викликатися необхідністю їх образного вживання, прагненням до більшої емоційно-оцінної виразності висловлювання. У результаті цього слова набувають іронічного, фамільярного, зневажливого, лайливого та іншого забарвлення. Пор.: **зневажл. патика, лайл. віслоук, нар.-поет. зіронька і вульг. прителепкуватий, фам. пришелепуватий, пестл. старенький**.

Окрему групу у межах оцінних назв осіб становлять деривати на зразок: розм. **варивода**, розм. **паливода**, розм. **пройдисвіт**, **зневажл. держиморда** та ін. Дериватологи по-різному пояснюють творення подібних лексем. Так, Н. Клименко похідні такого типу розглядає у розділі “Словоскладання. Абревіація” як реалізовані у композитах з відповідними дієслівними основами: **крути-, верти-, пали-, скали-** та ін.⁸ Тоді як, на думку інших мовознавців (Г. Циганенко, В. Горпинич), це зразки лексико-синтаксичного способу, або зрощення, що утворилися внаслідок злиття в одному слові двох чи більше лексичних одиниць (словосполучень)⁹. У нашому випадку похідні мотивуються синтаксичними словосполученнями, що складаються з дієслів у другій особі однини наказового способу та іменників.

Лексико-синтаксичний спосіб справді має дещо спільне з основоскладанням: в обох випадках похідні утворюються на основі синтаксичних словосполучень. Але при основоскладанні граматичні значення компонентів нейтралізуються шляхом усунення закінчень, при лексико-синтаксичному ж способі ці закінчення застигають, мертв'ють і зберігаються в новоутвореному слові. Крім того, при основоскладанні можуть використовуватися сполучні голосні, при зрощенні додаткові засоби словотворення не допускаються,

а закінчення наказового способу **-и** не можна вважати сполучним голосним. Формантом при лексико-синтаксичному словотворенні є злиття (зрощення) синтаксичного словосполучення в окреме слово з новим значенням¹⁰.

У ході дослідження виявлено, що переважають оцінні назви осіб, утворені від дієслівних словосполучень з такими іменниками, як **голова**: розм. **закрутиголова**, розм. **зайдиголова**, розм. **урвиголова**, розм. **пробийголова**, розм. **шибайголова**, розм. **крутиголова**, розм. **зірвиголова**; **вус**: розм. **крутивус**, розм. **прудивус**; **хвіст**: розм. **вертихвіст**, розм. **крутихвіст** та ін.

Підсумовуючи сказане, можна зробити деякі висновки. Незважаючи на те, що неморфологічні способи (лексико-семантичний, морфолого-синтаксичний і лексико-синтаксичний) в сучасній українській мові є малопродуктивними, вони виявляють помітну активність у творенні оцінних назв осіб. Чимало оцінних найменувань розширюють свою семантику за рахунок виникнення нових значень, які з'являються в результаті вторинної номінації, що оперує технікою переосмислення для створення нових слів (розм. **хамелеон**, зневажл. **кваша**, лайл. **барахло**). Інші виникають внаслідок субстантивації, зазнаючи при цьому змін в семантиці і граматичних особливостях (**молодий**, **дурний**). І нарешті, останні є свідченням застиглості, закам'янілості цілих словосполучень в усіх їх формах без будь-яких змін компонентів (розм. **вертипрох**, зневажл. **держилюд**).

Дослідження словотвірних особливостей навіть на прикладі однієї лексичної мікросистеми дозволяє краще пізнати системну організацію лексики в цілому. Проведене дослідження засвідчує, що в мікросистемі оцінних НО простежуються в основному загальні тенденції і закономірності функціонування та формування дериваційної системи української мови.

¹Горпинич В. О. Українська словотвірна дериватологія. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 112; ²Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 28; ³Там само. – С. 31; ⁴Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. – М., 1973. – С. 170; ⁵Сергеев В. Н. Новые значения старых слов. – М., 1987. – С. 8; ⁶Ковалик І. І. Вчення про словотвір. Вип. 2. – Львів, 1961. – С. 20; ⁷Вакарюк Л., Панцьо С. Українська мова. Морфеміка і словотвір. – Тернопіль, 1999. – С. 204; ⁸Словотвір сучасної української літературної мови. – С. 348–350; ⁹Вакарюк Л., Панцьо С. Значч. праця. – С. 210; ¹⁰Горпинич В. О. Значч. праця. – С. 90.

СИНТАКСИС

Зеновій Терлак
Львівський університет імені Івана Франка

СИНТАКСИЧНІ ВАРІАНТИ І НОРМА

Під мовною нормою розуміють “сукупність найбільш стійких традиційних реалізацій мовної системи, які відібрані і закріплені у процесі суспільної комунікації”¹. На синтаксичному рівні це, відповідно, сукупність стабільних мовних конструкцій, які реально функціонують на певному етапі розвитку суспільства. Проте синтаксичні норми, як і будь-який інший різновид мовних норм, характеризуються як стабільністю, так і змінністю протягом конкретного історичного періоду. Зміни в характері сполучуваності слів зумовлюються різними причинами – як внутрішньомовними, так і позамовними. Це і дія структурно-семантичної аналогії, і семантичні перетворення головного компонента словосполучення, і експансія аналітичних структур (прийменникових сполук), і вплив валентних особливостей лексем із чужомовної системи тощо³. Ці чинники сприяють появі в мові численних синтаксичних варіантів, які потребують відповідної нормативної оцінки. Адже норма є не лише власне лінгвістичною, а й соціально-історичною категорією, і “соціальний аспект норми проявляється не тільки у відборі та фіксації мовних явищ, але і в системі їх оцінок (“правильно – неправильно”, “доречно – недоречно”), причому ці оцінки включають і естетичний компонент (“гарно – негарно”)². При кодифікації синтаксичних варіантів пильної уваги потребують передовсім синтаксичні кальки, які копіюють структурні особливості чужомовної граматичної системи.

Ставлення лінгвістів до синтаксичного калькування назагал однакове. Наприклад, польська дослідниця Д. Буттлер вважає, що переважна більшість таких кальок (незалежно від ступеня їх поширення) не заслуговує нормативного схвалення, бо скальковані моделі потрапляють у конфлікт із правилами сполучуваності слів польської мови. Кодифікація таких структур означала б упровадження до польської мови явищ, які є чужими для її системи, а то й просто суперечать їй⁴.

Російська дослідниця Г. Золотова, аналізуючи проникнення в російську літературну мову діалектних конструкцій, що сформувалися під впливом української мови, теж зазначає: “...Як правило, місцеві синтаксичні звороти не додають виразності літературній мові, створюють зайвий паралелізм і навіть утруднюють спілкування людей, коли відбувається зіткнення двох значень (наприклад, загальнолітературного значення межі руху і південноросійського, під впливом української мови, значення напрямку руху у сполученні йти до дому або порушення системних відношень прийменників в – із і на – с у сполученнях пришел со школы, вернулся с команди-

ровки). Тому, незважаючи на значне територіальне поширення деяких конструкцій (порівн. південноросійській сполучення скучать за кем, смеяться с кого), вони залишаються категорично за межами літературно-допустимих явищ⁵.

Подібні думки висловлювали на початку минулого століття й українські мовознавці, коли вперше намітилися серйозні спроби нормалізувати лексико-граматичну структуру української мови. Об'єктом уваги дослідників стає й "українська фраза". М. Гладкий доводив, що структура речення, зв'язки між словами, вся ота "мовна архітектура" становить ту "найважливішу основу кожної мови, що без неї зостається рабське копіювання з чужої мови"⁶. Творення синтаксичних конструкцій усупереч законам живої мови, запозичення без потреби чужих зворотів ламає синтаксичні закони української мови, відриває її від історичної основи. "Мова, що загубила цю свою історичну основу, – наголошував він, – що перестала вільно творити свою мовну стихію, що механічно засвоює мовні елементи з побуту іншої національності, що тільки переймає готові образи, живиться чужими шаблонами, часто незрозумілими й далекими, така мова перестає жити своїм активним життям і, поволи підпадаючи всіма сторонами чужим впливам, стає мовою мертвою"⁷.

У 20-их роках у працях О. Синявського, О. Курило, С. Смеречинського, М. Сулими, М. Гладкого та ін. були закладені наукові основи нормалізації синтаксичної системи української мови. Проте гостра офіційна критика українського пуризму, розгром Української Академії Наук знаменували собою новий наступ русифікації, і упродовж майже всього ХХ ст. розвиток української мови розглядали лише в плані українсько-російських мовних зв'язків, причому російській мові було відведено роль "могутнього засобу збагачення" лексико-граматичної системи української мови. Така мовна політика не могла не відбитися і на характері рекомендованих синтаксичних норм української мови. Вирішальним при цьому власне стало пропагування синтаксичних кальок. Узаконений процес нівеляції синтаксичного ладу української мови найяскравіше проявив себе в перекладах суспільно-політичної літератури. Й. Багмут, критикуючи перекладацьку практику 20-х років, зауважував, що перекладачі "без усяких підстав брали обов'язково відмінне від російської мови і ігнорували спільне"⁸, всіяко віддаляли синтаксичну будову перекладу від синтаксичної будови оригіналу⁹. "Домінантною рисою сучасних перекладів, – зазначав він, – є максимальне використання спільних з російською мовою мовних засобів, в тому числі й спільних синтаксичних конструкцій"¹⁰. М. Пилинський стверджував у 70-х роках ХХ ст., що "основними центрами вироблення літературних норм" поступово стають "Партвидав України", Сектор перекладу Інституту історії партії ЦК Компартії України, і до цих установ весь час

приєднуються й інші галузеві видавництва¹¹. А видана в 1978 р. монографія "Русский язык как источник обогащения языков народов СССР" містила такий висновок: "Під впливом українських наукових перекладів праць класиків марксизму-ленінізму значно розширились та активізувались передовсім у науковому і публіцистичному, а відтак і в інших стилях української мови синтаксичні засоби вираження. Частіше стали вживатися конструкції, спільні з конструкціями російськими, що є ще одним яскравим підтвердженням російсько-української мовної взаємодії. Наприклад, поряд із конструкцією "за + знахідний відмінок" (говорити за мир) стала вживатися конструкція "про + знахідний відмінок" (говорити про мир); паралельно з конструкцією "з + орудний відмінок" або з безприйменниковою конструкцією (тези, однакові за змістом; тези, однакові змістом) почала функціонувати конструкція "по + місцевий відмінок" (тези, однакові по змісту); замість конструкції "з + родовий відмінок" (програма з філософії) зустрічається конструкція "по + давальний відмінок" (програма по філософії); конструкція "до + родовий відмінок" (прибути до Лондона) все частіше починає вживатися паралельно з конструкцією "в + знахідний відмінок" (прибути в Лондон) і т. д."¹².

Вимоги, що ставилися до перекладів праць класиків марксизму-ленінізму, були механічно перенесені і в галузь художнього перекладу. У середині 70-х років гостро розкритиковано мову творів перекладної літератури¹³. Будь-які намагання перекладачів зберегти національний дух української мови, її колорит розцінювали як "вульгаризацію, калічення і спотворення", а саму мову було оголошено "об'єктом і знаряддям ідеологічної боротьби"¹⁴.

Русифікаторські тенденції знайшли свій послідовний вияв у практиці кодифікації синтаксичних варіантів української мови. Якщо зіставити лексикографічні джерела, що вийшли на початку і в другій половині ХХ ст. (наприклад, словник української мови за редакцією Б. Грінченка, правописний словник Г. Голоскевича й одинадцяти-томний тлумачний словник української мови)¹⁵, то впадає в очі за-силья в останньому лексиконі синтаксичних кальок. Порівн.:

Лексеми	Грінченко	Голоскевич	СУМ
братися	до чого	до чого	за що, до чого
відповідно	–	до чого	до чого, чому
глумитися	з кого	з кого	з кого, над ким
женитися	з ким	з ким	на кому, з ким
жалкувати	за ким	за ким	за ким, по кому
знущатися	з кого	з кого	з кого, над ким
зраджувати	кого	кого (не кому)	кого, рідше кому
кепкувати	з кого	з кого	з кого, над ким
кпити	з кого	з кого	з кого, над ким
навчатися	чого	чого	чого, рідше чому
насміватися	з кого	з кого	з кого, рідше над ким
оженитися	з ким	з ким	на кому, рідко з ким
посміятися	з кого	з кого	з кого, рідко над ким

Даними тлумачного словника української мови послуговуються й укладачі інших лексикографічних праць. "Словник-довідник з правопису та слововживання" С. Головащука, наприклад, рекомендує до вжитку структури глумитися (з кого-чого, **над ким-чим**), глузувати (з кого-чого, **над ким-чим**), сміятися (з кого-чого, **над ким-чим**), насміхатися (з кого-чого, **над ким-чим**), знущатися (з кого-чого, **над ким-чим**), опановувати (кого-що, **над ким-чим**), вчити, вчитися, навчатися (чого, **над чому**), зраджувати (кого-що, **кому-чому**), відповідно (до чого, **чому**) і т. д.¹⁶, причому в передмові зазначено, що "у словнику відбито випадки граматичного керування, в яких мовцями часто допускаються помилки"¹⁷. Проте не зрозуміло, яку ще можна допустити помилку, якщо нормативними вважаються обидва синтаксичні варіанти.

Особливо широко відображають "спільні" з російською мовою синтаксичні структури перекладні російсько-українські словники: для своїх лет он очень развит – на свої роки (для своїх років) він дуже розвинений; болеть чем – хворіти на що, **чим**; больше всего – найбільше, найбільш, **більше всього**, більш за все, над усе; меньше всего – найменше, **менше всього**, менш за все; раньше всех – **раніше всіх**; раніше від усіх; при всякой погоде – за всякої погоди, **при всякій погоді**; при одной мысли об этом – **при самій (одній) думці про це**, від самої думки про це; поехать в город – поїхати до міста (**в місто**); ходить в школу – ходити до школи (**в школу**); в прошлом месяце – минулого місяця, **у минулому місяці**; взяться за работу – узятися до роботи (**за роботу**); ухаживать за больным – доглядати хворого (**за хворим**); ходить за грибами – ходити по гриби (**за грибами**); учиться чему – учитися чого, **рідко чому**; научиться чему – навчатися чого, **рідко чому**; плакать от радости – плакати з (**від**) радості; мешок для углей – мішок **для (на)** вугілля та ін.¹⁸

Узаконюючи варіантне керування, часто без уваги на семантику головного компонента, сучасні орфографічні і перекладні словники суперечливо відображають особливості сполучуваності окремих лексем. Наприклад, у словниках Г. Голоскевича, С. Головащука і російсько-українському при дієсловах *дбати*, *піклуватися*, *турбуватися* зазначено такі керовані форми:

Лексема	Голоскевич	Головащук	РУС
дбати	за кого, про кого	про кого-що, за кого-що	про кого-що, реже за кого-що
піклуватися	ким, про кого	про кого-що, за кого-що, за ким-чим	про кого-що, реже за кого-що, ким-чим
турбуватися	ким, за кого	за кого-що, про кого-що	про кого-що, за кого-що, ким-чим, за ким-чим

Така строкатість лексикографічних рекомендацій не сприяє розв'язанню синтаксичної норми.

Як відомо, характер нормативних оцінок у словнику залежить від загальної концепції укладача і від його ставлення до пуризму. Останнім часом з'явилася низка фахових видань, автори яких розкривають механізм творення синтаксичних кальок і застерігають від уживання окремих ненормативних висловів¹⁹. Розв'язуючи питання про правомірність кодифікації того чи іншого синтаксичного варіанта, треба враховувати передовсім ступінь відповідності його структури системі української мови, його функціональну маркованість тощо. Проте немає сумніву, що активність синтаксичних кальок, які потрапили в українську мову під впливом російської граматичної системи, не може бути річчю байдужою для кодифікаційної практики. Адже синтаксис становить "найяскравішу, своєрідну й колоритну частину індивідуальності всякої мови"²⁰, тому необхідно обережно реставрувати синтаксичний лад української фрази, позбувшись тих численних нашарувань, що нівелюють її національне тло.

¹Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 337; ²Див., напр.: *Buttler D.* Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny. – Warszawa, 1976. – S. 43–107; *Горбачевич К. С.* Нормы современного русского литературного языка. – М., 1981. – С. 163–168; ³Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 337; ⁴Див.: *Buttler L.* Innowacje ... – С. 96–98; ⁵*Золотова Г. А.* О характере нормы в синтаксисе // Синтаксис и норма. – М., 1974. – С. 153; ⁶*Гладкий М.* Синтаксис нашої газетної мови // Червона преса. – 1927. – № 8–9. – С. 60; ⁷*Гладкий М.* Стабілізація української мови // Життя й революція. – 1927. – № 4. – С. 70; ⁸*Багмут Й. А.* Проблеми перекладу суспільно-політичної літератури українською мовою. – К., 1968. – С. 43; ⁹Там само. – С. 286; ¹⁰Там само. – С. 289; ¹¹Див.: *Пилинський М. М.* Мовна норма і стиль. – К., 1976. – С. 125; ¹²*Белодед И. К., Ижакевич Г. П., Черторижская Т. К.* Русский язык как источник обогащения языков народов СССР. – К., 1976. – С. 112; ¹³Див.: *Белодед И. К.* Язык и идеологическая борьба. – К., 1974. – С. 39–42; ¹⁴Там само. – С. 39. ¹⁵Див.: Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – В 4-х т. – К., 1907–1909; *Голоскевич Г.* Правописний словник. – 8 вид. – Нью-Йорк, 1962; Словник української мови. – В 11-и т. – К., 1970–1980; ¹⁶Див.: *Головащук С. І.* Словник довідник з правопису та слововживання / За ред. В. М. Русанівського. – К., 1989; ¹⁷Там само. – С. 4; ¹⁸Див.: Русско-украинский словарь. – В 3-х т. – К., 1980–1981; ¹⁹*Гладкий М.* Проблема культури українського слова // Життя й революція. – 1927. – № 2. – С. 205; ²⁰Див.: *Непийвода Н.* Практичний російсько-український словник. Найуживаніші слова і вислови. – К., 2000; *Караванський С.* Пошук українського слова, або боротьба за національне "Я". – К., 2001; Практичний словничок нормативних висловів / Упорядник О. Сербенська. – Львів, 2002; *Сербенська О., Білоус М.* Екологія українського слова: Практичний словничок-довідник. – Львів, 2003.

ПОРІВНЯННЯ: ФОРМА ЧИ ЗМІСТ?

В українському мовознавстві відома думка про порівняння як форму, спосіб вираження атрибутивної семантики, яка була послідовно обґрунтована ще пів століття назад¹.

Однак сучасний синтаксис ніяк не може вийти з полону “традиції” суперечливого, непослідовного тлумачення поняття порівняння. Одні вчені стверджують, що порівняльний зворот “виражає значення порівняльне”², інші переконані, що це “реченневий компонент у формі порівняння” з різноманітними функціями, і наводять приклади, що, фактично, заповнюють усю класифікаційну схему членів речення (від підмета до обставин, у тому числі й відокремлених означень, прикладок та обставин)³. Домінантою визначення складнопідрядних речень із порівняльними сполучниками, як правило, є поняття “шлях порівняння” (= “через порівняння”), тобто розуміють ці речення як такі, в яких підрядні речення пояснюють зміст головних способом порівняння⁴. І незважаючи на це, наголошують: “Порівняльні сполучники можуть приєднувати різні підрядні частини – з’ясувальні, часові, умовні тощо, але їх основне призначення – виражати порівняльні відношення”⁵, а отже, у семантико-структурній стратифікації складнопідрядних речень їх виділяють як окремий різновид речення з “відношеннями порівняння”⁶.

Зі сказаного попередньо виходить, що відношення порівняння оформляються шляхом порівняння, тобто значення порівняння виражається формою порівняння (= порівняння виражається порівнянням!?) – у лінгвістиці це чи не єдиний випадок “збігу” понять змісту і форми того самого синтаксичного елемента.

Очевидно, однією з причин такого суперечливого висвітлення поняття порівняння є не стільки нерозуміння, скільки неврахування повної онтологічної, сутнісної, структури цього поняття.

Структура порівняння. “У порівнянні розрізняють суб’єкт порівняння (те, що порівнюють), об’єкт порівняння (те, з чим порівнюють) і ознаку, за якою один предмет (суб’єкт) порівнюється з іншим (об’єктом) (І. Кучеренко називає ознаки порівнюваних предметів чи явищ основою порівняння⁷. – І. А.)”⁸. “[...] більшість порівнянь має двочленну будову”⁹, напр.: *дівчина як калина або щоки як яблука* (суб’єкт порівняння + об’єкт порівняння). Однак зіставлювані ознаки можуть вербалізуватися і цим самим увиразнювати порівнювану ознаку: такі порівняльні структури стають тричленними (суб’єкт порівняння + ознака порівняння + об’єкт порівняння), напр.: *Дівчина (суб’єкт порівняння) була невеличка на зріст, але рівна* (ознака

порівняння), як струна (об'єкт порівняння), гнучка (ознака порівняння), як тополя (об'єкт порівняння), гарна (ознака порівняння), як червона калина (об'єкт порівняння), довгобраз, повновида, з тонким носиком. Ццоки (суб'єкт порівняння) червоніли (ознака порівняння), як червонобокі яблучка (об'єкт порівняння), губи були повні та червоні (ознака порівняння), як калина (об'єкт порівняння) (І. Нечуй-Левицький).

У граматичній літературі аналізують як порівняння тільки ту його частину, в якій міститься інформація про предмет чи явище, з яким порівнюють, тобто об'єкт порівняння: саме цю частину речення і називають порівнянням – порівняльним зворотом або підрядним порівняльним реченням. Суб'єкт порівняння залишається поза увагою дослідників. Тому при присвоєнні статусу так званої порівняльної функції конструкціям зі словами *як*, *наче*, *мов* і под. зважають тільки на наявність цих слів, а не на взаємостосунки порівнюваних, зіставлених компонентів (якщо вони є). Напр., у реченні *У голосі цьому Степанові відчулася немов страшна зневага до себе і до всього того, що він робив* (В. Підмогильний) конструкція *немов зневага* характеризується як порівняльний підмет¹⁰. Слід зауважити, що, по-перше, слово *немов* не сполучник: підмет, із якого починається зв'язковий ланцюг, що структурує речення, ні з чим не сполучається і ні від чого не залежить, як слід би було очікувати від конструкції з підрядним сполучником; по-друге, не є засобом порівняння – тут ніщо ні з чим не порівнюється. У цьому реченні слово *немов* – модальна частка, і стосується вона однаковою мірою підмета і присудка, взаємопов'язаність між якими має відповідне модальне забарвлення, як і в реченнях із модальними частками в препозиції до присудка, напр.: *Два величезних пароплави наче запалили море* (Ю. Смолич)¹¹. На думку К. Симонової, з вилученням модальних часток із речення “зв'язок між словами не втрачається – висловлювання набуває лише яскраво вираженого метафоричного характеру, отже, змінюється модальний відтінок висловлювання”¹², пор.: *У голосі відчулася немов зневага. У голосі немов відчулася зневага – У голосі відчулася зневага*. Отже, прості речення з модальними частками відрізняються від речень без них тільки модальною семантикою (“ознака, виражена присудком, стверджується наявною в підметі не в категоричній формі”)¹³.

У простих реченнях із порівняльними конструкціями функціонують ті самі модальні частки. Без них висловлювання так само метафоризується, як і в реченнях без порівнянь, напр.: *Дитина як золото – Дитина – золото*. Трапляються випадки, коли модально-порівняльну частку (як засіб вираження порівняння) вилучити з речення без зміни його семантики неможливо, пор., напр., *Мій друг*

ик брат і Мій друг – брат (речення семантично некоректне) або Мій друг – чийсь брат.

Модальні елементи стають “порівняльними” лише в конструкціях із зіставленими структурними компонентами порівняння: суб’єктом і обов’язково – об’єктом порівняння. У реченнях може бути потенційний суб’єкт порівняння – це суб’єкт пізнання (функціонально – підмет), навіть, потенційна ознака (основа) порівняння – це ознака пізнаваного суб’єкта (функціонально – присудок), напр.: *Ти будь легка*, а от якщо об’єкт порівняння – предмет чи явище, з яким порівнюється, – відсутній, відсутнє й саме порівняння. Немає виразника предмета для зіставлення, порівняння, отже, немає і порівняння. Є об’єкт зіставлення, отже, в реченні з’являється й порівняльна конструкція: *І будь, як сон, легка* (С. Йовенко).

У структурі складного речення також не всі конструкції зі словами *як, мов, наче* тощо є порівняльними (= з об’єктами порівняння). Автори одного із сучасних посібників із синтаксису помітили специфічну особливість цих слів у складному реченні: “Такі сполучники показують, що мовець не визнає своїм або має сумнів у тому, що діє суб’єкт”¹⁴, напр.: *Удає, мов не дочув* (Леся Українка). *Мені снилось, ніби я літаю* (Тарас Шевченко), тобто цим самим підкреслено, хоч і не названо, модальний характер їхньої семантики. Однак очевидна міцна прив’язаність до порівняльних спроможностей названих слів змушує цих самих авторів стверджувати, що “вони зберігають виразний порівняльний відтінок”. Із прикладів видно, що підрядні речення (у цьому випадку – з об’єктно-з’ясувальною семантикою) у плані модального забарвлення нічим не відрізняються від окремо функціонуючих простих речень, пор.: *Мені снилось, ніби я літаю – Я ніби літаю*. В обох випадках не зреалізований об’єкт порівняння, а повідомлювана ознака (саме ця ознака при порівнянні могла б стати основою порівняння напр., у реченні *Я літаю, як птах*) – модально видозмінена. Ніякого порівняння в цих реченнях немає: слова *як, мов, немов, неначе, ніби* мають модальну семантику. Виникає навіть сумнів у тому, чи доречно називати їх сполучниками в складних структурах із об’єктно-з’ясувальними відношеннями, які вважаються або “формами парадигм конструкцій із сполучником *що*”¹⁵, або безсполучниковими складнопідрядними реченнями “у сфері прислівного підпорядкування”¹⁶, пор.: *Мені снилось: я літаю – Мені снилось: ніби я літаю – Мені снилось, ніби я літаю – Мені снилось, що я літаю – Мені снилось, що я літаю*.

Не викликає сумніву порівняльний характер вираження відношень у реченнях, де присутні всі структурні складові порівняння, напр.: *Михайло ще ніколи не бачив таким чистим сон, як цієї ночі* (М. Томчаний), або в яких виражаються тільки предмети порівняння (основа порівняння не названа), напр.: *Щось мені заважає, ніби*

гедзь дзижчить над вухом (В. Близнець). Безсумнівним є і той факт, що порівняльні конструкції у структурі складного речення характеризуються обов'язковістю формального засобу порівняння та зв'язку підрядного речення з головним – сполучника. Зрозуміло, що порівняльні сполучники є омонімічними з модально-порівняльними частками, отже, їх зближує тільки звукова подібність, а семантичні та граматичні ознаки модальних часток і порівняльних сполучників відмінні.

Семантика порівняння. Для визначення семантики, реального значення порівняльних конструкцій важливим є розуміння того, що порівнюються, зіставляються предмети чи явища через їхні ознаки, причому – відомі мовцям ознаки предмета, який стає об'єктом порівняння. Ці ознаки можуть не називатися: якщо говорять, що *стіна, як крейда*, то розуміють, що *стіна біла*, бо ознака *біла* є властивістю, реальним атрибутом об'єкта порівняння – *крейда біла*. Недарма основу порівняння називають сутністю суб'єкта порівняння¹⁷. Отже, основа порівняння є виразником ознакової семантики: при порівнянні атрибути об'єктів порівняння стають атрибутами суб'єктів порівняння; найчастіше ці атрибути в структурі порівняння виражаються формою спільного компонента (зв'язаного або із суб'єктом, або з об'єктом (рідше)): *дівчина струнка, як тополя – дівчина, як тополя струнка*. Вербалізовані ознаки (основи) порівнянь є своєрідним уточненням до конструкцій з об'єктами порівняння, оскільки взаємопов'язаність порівнюваних елементів – суб'єкта порівняння і об'єкта порівняння – може визначитися не однією, а кількома ознаками порівняння, напр.: *дівчина струнка, як тополя; дівчина висока, як тополя*. Взаємозв'язок між основою і конструкцією з об'єктом порівняння (= між прикметником-означенням і підрядним означальним реченням порівняльного вираження) І. Кучеренко визначив як “взаємодоповнюючий, взаємопояснюючий”¹⁸. При порівнянні без експліцитної основи порівняння конструкція з об'єктом порівняння стає єдиним засобом вираження ознаки суб'єкта порівняння.

Зі сказаного випливають висновки: в реченнях із порівняннями встановлюються ознаки одних предметів чи явищ за допомогою інших предметів чи явищ із уже відомими ознаками; порівняльні конструкції мають атрибутивну семантику. До цього ще слід додати, що “порівняння виражають ознаки предметів не як такі, що властиві предметам безумовно, а як такі, що подібні до ознак предмета, з яким порівнюється; інакше кажучи, ознаки, виражені порівняннями, усвідомлюються як можливі чи імовірні”¹⁹.

Функції порівняльних конструкцій. Значення ознаки, власне порівняльним конструкціям, є реальністю і функціональною: порівняльні конструкції є атрибутивними функціональними компонентами. Отже, ні членом речення з предметною семантикою

– підметом чи додатком, ні обставинним компонентом порівняльна конструкція не може бути. Так само стосовно складного речення: серед речень із об'єктно-з'ясувальною та обставинною семантикою порівняльні конструкції як носії атрибутивної семантики не вживаються. У структурній схемі простого речення атрибутивна семантика порівняльного вираження є визначальною для а) складеного іменного присудка (носія предикативної ознаки), б) означення безпосереднього (присубстантивного – ознаки предмета), в) означення опосередкованого (придієслівного – ознаки ознаки), тобто означення способу дії: а) *Руки і ноги мов лід* (П. Загребельний). *У твоєї землячки губи бантиком...* (П. Загребельний); б) *черевиком ніс, мітлами вуса, вії – млинками, гичкою чуприна* (з творів М. Стельмаха); в) *Упаду я зорею, Мій вічний народе, на трагічний і довгий Чумацький твій шлях* (В. Симоненко). *Прозоріє по-осінньому далеч* (О. Гончар). Як видно з прикладів, порівняння, крім слів як, мов, наче і под., має інші засоби вираження, напр., форму орудного відмінка іменника, прислівникову форму з префіксом по-. У структурній схемі складного речення порівняння є засобом вираження означальних відношень у складнопрірядних різновидах, зокрема: 1) власне означальних (присубстантивних); 2) опосередковано означальних (придієслівних, приад'єктивних, приадвербіальних): а) якісних, б) кількісних (ступеня або міри), в) способу дії, напр.: 1) *У неї така ж усмішка, як і в дочки* (І. Багрянний). 2: а) *Буйна у вас фантазія, як і чуб* (М. Стельмах). *І зараз він швидко підвісяв, наче якась сила штовхнула його в груди* (В. Близнець) б) *Надовго запам'ятає це весілля, як я своє запам'ятав* (М. Стельмах). *Стільки має, як голодний за зубами* (Присл.); в) *Громада збилася в купу, як овечки під дощ та лиху годину* (П. Мирний). *Хай спогади линуть за вітром, немов голубі пелюстки* (М. Рильський).

Отже, порівняння як засіб встановлення ознаки одного предмету через зіставлення його з іншим предметом є формою вираження атрибутивної семантики.

¹Кучеренко І. К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. – К., 1959. – С. 102–105; ²Вихованець І. Р. Порівняльний зворот // Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – С. 467; ³Загітко А. П. Теоретичні питання граматики української мови: Синтаксис. – Донецьк, 2001. – С. 223, 365; ⁴Волох О. Т., Чермерисов М. Т., Чернов Є. І. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис. – К., 1989. – С. 300; ⁵Плиско К. М. Синтаксис української мови із системою орієнтирів для самостійного вивчення. – Харків, 1992. – С. 111; Сучасна українська мова: Синтаксис / За ред. О. Д. Пономарева. – К., 1994. – С. 162; Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. – К., 2000. – С. 386; ⁶Гуйванюк Н. В. Кобил'янська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К., 1994. – С. 576; ⁷Заборна М. С. Складнопрірядні порівняльні речення в сучасній українській мові: Автореферат дис. канд. філол. наук. – Харків, 1997. – С. 3–5; ⁸Кучеренко І. К. Знач. праця. – С 6; ⁹Мацько Л. І. Порівняння // Українська мова: Енциклопедія. – С. 469; ¹⁰Ужченко Віктор. Передмова // Добролюба Галина. Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій.

Житомир, 2003. – С. 4; ¹⁰Загнітко А. П. Зазнач. праця. – С. 365; ¹¹Приклад взято з попереднього джерела, в якому конструкція зі словом *наче* вважається порівняльним присудком. Див.: С. 224; ¹²Симонова К. С. Модальне слово чи модальна частка? // Мовознавство. – 1989. – № 10. – С. 56; ¹³Кучеренко І. К. Зазнач. праця. – С. 14; ¹⁴Слинько І. І. та ін. Зазнач. праця. – С. 499; ¹⁵Там само; ¹⁶Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К., 1993. – С. 322; ¹⁷Див.: Коваль-Костинська О. Порівняльні звороти як фразеологічні одиниці та як носії української ментальності // Українське мовознавство. – 2003. – Вип. 26. – С. 48; ¹⁸Кучеренко І. К. Зазнач. праця. – С. 51; ¹⁹Там само. – С. 58.

Олена Образцова

Одеська національна юридична академія

СЕМАНТИКА ДІЄСЛОВА-ЗВ'ЯЗКИ ЯК ІНДИКАТОР СУБ'ЕКТИВНОЇ МОДАЛЬНОСТІ ВИСЛОВЛЕННЯ

Універсальна мовна категорія модальності традиційно заслуговує на особливу увагу дослідників: багатогранність та різноплановість її проявів залишаються невичерпним джерелом для нових і завжди актуальних студій. Як функціонально-семантична синтаксична категорія модальність віддзеркалює відношення між змістом висловлення та дійсністю, а також ставлення мовця до змісту самого висловлення¹. Тому вирізняють об'єктивну та суб'єктивну модальність, перша з яких вважається обов'язковою ознакою будь-якого речення і формотвірною складовою предикативності², що пов'язується насамперед із реальністю/ірреальністю, необхідністю, можливістю та вірогідністю факту, зазначеного у висловленні, через наявність зв'язку цього факту з конкретним часом. Суб'єктивна модальність визначається як факультативна риса висловлення, як категорія ширшої (порівняно з об'єктивною модальністю) семантики, смислової основи якої становить філософська категорія оцінки, що включає як логічно-раціональний, так і емоційний, ірраціональний, аспекти характеристики судження з погляду мовця. Зазначимо, що раціонально-логічний критерій "істинності" висловлення зазвичай наводиться як кваліфікаційна риса обох типів модальності. Серед засобів вираження цієї широкої категорії називають спосіб дієслова (для об'єктивної модальності); модальні дієслова; модальні слова та інші лексеми, що у висловленні незмінно виступають вставними елементами речення; особливі інтонаційні моделі та синтаксичні конструкції, а також специфічне взаємне розташування елементів в реченні³ (для модальності суб'єктивної).

Проведене дослідження референтної ролі семантики структурно простих речень української (Ум), російської (Рм) та англійської (Ам) мов – по 10000 прикладів відповідно (суцільна вибірка з художньої прози другої половини ХХ ст.) – дає підстави стверджувати,

що вищенаведений перелік засобів вираження модальних значень далеко не повний. Модальність (суб'єктивна) визнана чинником ускладнення семантичної структури висловлення⁴, але практично всі мовні способи її вираження (що перелічуються в теоретичній та навчальній літературі) лежать поза межами структурно простого речення, за винятком модального присудка. Речення ж, присудок у яких виражено дійсним способом немодального дієслова (за відсутності інших перелічених засобів вираження суб'єктивної модальності), однотайно трактуються як такі, модальність яких обов'язкова, об'єктивна. Водночас мовний матеріал засвідчує цілу низку подібних висловлень, які виявляють істотні ознаки модальності суб'єктивної.

Простежимо це явище на прикладі простих двоскладних "номінативних" речень – по 1000 прикладів з Ум, Рм, Ам – побудованих за моделлю S[VCs]P, де S – підмет, [VCs]P – іменний присудок, що складається з V – особово-дієслівного конститuenta присудка, дієслова-зв'язки, Cs – суб'єктного комплемента, іменної частини присудка, предикатива. S, V та Cs – обов'язкові елементи номінативного речення на підставі їх необхідності для структурної та семантичної цілісності висловлення, зумовленої їх референцією до складових елементарного процесу, співвідносного з номінативним реченням – субстанцією, її характеристиками, представленими як такі, що існують у певний проміжок часу. Граматичне значення номінативного речення (його "пропозиція", "диктум" в узагальненому, абстрактному вигляді) визначається як опосередкована мисленням мовця співвіднесеність із елементарним процесом об'єктивної дійсності⁵. Конкретні лексико-семантичні та морфолого-парадигматичні параметри елементів речення, що входять до його синтаксичної схеми, у своїх конкретних сполученнях визначають особливі риси елементарного процесу, співвідносного з конкретним висловленням. Так, комплекси конкретних лексичних та граматичних характеристик підмета та предикатива і проаналізованих висловленнях свідчать про співвіднесеність номінативного речення з процесом-невідношенням, який, залежно від лексичної семантики особово-дієслівного конститuenta ("зв'язки"), інтерпретується як процес-незмінний стан або процес-зміна стану; залежно від способу вираження предикатива процес-невідношення трактується як процес-характеризація (опис/дескрипція) або процес-ідентифікація; процес-ідентифікація є процесом-незмінним станом; процес-характеризація може бути або процесом-незмінним станом, або процесом-зміною стану – залежно від лексико-граматичних ознак дієслова-зв'язки та його комплемента.

Така референція та особливості процесу спостерігаються майже в 99 % випадків: у тих висловленнях, де зв'язка вираже-

на дієсловом “бути” (Ам – 92,61 %, Рм – 77,13 %, Ум – 63,29 %) у значеннях “існувати”, “являти собою”, “являтися складовою частиною (чого-н.)”; дієсловами “працювати, ходити (ким?)”, “работать (кем?)”, у випадках, коли за своєю семантичною функцією ці дієслова виступають аналогами дієслова “бути”; дієсловами “затвердеть”, “стать”, “превратиться” тощо (Рм – 19 %) (“сохраниться”, “остаться” (каким?) – 1 %); (“становити”, “настати”, “лишитися”, Ум – 32 % та 3 % відповідно); (“become”, “turn”, “remain”, “keep” – Ам – 3 %). Справді, такими висловленнями процеси представлені як дані для сприйняття самою об’єктивною дійсністю безвідносно до того, хто ці речення висловив. З погляду філософії, імплікована інтродукція типу “Я знаю, що...” в ситуаціях, які не передбачають сумнівів, просто недоречна, алогічна, абсурдна, тому в реальному мовленні завжди випущена⁶. Комунікативний аспект мовленнєвої ситуації не представлено зовсім – ні адресант (мовець), ні адресат (читач / слухач) ніяк не зазначені, як і їхнє ставлення до висловлення. Самодостатньою для аналізу таких висловлень є семантична модель триєдності мовного знака у тлумаченні: “синтаксична модель речення – думка / судження – процес”. Саме тому ці висловлення трактуються як об’єктивно-модальні.

Але у вибірках виявляється також незначна кількість речень, пропозиція яких, на відміну від загалу, представлена не як істинна, а як така, що мовцем ставиться під сумнів: *Интуиция выглядела беспомощным лепетом* (Гранин) (тільки здавалася, а не була); *Як залишок іншої епохи сприймається цей осілий, з призьбою, ніби ще запорізьких часів зимівник* (Гончар) (тільки сприймалася, здавалася такою, а не дійсно була); *He looks nice* (but only looks, is actually bad); *He sounded* (not necessarily was) *impressed; It* (work as a doctor at a hospital) *had all seemed so easy at medical school* [Sheldon] (was, as it turned out, actually difficult, strainous, exhausting). “Зв’язка” в таких висловленнях виражена дієсловами “видаватися”, “пролунаати”, “выглядеть”, “быть похожим на”, “seem”, “sound”, “look” та іншими, що вживаються з частотностями: Рм – 1,5 %; Ум – 1,4 %; Ам – 1,1 %. До цієї ж групи ми віднесли дієслова, “уявлятися”, “сприйматися”, “почуватися”, “оказываться”, “считаться”, “feel”, “mean”, “turn out” і под., тому що вони також означають або називають (в проаналізованих контекстах) суб’єктивне сприйняття-оцінку мовцем фрагменту дійсності: *Но это уже значило – докатыться* (Трифонов) (суб’єктивний висновок мовця про події); *I’m feeling better this morning* (Sheldon) (репліка-відповідь пацієнта лікарю – пацієнт оцінює свій стан суб’єктивно, що не свідчить про дійсне покращення стану хворого).

Як бачимо, у таких реченнях відбито не тільки граматичне значення – диктум-пропозиція висловлення, а (за допомогою лексич-

ної семантики немодального дієслова-зв'язки) й судження мовця щодо ймовірності висловленого змісту. Референтною семантикою таких висловлень слід визнати співвіднесеність не з одним, а з двома елементарними процесами – процесом – (не)змінним станом-ознакою (характеристикою) субстанції-підмета та процесом-оцінкою, що свідчить про семантичну складність структурно простого речення. Вочевидь, звичний семантичний трикутник не в змозі відбити всієї повноти спостережуваних відношень, такі висловлення є результатом декількох ментальних операцій: це не просто номінація фрагменту дійсності, а й активна комунікація, що включає до мовленнєвого акту й адресанта, й адресата. Маємо антропоцентричну схему двох планів представленості денотованого процесу: з одного боку, пропозиція “субстанція-підмет існує і має певні риси”, а з другого – модус “можливо / імовірно / напевне дане судження невірне”. Таким чином, лексичним значенням дієслова-зв'язки виражено суб'єктивну оцінку істинності / неістинності твердження, що її дає адресант і сприймає адресат; речення ж характеризується суб'єктивною модальністю.

¹Ляпон М. В. Модальность // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 303–304; Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. – Вінниця, 2003. – С. 93–98; ²Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. – К., 2002. – С. 315–316; ³Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. – К., 1972. – С. 349; Блох М. Я. Теоретическая грамматика английского языка. – М., 1983. – С. 239; ⁴Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. – М., 2000. – С. 641–650; ⁵Жаборок О. А. Лінгвістична структура предикації та думка (когнітивно-комунікативна розвідка) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2003. – Вип. 586. – С. 108–112; ⁶Образцова О. М. Граматичне значення речення з точки зору інтерпретаційної семантики // Проблеми зіставної семантики: Збірник наукових праць. – Вип. 5. – К., 2001. – С. 275–278, Сазыкина Т. П. Дискуссионные аспекты определения содержания понятия “предложение” в лингвистике // Записки з романо-германської філології. – Вип. 8. – Одеса, 2000. – С. 101–108; ⁸Малькольм Н. Мур и Витгенштейн о значении выражения “Я знаю” // Философия. Логика. Язык. – М., 1987. – С. 251.

Леся Звонська

Київський університет імені Тараса Шевченка

ТЕМПОРАЛЬНИЙ ДЕЙКСИС ВІДМІНКОВИХ ФОРМ У ДАВНЬОГРЕЦЬКІЙ МОВІ

Будь-яка дія займає в реальній дійсності певний сегмент часу. Відношення між об'єктивним часом і темпоральністю мають обов'язкове вираження через граматичну семантику часо-видових категорій, проявляються у синтаксичних конструкціях і передаються за допомогою лексичних засобів. Диференціація і конкретизація у сфері часових відношень досягається завдяки взаємодії морфологічних, лексичних, синтаксичних і контекстуальних засобів темпо-

рального дейксису. Спробуємо представити систему значень лінгвістичного часу, що охоплює відмінкові конструкції, які є одними з найпоширеніших лексико-граматичних засобів вираження часових відношень у давньогрецькій мові. У системі лексико-граматичного часу експлікується зв'язок мовного часу з категорією фазисності, міри, якості, аспектуальності тощо¹.

Для синтагматичних ситуацій давньогрецької мови класичного періоду характерна безприменникова комбінаторика в чітко визначених функціонально семантикою відмінкових форм, свого роду іменних синтагматичних моделях. Випадки вживання применникових конструкцій на заміну відповідних іменних функціональних моделей можна віднести до нерегулярних випадків².

Відмінкові форми з темпоральним значенням творять підсистему синтаксичної парадигми темпоральності зі своїм планом змісту і планом вираження. З погляду змісту – це лексико-граматична категорія, яка являє собою ряд ієрархічно пов'язаних семантичних образів, що характеризуються диференційними ознаками різного ступеня абстракції. З точки зору вираження ця підсистема являє собою сукупність безприменникових відмінкових моделей, які втілюють певні семантичні образи.

Зі всієї різноманітності морфологічних ознак відмінків їх кількість і основні функції у діалектах давньогрецької мови збігаються, а певні відмінності поміж ними демонструють варіювання в межах однієї й тієї ж самої системи³.

Темпоральний діапазон може мати обставинне визначення через знахідний, родовий та давальний відмінки часу. Тому зустрічаємо всі три непрямі відмінки у функціях темпорально-локативних обставин з певною їх конкретизацією, пов'язаною насамперед з семантикою іменної форми або додатковими граматичними засобами.

Знахідний відмінок на позначення темпорально-локативних обставин чи часово-просторової орієнтації вказує процес досягнення мети дії, а не її прямий об'єкт, хоча досягнення першої передбачає завершену якість другого: відповідь на запитання як далеко? вказує на відстань від одного місця до другого, або на віддаль, пройдену кимось: *ἀπέχει ἡ Πλάταια Θηβῶν σταδίους ἑβδομήκοντα* (Θ. 2,51) *Платеї віддалені від Фів на шістьдесят стадій*. При досягненні мети, визначеної обставиною (відстань, час), матимемо якісно повний об'єкт (віддаль до Фів).

На позначення темпоральної протяжності, тривалості дії регулярно використовується знахідний відмінок з означенням, що вказує, протягом якого часу щось відбувається: *πάντα συντήκουσα δακρύοις χρόνον* (Εὐρ. Μ. 25) *вона весь час вмивається слізьми*.

Розріняють значення родового відмінка часу в різних випаках: 1) без артикля він набуває адвербіального значення і слугує обста-

виною часу: *ἡμέρας вдень, νυκτός вночі, ἑσπέρας ввечері, θέρους влітку, χειμῶνος взимку*: ἐν δὲ τοῖς ἔργοις νυκτός διὰ τὸ μὲν ἡμέραν πεφοβῆσθαι ἢ τοὺς ἀνθρώπους (Э. Кул. 17) вони працюють уночі, бо вдень бояться людей; 2) артикль надає розділового значення: τῆς ἡμέρας щоденно, τοῦ μηνός щомісяця, τοῦ ἐνιαυτοῦ щорічно: Κύρος ὑποσχέσεται τρία ἡμίδραρεκά δώσειν τοῦ μηνός τῷ στρατιωτῇ (Э. Ав. 1,3,21). Кір обіцяє щомісяця давати (кожному) воїну по три з половиною дарика; 3) з означенням він, як і знахідний чи давальний відмінки, вказує, протягом якого часу щось відбувається: ἀλλήλου χρόνου πειράσεται τὰ χρήματα ἀποδοῦναι (Γο. 17,18) невдовзі він намагатиметься повернути гроші.

Синкретичний характер грецького датива проявляється як у формальному, так і в семантико-функціональному плані. З локативним дативом і генетивом конкурували прийменники локативно-темпорального значення, які уточнювали і конкретизували просторові й часові відношення⁴. Локативний датив вживається на позначення місця при відповіді на запитання де?: *νῦν δ' ἄγροισι τυγχάνει* (Σοφ. Πλ. 313) сьогодні він трапляється на полях. Темпоральний датив відповідає на запитання коли?; якщо поєднується з означенням, вказує на точно визначений час: *ταῦτη τῇ ἡμέρᾳ цього дня, τῇ προτεραίᾳ (ἡμέρᾳ) попереднього дня, νῆρα, τῇ ὑστεραίᾳ (ἡμέρᾳ) наступного дня*, τῇ ἐπιούσῃ νυκτί цієї ночі тощо: ἦδ' ἡμέρα, ἣ διοίσει ψῆφον Ἀργείων πόλις (Εὐρ. Ὀр. 49) вже день, коли зміниться доля міста аргів'ян.

Якщо давальний відмінок часу не має при собі означення, то він вистпає з прийменником ἐν: ἐν ἡμέρᾳ вдень, ἐν νυκτί вночі, ἐν τούτῳ тим часом, ἐν ᾧ поки, ἐν καιρῷ вчасно: ἴσως ἐν καιρῷ ἡμῖν γένοιτο αὐτῇ ἢ γυνί (Э. Кур. 1, 16) нам вчасно з'явилася ця жінка. На позначення свят вживається давальний відмінок часу без прийменника: Παναθηναίαις, Διονυσίαις, Ἐλευσινίαις: ἐπακούσαντες πάντων χορῶν περιθέουσι τοῖς Διονυσίαις (Πл. Пол. 475) заслухавшись усіляких співів, вони кружляли під час Діонісій.

Елемент сумарності дії може підкреслюватися обумовленістю її тривалості зовнішніми обмежувальними рамками. Конкретизація кількісної визначеності тривалості дії в параметрах абсолютного часу і способи її інтерпретації в параметрах відносного часу досягається завдяки квантитативним характеристикам усіх трьох відмінків: *μήνας οὖν ἴσως τέτταρας διέμεινεν ἢ τῶν τετρακοσίων πολιτεία* (Ἀριστ. Αθ. πολ. 33) рівно чотири місяці тривала влада чотирьохсот; *Πέρσαι οὐχ ἤξουσι δέκα ἐτῶν* (Πл. Νομ. 642) перси не прийдуть протягом десяти років; *ἐλθὼν πρὸ τῶν Περσικῶν δέκα ἔτεσι πρότερον* (Πл. Νομ. 642 Ο) прибувши за десять років до Перських воєн.

При нашаруванні на перебіг подій кількісних обмежень моменти часу, за який відбувається дія, розподіляються по усьому відрізку часу, зайнятому нею. Вираження меж тривалості дії не суперечить уявленню про її розгортання у часі, якщо термінально-часовий ін-

дикатор доповнює характеристику дії. Комбінація лексико-граматичних засобів передає об'єктивні параметри предикативного денотата, охоплюючи розвиток дії у часі і вказуючи на її тісний зв'язок з попереднім або наступним етапом ситуації.

Таким чином, у сфері часових відношень, які передаються відмінковими формами, виразно проявляється просторове розташування з локальною контактністю, яку можна перенести на простір темпорального вираження одночасності дії у певному часовому проміжку⁵.

У системі відмінків давньогрецької мови розрізняють різні етапи реалізації дії у плані прямого часу. Вони здатні відображати різнопланові характеристики часових параметрів світу і вказувати на темпоральні зрізи (тривалість, обмеженість, розподіл) у конкретному часовому вимірі.

¹Адмони В. Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. – Л., 1988. – С. 15-16; ²Шарипкін С. Я. К реконструкции древнейшего этапа развития древнегреческой падежной системы // Сравнительно-историческое изучение языков. Проблемы реконструкции. – М., 1988. – С. 117; ³Шарипкін С. Я. Становление падежной системы классического древнегреческого языка // Иноземная филология. – 1987. – № 24. – С. 84; ⁴Звонська-Денисюк Л. Л. Давньогрецька мова. – К., 1997. – С. 401-411; ⁵Всеволодова М. В. Способы выражения временных отношений в современном русском языке. – М., 1975. – 24 с.

Мирослава Шевченко
Київський університет імені Тараса Шевченка

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОГО ПОЕТИЧНОГО МОВЛЕННЯ

Мова як феномен і форма національної культури, виражаючи поняттєво-світоглядні й емоційно-чуттєві структури буття, разом із тим є відображенням художньо-образних структур тієї чи іншої системи естетичних цінностей і усталених критеріїв їх оцінювання, а також системи художніх традицій, властивих певній лінгвокультурі.

Предметна зображувальність, на якій базуються словесні художні образи, набуває особливо яскравої національної самобутності, якщо стрижнем творення образу виступають лінгвокультурами, зокрема флористичні. В експлікації поетичних мікропарадигм загальнолюдського характеру 'людина – природа', 'природа – людина' значне місце в українському поетичному дискурсі посідають вегетоміфологеми *верба, калина, тополя*. Вони виступають домінантами творення так званих національно-словесних художніх образів (НСХО)¹, в яких перетинаються не лише об'єктивні й суб'єктивні аспекти пізнання, але й загальноасоціативне поле (система національно-культурних

асоціацій) та індивідуально-авторське асоціативне поле. Відомо, що асоціативне поле є однією з найважливіших одиниць, що організують семантичний простір художнього, в т.ч. поетичного, тексту на синтагматичній і парадигматичній осях. Асоціативне поле становить собою сукупність лексичних одиниць, пов'язаних смисловими відношеннями різного типу з вихідним (ключовим) словом. Саме ж ключове слово розглядається як важливий елемент мовної картини світу певного етносу. Певна річ, у своїх поетичних текстах автори представляють далеко не все із цієї системи. Специфіка використання кожним окремих поетом словесних і мовно-структурних засобів зумовлюється і лексиконом (тезаурусом), і прагматиконом – системою його ціннісно-смислових орієнтацій. Особливості внутрішнього світу автора, його естетично-світоглядних переконань зумовлюють вибір саме тих мовних одиниць, які за своїми властивостями є, на його думку, найефективнішими для вербалізації авторського надзادуму.

Мовою мистецтва є мова образів, які творяться не тільки прямими значеннями слів у поетичному вживанні², але також їхнім конотативним потенціалом, з якого й черпає митець слова наснагу й засоби для індивідуально-художнього образотворення, використовуючи “всі супровідні тони й асоціативні нитки словесного знака”³. Лінгвокультурема в складі НСХО як слово-образ концентрує в собі образну експресію, що підтримується поетичним контекстом.

Наголосимо на принциповій відмінності лінгвокультуреми як носія пізнавальної, національно-специфічної інформації (в системі національно-культурних асоціацій) і як слова-образу в поетичному мовленні, де воно набуває текстової значущості, функціонує як елементарна текстова одиниця, за участю якої формується складна текстова одиниця пресупозитивного характеру – НСХО. Проілюструємо цю думку висловом *класти калину за скло*. У країнознавчому плані важливою є інформація про використання калини українськими господарями: вставляючи на зиму у вікна хати другу раму, між шибками на білу вату як прикрасу клали кетяг калини. Але у поетичних рядках В. Свідзинського калина відіграє іншу роль: *О осінь, осінь! Як смутно іти / глухими слідами твоєї сльоти! / Уже не осяєне цвітом стебло, / Уже калину кладуть за скло*⁴.

У структурі НСХО, стрижнем якого виступає тут *калина*, поєднуються номінативне значення цього слова як національно-специфічної побутової реалії з метафоричним смислом ‘плинність часу – життя’, сформованого конотативно-асоціативною аурую калини як слова-символу (порівняймо: *калиновий міст, калинові літа, стояти на калиновім мості* тощо). На вербальному та підтекстовому рівнях його закодовано у словах *смутно, сльота, глухий*. Цей смисл накладається (або ж має накладатися) в уяві читача на імпліковану

фонову інформацію, пов'язану з уявленнями про ягоди калини: *весело, радісно, затишно* дивитися на калину між шибками. Але об'єднано-експресивне навантаження слова калина в цитованих рядках значно ширше, глибше. Воно реалізується в протиставленні пишного цвіту калини (весна, початок життя – *осяяне цвітом стебло*) та її кетягів: велика частка життя вже минула, вже глуха осінь – *уже калину кладуть за скло*. Цей приклад певною мірою свідчить також про активізацію в структурі НСХО міфопоетичних ознак і приглушення, згасання фоново-енциклопедичної інформації, закодованої в лінгвокультуремі *калина*⁵.

У цій розвідці видається доцільним висвітлити деякі аспекти образотворення, зумовленого як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. У системі національно-культурних асоціацій, закорінених в усну поетичну творчість українців, слово *калина* на основі зорових уявлень асоціюється перш за все з красивою дівчиною. Такий шлях переосмислення є характерним для мовотворчості Т. Шевченка та його сучасників⁶.

Символічне значення 'калина – українська дівчина' сформувалося на ґрунті емпіричних уявлень, пов'язаних із семою 'колір', яка в семантичній структурі слова є однією з основних. Вона може експлікуватися і як червоний колір достиглих ягід калини, і як білий пишний цвіт калини. В обох випадках це те, що впадає у вічі своєю красою, як і красива дівчина. Естетично-чуттєвий фактор етносприйняття зумовлює асоціативне розширення символічного образу: *калина – дівчина-українка; дівчина – українка – Україна; калина – Україна*. Разом із тим наведені далі приклади свідчать про модифікацію традиційного смислу *калина – дівчина*. Так, у рядках Павла Тичини *Вже славлять, співають / нове ім'я / (Ave Maria, / Калино моя) – Здрастуй, дівчино, – / чия ж ти така?*⁷, завдяки поєднанню із загальнокультурним символом Марія-Мадонна на перший план висувається сема 'чистота, цнота'. Водночас із цим у змістову структуру НСХО влітається сема 'краса', спільна для обох слів-символів (*калина – Марія*), акцентуючи тим самим увагу на гармонії зовнішньої і внутрішньої краси дівчини-українки. У поетичному образі І. Драча⁸ *...дівчина... / Малесенька, тонесенька калинонька... / проказала тихо / Калиноюю мовою з акцентом: / Я звусь – Калина, а тебе як звати?* відчутними є прикмети іншого соціокультурного контексту, під впливом якого створюється НСХО. Цікавим є також індивідуально-авторське бачення І. Калинця у рядках *каліно моя Пристоянно; ...будь мені, будь / калиноюю дочкою – Сопілочкою; Наді мною калиноуста Лада / схилилась вишневою калиною*⁹. В останньому прикладі звертає на себе увагу також актуалізація "старого асоціативного знання": *калина – атрибут українського весілля*. Відтак, підґрунтям НСХО є асоціативний ряд *Лада* (не тільки ім'я,

але й символ кохання) – *дівчина – шлюб – калина*. Додаткова експресія образу створюється також словом *вишневий*, яке подібно до *калини* пов'язане з уявленням про українське.

Аналіз поетичних контекстів авторів, різних за своїм світоглядом, стильовими та жанровими уподобаннями, виявляє одночасну актуалізацію в НСХО зі стрижнем *калина* двох, а то й більше символічних значущостей, більшою чи меншою мірою пов'язаних із фольклорною та літературною традиціями. Значна частина таких образів ґрунтується на семантиці слова *калина* як 'етнопросторової константи'. Ідіостиль кожного з авторів позначається, безумовно, на характері його образного осмислення з емотивно-оцінним компонентом включно.

Калина – рідна домівка, дитинство... Далі спільний асоціативний ряд збагачується різноманітними авторськими асоціаціями. Для В. Стуса¹⁰ *калина* разом з іншими традиційними для України рослинами символізує місце, де перебувають найдорожчі для поета люди: *Занадто далеко. Занадто ген-ген, / де в леготі-вітрі кучериться клен, / де сонце кружляє, калина цвіте, / хвалитиму Бога, що там ви есте; Перенеси мене, перенеси / з епохи лютості в добу кохання, / де плинуть між медових берегів / молочні ріки, де горить калина / і де зигзиче досі голубина, / мов Ярославна з сіверських валів*. Ці контексти вирізняються ідилічно-ностальгійним інтонуванням смислу 'розлука' – як у просторі, так і в часі. Водночас із цим автор вводить образ *калини* до сумно-тривожних картин рідного краю, який зазнав змін, поки поет перебував на засланні: *Дорого повернення – яка ти невпізнанна! / Усе ж бо стало сторч, і все чуже... / А ти іди. Усохлий куц: калина? / Шипшина? Горобина? Свидина? / Усе розмила темінь. / Не пізнати*¹¹. Емотивне забарвлення спогадів часом видозмінюється (щоправда, вони можуть викликати в автора однакові почуття в різні періоди його життя, як, наприклад, образ *верби* в поетичній парадигмі В. Сосюри): *З кожним днем глухішає сопілка, вижовкає калинова гілка, / і не милий мені білий світ; Між галич і сорок калини куц поник, і обірветься крок і пролунає крик*¹².

Як бачимо, характерна ознака слів-символів (амбівалентність) виявляється не лише у значеннєвій площині, але й в емотивно-експресивних та оцінних компонентах. У спогадах про дитинство позитивна оцінність НСХО з домінантою *калина* підсилюється відповідно забарвленими художньо-образними елементами контексту: *мати, син, гості, мрії, солодкий, молитви, колисати* тощо. Нанизування негативно оцінних епітетів (*гіркий, божевільний, смертний, чужий* та ін.), наскрізний мотив болю – все це створює загальну атмосферу гнітючості, втрати, приреченості, зневіри. Нерідко протилежно спрямовані конотації поєднуються в одному образі, як у І. Драча: *Та знаю: мене*

*колисала калина / В краю калиновім тонкими руками / І кров калинова, як пісня єдина, горить мені в серці гіркими сльозами*¹³.

Певна річ, поєднання протилежно спрямованих експресем, емосем та апресем¹⁴ з основними інформативно значущими семами слова-символу калина, характер комбінації цих сем детермінований як внутрішньомовними, так і позамовними чинниками. Крім того, емотивне й раціональне (смыслове) не протиставляються, бо перше може бути частиною другого. Наш матеріал підтверджує думку про те, що “аксіологічне значення в словах-символах входить в особисту або соціальну сферу як обов’язкове, зафіксоване у спільноті як загальноновживане, навіть за умов можливої зміни оцінної характеристики на протилежну”¹⁵. До цього слід додати, що ця зміна детермінується позатекстовими факторами.

Аналіз функціонування лінгвокультурами *калина* як стрижня НСХО виявляє спільні з двома іншими вегетоміфологемами (*верба і тополя*) тенденції, якими характеризується українське поетичне мовлення ХХ століття. Інваріантною образною ідеєю в усіх проаналізованих нами поетичних текстах із флористичними лінгвокультурами *калина, верба, тополя* виступає тема “Україна”. Варіювання її значеннєвої парадигми здійснюється на основі символічного смислу ‘етнопросторова константа’, при поєднанні просторових і часових параметрів у їх якісно-кількісному вимірі, що передбачає також варіювання емотивно-оцінного забарвлення. Образно-смыслова інтерпретація вказаного інваріантного значення еволюціонує в українському поетичному мовленні ХХ ст. від конкретної побутовості до буттєвості, розкриваючи різні грані буття на перетині векторів “людина у світі” і “світ у людині”. Просторово-часова параметризація актуальних смислів лінгвокультурам, зазначаючи самотутньо-авторського осмыслення й відповідної вербалізації у процесі творення словесних художніх образів, у межах проаналізованого нами репрезентативного матеріалу (понад 1500 контекстів 60-ти авторів) об’єднуються у спільну поетичну парадигму з архісемою ‘життя’. Диференційними ознаками цієї парадигми виступають дихотомічні “ідеальні” сутності: смисли ‘початок’ – ‘кінець’, ‘забуття’ – ‘пам’ять’, ‘смерть’ – ‘безсмертя’, ‘воля’ – ‘неволя’, ‘радість’ – ‘страждання’, ‘доля’ – ‘недоля’ тощо. У більш загальному плані можна стверджувати, що проаналізовані флористичні лінгвокультурами є важливими чинниками у поетичному осмысленні ксенологічної опозиції ‘своє’ – ‘чуже’.

¹³Шевченко М. Національно-словесний художній образ у системі національно-культурних асоціацій (на матеріалі українського поетичного мовлення) // Компаративні дослідження слов’янських мов і літератур. Пам’яті академіка Леоніда Булаховського. – К., 2000. – С. 95–102; ¹⁴Винокур Г. О. Избранные труды по русскому языку. – М., 1959. – С. 229–257; ¹⁵Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. Серія друга // Булаховський Л. А. Вибрані праці в п’яти томах. – К., 1975. – Т. 1. – С. 129; ¹⁶Свідзинський В. Поетії. – К., 1986. – С. 220; ¹⁷Шевченко М. Знач. праця; ¹⁸Шевченко Т. Твори в десяти

томах. Т. 5. – К., 1951. – С. 161, 525; ⁷Тичина П. Соляні кларнети. – К., 2000. – С. 26; ⁸Драч І. Лист до калини. – К., 1996. – С. 224–225; ⁹Калинець І. Слово триваюче. – Харків, 1997. – С. 448, 76, 89; ¹⁰Стус В. Твори в чотирьох томах, шести книгах. – Львів, 1995. – Т. 2. – С. 135, 141; ¹¹Стус В. Зазнач. зібрання. – С. 195; ¹²Стус В. Зазнач. зібрання. Т. 3, книга друга. – Львів, 1999. – С. 200, 144.; ¹³Драч І. Зазнач. збірка. – С. 53; ¹⁴Шаховський В. К проблеме трансляции коннотативных компонентов переводимой единицы содержания текста оригинала // Тетради переводчика. – М., 1980. – Вып. 17. – С. 25–35; ¹⁵Кононенко В. І. Українство в словесній символіці // Мовознавство: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Харків, 1996. – С. 229–334.

Віра Колєнцова
Одеський аграрний університет

ЛІНГВІСТИЧНІ ОСНОВИ НАВЧАННЯ ПРАВОПИСУ СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ (на матеріалі ветеринарної термінології)

Орфографічна грамотність – здатність аналізувати писемне мовлення на семантичному рівні, спираючись у вирішенні завдань правопису на значення морфем та загальний смисл висловлювання¹.

Методика викладання української мови нині має цілий ряд досліджень в галузі навчання орфографії. Чітко визначені психологічні, методичні та лінгвістичні основи навчання правопису, розроблено та методично перевірено цілий комплекс вправ, які сприяють формуванню орфографічних навичок. Однак залишаються ще нерозкриті питання, одне з яких – це навчання правопису слів іншомовного походження². Не викликає жодних сумнівів актуальність та потреба в такому дослідженні, оскільки написання слів іншомовного походження в багатьох випадках сприймається як аномальне у нашій мові, тому й необхідна розробка специфічних правил правопису, яка б враховувала буквено-звукову оболонку слова у мові, з якої воно запозичене, та мови-реципієнта, тобто поєднання традиційності з особливостями адаптації цього слова. Спробуємо визначити основні лінгвістичні особливості навчання правопису слів іншомовного походження студентів ветеринарних факультетів вищих аграрних закладів освіти. Ця проблема є досить важливою та актуальною, оскільки вона спрямована на вдосконалення грамотності студентів-ветеринарів як невід'ємного атрибуту фахової освіти.

Визначення лінгвістичних особливостей навчання орфографії залежить від основних психологічних підходів до цієї проблеми. Треба підкреслити, що останнім часом у методиці склалася тенденція вироблення орфографічних навичок через свідоме сприйняття навчального матеріалу³. Таким чином, опис мовних явищ повинен спрямовуватися саме на максимальне забезпечення свідомості студентів.

Основний лексичний фонд, з яким працює студент-ветеринар на заняттях з української мови та при вивченні фахових дисциплін, греко-латинського походження. Це значною мірою розв'язує нашу проблему, оскільки студенти вже з першого семестру розпочинають вивчення латинської мови та основ ветеринарної термінології та номенклатури. Для забезпечення усвідомленого сприйняття окремих орфограм, які не можливо пояснити через ресурси української мови, необхідно застосовувати елементи латинської мови, особливо при тлумаченні лексичного значення цих слів, пояснення їх первісної звукової оболонки та графічного оформлення. Адже окремі орфограми (найчастіше це слова з ненаголошеними **e**, **i**) можна пояснити саме шляхом встановлення етимології цих слів.

Наше завдання полягає у тому, щоб визначити основні фонетичні правила переходу слів з однієї мови в іншу та їх адаптації на ґрунті мови-реципієнта. Володіючи цими знаннями, студент зможе свідомо підійти до розуміння орфограм, а також самотійно перевіряти ті чи інші орфограми та поповнювати словниковий склад української мови словами-термінами.

У сучасній українській літературній мові існує чотири принципи правопису – фонетичний, морфологічний, традиційний, диференціальний. Для написання слів іншомовного походження виділяють особливий принцип, який ґрунтується на транскрипції та транслітерації. Для цього принципу пропонуємо термін – алієнігеноскрипція (або алієнігеноскриптивний принцип) (від лат. *alienigénus* – іноземний та *scríbere* – писати). Алієнігеноскрипція охоплює певною мірою і фонетичний, і морфологічний, і традиційний, і диференціальний. Це максимально зберігає первісну матеріальну фонетико-графічну оболонку слова і сприяє адаптації її до норм мови-реципієнта.

Таким чином, знання основних фонетичних та граматичних правил переходу слів з латинської в українську мову є запорукою грамотності студентів ветеринарних факультетів.

З'ясуємо основні **фонетичні** особливості засвоєння слів латинського походження українською мовою.

Особливості засвоєння голосних звуків та дифтонгів. Латинська мова налічує шість графем на позначення голосних звуків різної кількості – довгих та коротких: [a], [ǎ] [a:], o [ǒ], [o:], u [ǔ], [u:], i [ĩ], [i:], e [ě], [e:], y [ỹ], [y:]. Потрібно відзначити, що така характеристика як довгота та короткість звуків при запозиченні слів українською мовою не розрізняється. Голосні звуки [a], [o], [u] при запозиченні зберігаються: *neoplásmá* – *неоплазма*. Голосні [i] та [y] дають звуки [i] та [и] залежно від того, в яку позицію вони потрапляють – після **д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р, дж** пишеться **-и-**, якщо наступний звук приголосний, в інших випадках – **-і-**: *lymphographíá* – *лімфографія*, *normocýtitus* – *нормоцит*. Латинська мова має такі дифтонги: **ae** [e], **oe** [e], **au**

[aў], eu [eў]. Дифтонги **oe** та **ae** в українській мові передаються графемою **-e-**: *haemoscopia* – гемоскопія. Дифтонг **au** зберігає свою первісну звукову оболонку і вимовляється як [aў], графічно ж передається буквосполучками **av** та **ay**: *gistoautoradiographia* – гістоауторадіографія, *autólis* – автоліз. Дифтонг **eu** в українській мові передається як [eй] і тільки зрідка як [eў]: *neutrophilla* – нейтрофілія, *невтрофілія*.

Особливості засвоєння приголосних звуків. Більшість приголосних звуків при запозиченні латинських слів не зазнає ніяких змін. Це стосується приголосних **b** [б], **d** [д], **f** [ф], **j** [й], **k** [к], **l** [л], **m** [м], **n** [н], **p** [п], **r** [р], **t** [т], **v** [в], **w** [в]. Літера **-c-** в латинській мові перед голосними переднього ряду позначає звук [ц], перед іншими голосними – [к]. Така ж сама диференціація зберігається і в запозичених словах.

Особливої уваги заслуговують слова, запозичені з давньогрецької мови. У них приголосний [к] зазнав адаптації на латиномовному ґрунті, і у позиції перед голосними переднього ряду став позначати звук [ц], перед голосними заднього ряду, відповідно, – [к]. Однак є і винятки: так у терміноелементі *kerhalé* вживається як **-ц**, так і **-к-**: *цефал-* і *кефал-*. Таким чином, у запозичених словах зберігається переважно вторинна фонемно-графічна оболонка цього звука і тільки зрідка первинна: *цикл* < лат. *cyclus* < гр. *kyklós*. Латинський звук [h] за своєю вимовою наближається до українського [x] або [r], а латинський [g] – до українського [r]. Однак таку диференціацію подають тільки деякі новітні словники⁴. Студенту дуже важко запам'ятати усі моменти написання **-g-** і **-r-**, оскільки в усному повсякденному мовленні такого розмежування немає, і це викличе цілий ряд орфографічних помилок. Тому ми дотримуємося традиційної вимови та написання слів, що містять латинські [g] і [h]: латинське [g] в українській мові передає [r], і [h] – [r]: *granulocytis* – гранулоцит, *homeostasis* – гомеостаз. Буква **-x-** передає буквосполучку **-ch-**: *chromatinum* – хроматин. Літера **-i-** позначала звук [і], м'якість, позначувана знаком м'якості, збереглася і в українській мові у позиції перед приголосним та в кінці складу: *ультра*, *офтальмологія*, *альтерація*. Однак є винятки: *вакуоля*, тому радимо просто зачувати правильну вимову слів із цим звуком і передавати її на письмі (за фонетичним принципом). Буквосполучки **qu** та **gu**, які позначали лабіовелярні звуки [q^h] та [g^h], в українській мові передаються відповідно **-кв-** та **-гв-**: *quadratus* – квадратний. Буква **-s-** в латинській мові позначала звук [с], однак у пізній період у інтервокальній позиції він перейшов у свій дзвінкий варіант – у [з], оскільки становлення ветеринарно-медичної термінології припадає на пізній період функціонування латини, то у даному випадку при запозиченні зберігається саме ця норма: *siderocytis* – *сидероцит*, *lysis* – *лізис*. У словах,

запозичених із давньогрецької мови через посередництво латини, де дзвінкого [з] ніколи не було, спостерігається наближення також до вторинної буквено-звукової матерії цих слів, вони набувають **-з-** в інтервокальній позиції. Латинський **-х-** передається буквосполукою **-кс-**: *indoxylum* – *індоксил*. Літера **-z-** у словах грецького походження дає звук [з]: *zona* – *зона*. У словах негрецького походження – звук [ц]: *zincum* – *цинк*. Ця особливість зберігається і при транслітерації слів.

Особливості засвоєння буквосполучень. У власне латинських слів зустрічається буквосполука **ti** + наступний голосний, в якій звук [t] з II століття н. е. зазнав асиміляції і перейшов у африкату, таким чином, ця буквосполука стала вимовлятися як **-ці-**. При засвоєнні слів з цією буквосполукою збереглася пізня вимова, тобто **-ці-**: *coagulatio* – *коагуляція*. У словах грецького походження в латинській мові вживаються буквосполуки **ph** [ф], **rh** [р], **ch** [х], **th** [т]. При освоєнні слів з цими буквосполуками українською мовою звучання цих буквосполук зберігається: *phlebographia* – *флебографія*, *chloroprumum* – *хлоропрен*, *rheologia* – *реологія*, *thrombocytus* – *тромбоцит*.

На особливу увагу заслуговує збіг голосних звуків [i] та [a], між якими при запозиченні виникає йотація, тобто приголосний [j]: *thrombopenia* – *тромбопенія*.

Наведені дані повинен знати кожен студент ветеринарного факультету, адже вивчення латинської мови розпочинається з першого семестру, і знаннями з фонетики студенти оволодівають уже на перших заняттях. Така інформація дозволить не лише правильно передавати слова греко-латинського походження на письмі, але й самостійно утворювати латиномовні терміни, подаючи їх правильне написання, поповнюючи тим самим лексичний склад української мови.

Таким чином, ми визначили, що для свідомого навчання написання ветеринарних термінів греко-латинського походження потрібно посилатися на знання латинської мови, а також основних правил фонетичного освоєння латинізмів українською мовою.

¹Яворська С. Т. Формування в учнів орфографічних умінь і навичок у процесі вивчення будови слова і словотвору (на матеріалі шкіл з російською мовою навчання). Автореф. дис. канд. пед. наук. – К., 1997. ²Хом'як І. М. Лінгво-методичні засади навчання орфографії української мови в основній школі. Автореф. дис. докт. пед. наук. – К., 2002. – 33 с.; Блюмберг Р. А. Методика усвоєння орфографічного правила з урахуванням варіантів орфограмми. Автореф. дис. канд. пед. наук. – М., 1976. – 23 с. ³Яворська С. Т. Зазнач. праця; Хом'як І. М. Зазнач. праця; Богоявленский Д. Н. Психологія усвоєння орфографії. – М., 1957. – 416 с.; Колюхов Н. П. Сравнительная эффективность различных приемов обучения орфографии. Автореф. дис. канд. пед. наук. – М., 1964. – 13 с. ⁴Нечай С. Російсько-український медичний словник з іншомовними назвами. – К., 2000. – 432 с.

СОЦІОЛІНГВІСТИКА. ПСИХОЛІНГВІСТИКА

Лариса Бондарчук
Київський економічний університет

**МОВНА КАРТИНА СВІТУ:
ДЕФІНІЦІЇ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ**

Поняття *мовна картина світу* (*sprachliches Weltbild, linguistic view (picture) of the world, językowy obraz świata*) є одним із центральних понять сучасної семантики та теорії пізнання, що ґрунтується на ролі мови в пізнавальних процесах людини. Цей термін є характерним для німецької лінгвістики першої половини XIX ст. та XX–XXI ст. і пов'язаний з класичними працями Вільгельма фон Гумбольдта, ідеї якого пізніше розроблялися в працях теоретиків мови Лео Вайсгербера та Гельмута Гіппера. Проблема існування мовної картини світу, її відмінність від наукової картини світу, пов'язані з цим питання методів дослідження цього явища вже багато років цікавлять європейських та американських філософів і лінгвістів. В українському мовознавстві термін *мовна картина світу* у сучасному розумінні з'явився порівняно пізно, під впливом досліджень Московської та Люблінської етнолінгвістичних шкіл, хоча перші дослідження в цьому напрямі в Україні проводилися ще О. Потєбнею.

Мовною картиною світу прийнято вважати систему уявлень, характерну для певної мови, за допомогою якої мовці класифікують, інтерпретують навколишній світ. Можливо, можна порівняти сучасне розуміння мовної картини світу з поняттям "внутрішньої форми мови" В. Гумбольдта.

Однією з найбільших проблем нині в дослідженнях, присвячених вивченню мовної картини світу, є сплутування певним чином споріднених понять *внутрішня форма слова та внутрішня форма мови* (останнє є по суті мовною картиною світу окремого народу). Внутрішня форма слова – це семантична та структурна співвіднесеність (взаємозв'язок) морфем, котрі складають слово, з іншими морфемами даної мови; це ознака, яка лежить в основі *номінації* (називання явищ чи предметів) при створенні нового лексичного значення слова. Внутрішня форма слова мотивує звуковий вигляд слова, вказує на причину, з якої певне значення слова стало виражатися саме даним сполученням звуків. Вона може залишитися *ясною*, чіткою і викликати позитивні чи негативні за емоційним сприйняттям асоціативно-образні уявлення (напр. *осел* – вперта людина, *лізти* – повільно йти).

У результаті історичних змін, що відбуваються в мові, внутрішня форма слова може бути *затемненою або повністю втраченою*. Її втрата пояснюється різними причинами:

а) зникненням лексеми, від якої утворене певне слово (напр., зникнення слова *коло* у значенні “колесо” привело до втрати внутрішньої форми слова в рос. *кольцо*, що спочатку було зменшувальною формою слова *коло*, а також в укр. *навколо* “біля, навкруг”);

б) втратою предметом ознаки, яка була раніше для нього характерною (напр., слово рос. *мешок*, укр. *мішок* не пов'язується нині зі словами *мех* “хутро”);

в) суттєвими фонетичними змінами вигляду слова протягом еволюції мови (напр., один і той же корінь колись мали слова укр. *коса* і *чесати*, укр. *городити* і *жердина*, пол. *zaczepiać się* “чіплятися” і *karcić* “покривати молоду”)¹.

На принципову відмінність понять *внутрішня форма слова* та *внутрішня форма мови* вказує Г. Рамішвілі у передмові до книги праць німецького філолога В. фон Гумбольдта. Вчений відзначає, що дефініції поняття “внутрішньої форми мови” (*innere Sprachform*) у Гумбольдта не подано, що й стало приводом для великої кількості його інтерпретацій у мовознавців, психологів та філософів².

Згідно з Ренатою Гжегорчиковою³, “мовна картина світу” – це система уявлень, котра є поняттєво усталеною, закріпленою в певній мові, тобто в її граматичних та лексичних особливостях, і яка реалізує себе (як і все в мові) на письмі (у текстах) та в усному мовленні. Дослідниця виділяє кілька складових частин “мовної картини світу”.

1. Найважливішою у мовній картині світу є *лексика*, оскільки вона є безумовно “класифікатором світу”. Лексичні значення слів і пов'язані з цим словосполучення формують характерний для певної мови спосіб сприйняття явищ та предметів. Порівняльні дослідження семантичних полів різних мов демонструють, що один і той самий фрагмент реальності відбивається не однаково в різних мовах. Значення лексем пов'язане з різним членуванням, розподілом світу в тій чи іншій мові.

2. Однією з найважливіших складових частин мовної картини світу є *семантична конотація*, яка пов'язує носіїв мови з названими явищами. Це ознаки (оцінки, емоції), які асоціюються однаково у певного загалу людей (або сприйняття чогось у певному середовищі, навіть у окремої особи) з десигнатами назв, які є усталеними в певній мові (метафори, деривати, фразеологізми). Із семантичною конотацією тісно пов'язані *мотиваційні ознаки* слів. Також сюди можна віднести й індивідуальні конотації, які не відбиті в мові, але проявляються в певних характерних сполученнях (напр., особи, котрі використовують певні слова в негативних ситуаціях, не використовують їх у позитивних ситуаціях).

3. Мовна картина світу відбивається також і в *етимологічних* особливостях лексем певної мови. Етимологія зберігає колишній, попередній стан свідомості носіїв мови.

4. На формування мовної картини світу впливають також *словотвірні* особливості лексем певної мови, які відбивають спосіб сприйняття явищ мовцями. Словотвірні ознаки слів, зокрема тих, які мотивуються асоціативно, вказують на певні акцидентальні особливості предметів, напр., подібність предметів та явищ, перенесення окремих рис з одних предметів та явищ на інші тощо.

5. *Граматичні* особливості мови, які складають окремі елементи картини світу певного народу. Граматичні особливості мови слід відокремити від лексичних особливостей мови, що пов'язані зі значенням та сполученням лексем. Етнолінгвістичні дослідження наводять чимало прикладів граматичних рис (морфологічних категорій), які відбивають умови суспільного життя мовців і у свою чергу впливають на спосіб бачення (інтерпретації) світу мовцями даної мови. Наприклад, у польській мові специфічною граматичною категорією є чоловічо-особова форма, виникнення якої пов'язане певним чином із суспільними стосунками в давній Польщі. Граматичні особливості тієї чи іншої мови, які відбивають певну мовну картину світу, як правило, мають історичний характер, сягають глибшої чи меншої давнини, а не сучасного стану мови.

6. У зв'язку з мовною картиною світу окремо слід розглядати *поетичні тексти*. Літературна творчість, зокрема поетична, відбиває специфічне бачення світу, яке властиве лише поетові й яке відрізняється від повсякденного бачення. Засобом, інструментом поезії є, звичайно, загальноживана мова, але подається вона в поезіях, віршах зі зміною стандартних значень слів та їх сполучень, які передають лише усталене бачення. Поет бачить світ по-своєму, що й відбиває у своїх творах. Отже, така мовна картина світу є окремою, специфічною картиною, що зберігається у мові поета. Р.Гжегорчикова підкреслює, що така мовна картина випадає зі стандартно окреслених рис загальної, стандартної мовної картини світу цілого народу, тому це явище в мові доцільно розглядати окремо⁴. Поняття мовної картини світу дослідник використовує лише до системних фактів, які стосуються усієї системи мови та всього загалу носіїв мови.

Отже, мовна картина світу – це система понять, характерна для кожної мови, за допомогою якої носії мови сприймають (класифікують, інтерпретують) світ.

Отже, вивчення мовної картини світу -- це шлях до кращого пізнання власне специфіки будь-якої мови, розуміння системи уявлень окремого народу, його самобутності та ментальності. На всіх етапах історичного розвитку як мови, так і самого народу мовна картина світу набуває нових видозмін, дослідження яких допоможе

чіткіше та глибше поглянути на причини та особливості еволюції окремого соціуму.

Вивченням мовної картини світу окремого народу, а також проведенням порівняльних досліджень кількох мов, займаються нині такі науки як етнолінгвістика, соціолінгвістика, психолінгвістика та інші. Це є новий, оригінальний і перспективний напрям у розвитку мовознавства, що застосовує комплексний підхід до вивчення мови та її внутрішньої форми, поєднує в собі методи, властиві кільком наукам (лінгвістики, фольклору, етнографії, психології тощо), – і внаслідок цього ми маємо новий погляд на традиції народу, специфіку його мови та мислення.

¹Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 85–86; ²Гумбольдт Вильгельм фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 2000. – С. 19–20; ³Grzegorzczukowa R. Pojęcie językowego obrazu świata // Językowy obraz świata. – Lublin, 1999. – S. 43–45; ⁴Там само. – S. 45.

Аліна Акуленко
Київський університет імені Тараса Шевченка

ЗНАЧЕННЯ НАВАНТАЖЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ У МОВЛЕННІ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ (на матеріалі асоціативних експериментів)

З метою опису закономірностей засвоєння прямого і переносного значення прикметників мовцями 7, 9 та 10–11 років у даній статті розглянемо такі питання: 1) поняття первинного/вторинного та прямого/переносного значень слова; 2) роль внутрішньої форми слова у процесі формування первинних і вторинних значень; 3) значення навантаження прикметників у мовленні дітей 7–11 років та закономірності засвоєння ними прямих/переносних значень ад'єктивів. Дослідження ґрунтується на матеріалах асоціативного експерименту та опитувань, проведених на базі шкіл м. Києва.

Однозначність слова – поняття відносне (праці О. Ахманової, Е. Кузнецової, Л. Лисиченко, О. Леонтєва, В. Мартинова, А. Смирницького, Й. Стерніна, О. Тараненка, В. Телії та ін.). Слово реалізує свої значення у процесі комунікації, контактуючи зі значеннями інших слів. Результатом цієї взаємодії є актуалізація або нівеляція певного співзначення (семи). Лінгвісти (Н. Арутюнова, Е. Кузнецова, В. Телія, Й. Стернін, Д. Шмельов та ін.) виокремлюють дві загальні категорії значень: основні або так зване ядро слова, найпершими виникають у нашій свідомості і найменше залежать від контексту, і вторинні, обумовлені контекстом, які творяться шляхом вторинної лексичної номінації – “використанням уже існуючих у мові

номінативних засобів у новій для них функції називання¹. Щодо прямого/переносного значення слова, то від первинного/вторинного воно відрізняється лише наявністю образності: співвідношення переносного та основного породжує внутрішню форму значення. "Слово у переносному значенні одночасно співвідноситься з двома денотатами: власним і денотатом основного значення. Денотат основного значення присутній у переносній якості "внутрішньої форми" як вказівка на предмет, на основі подібності до якого названо явище, яке становить власне денотат переносного значення"². Внутрішню форму слова у контексті проблеми творення нових лексичних значень слів досліджували Ф. Березін, Р. Будагов, Ф. Буслаєв, В. фон Гумбольдт, М. Марр, А. Марті, Ю. Маслов, Н. Мігіріна, Д. Овсянников-Куликовський, Б. Плотников, О. Потєбня, О. Снітко та ін. Якщо розглядати внутрішню форму слова як ознаку, що лежить в основі первинної номінації, то ще О. О. Потєбня зазначав, що вона потрібна тільки на початковому етапі існування значення³ і є однією з найголовніших ознак, покладених в основу процесу найменування, а відповідно, і в основу розширення лексичного значення слова за рахунок нових співзначень, які постають у результаті вторинної номінації. У випадку формування вторинних значень слова, поняття внутрішньої форми набуває відносності, бо якщо визначати її як ознаку, що лежить в основі процесу найменування, то роль внутрішньої форми для переносних значень відіграватиме ознака (суміжність, подібність тощо), на основі якої відбулося вторинне найменування. У такому випадку внутрішня форма слова здатна виконувати нову функцію – конотативну, тобто породжувати емоційне (позитивне / негативне) ставлення до реалії. Коли говоримо *віл* (про людину роботящу, але повільну), *бджола* (про невтомного трудівника), *трутень* (про невиправного неробу), автоматично мотиваційною ознакою для перенесення значення (внутрішньою формою) стає *працьовитість / непрацьовитість*, на яку нашаровується експресивне забарвлення (схвалення/засудження поведінки людини, про яку йдеться). Отже, у структурі кожного слова розрізняємо первинне (номінативне, пряме) і вторинне (створене шляхом перенесення, актуалізації однієї з периферійних сем, найчастіше емоційно забарвлене) значення. Існування вторинного значення можливе за умов, коли слово сприймається мовцем як узагальнена безвідносна одиниця, не пов'язана з конкретною матеріальною реалією.

Дослідивши механізм розуміння і сприйняття первинних і вторинних значень слів мовцями трьох вікових груп (I – 7 років; II – 9 років; III – 10–11 років), можемо простежити процес відмежування слова від уявлення про конкретну матеріальну реалію і перетворення його на абстрактну мовну одиницю, а також виявити закономірності засвоєння та розуміння учнями початкової школи первинних

та вторинних значень. Під час спеціального опитування дітям трьох вікових груп було запропоновано доповнити наступні стимули-прикметники словами, які перші спадають на думку: *бронзове, веселі, вологий, гарячий, гірка, глуха, гострий, густий, дзвінкоголосі, добре, золоті, легка, молоде, молочні, рідна, розкішні, рясний, світла, солов'їне, солодкі, тепла, усміхнені, щедра, яскравий*. Оскільки у процесі розвитку різні компоненти довкілля людина виокремлювала послідовно: “перш за все відокремився предмет, потім – дія і ознака, “відокремлена” від предмета, [...] потім виділяється об’єкт дії і в останню чергу – діяч”⁴, то саме прикметники стали вихідним матеріалом дослідження: ці одиниці засвоюються мовцями не в першу, але й не в останню чергу, що дозволяє шляхом порівняння механізмом засвоєння інших частин мови визначити їхнє місце у внутрішньому лексиконі.

Наступний етап експерименту мав форму опитування, під час якого тим же респондентам пропонувалося відповісти, чи розуміють вони значення вищеназваних прикметників, але введених у контекст словосполучень, які актуалізують як пряме, так і переносне значення ад’єктивів. Наприклад, *бронзове* *коліщатко / листя*, *веселі* *люди / хати*, *вологий* *рушник / вітер*, *гарячий* *чай / серце* тощо.

Аналіз результатів опитування дозволив зробити певні висновки:

1. Серед асоціацій, отриманих на задані слова-стимули, переважали синтагматичні асоціативні зв’язки у такому співвідношенні: синтагматичні/ парадигматичні для III вікової категорії становили 89:11, для II – 92:8, для I – 97:3, тобто спостерігаємо процес поступового переходу від повного домінування синтагматичних асоціацій до їх часткової переваги. За А. Лурією, саме синтагматичні зв’язки є первинними, вони з віком доповнюються парадигматичними асоціаціями, які передбачають не конкретне, предметне розуміння слова, а слово як абстрактну одиницю, яка кодує досвід дитини⁵. Порівняємо: для I вікової категорії *легка* – *пиріжка (4), сумка (4), вата (2), вдача (2), хода (2), думка (2), пух (1), і пухка (1), робота (1), бочка (1), вага (1), вправа (1), одяг (1), перина (1), пилинка (1), подушка (1), постіль (1), справа (1), сукня (1), тканина (1); світла* – *кімната (8), ніч (6), пора (4), оселя (3), душа (3); II вікової категорії легка* – *вправа (5), робота (5), доля (4), контрольна (4), справа (3), хода (2), мета (1), одяг (1), ваза (1); світла* – *кімната (8), голова (6), зала (3), лампочка (2), мить (2), картина (1), надія (1), тінь (1), сонце (1); III вікової категорії легка* – *рука (7), здобич (6), важка (4), ноша (2), їжа (1), на підйом (2), на розраву (1), гнучка (1), худа (1); світла* – *голова (5), пам’ять (5), душа (4), мрія (3), хата (1), далечинь (1), доля (1), темна (1), осінь (1), подія (1), стеля (1), усмішка (1).*

2. У всіх випадках для інформантів вирішальне значення відіграла граматична форма стимулу: вона визначала рід та число реакції:

молочні – страви, **рясний** – врожай, **світла** – ніч, тобто прикметники у свідомості мовців усіх проаналізованих вікових груп на даному етапі мисляться не як абстрактні одиниці на позначення чітко окресленої ознаки, а як атрибути певних, вже засвоєних іменників.

3. Серед отриманих переважають реакції, що пояснюють первинне значення слова-стимулу. Асоціації, покликані розкрити переносне значення – у меншій кількості. Наприклад: **молоде** – *дерево, дитя, лице, теля, старе, вік дитинство, зерно, коріння, курча, мале, молодий, поле, свіжість, суцвіття, юне, але тут же веселе, діло, зелене, місто, покоління, серце, тісто, ягня*. Проте під час опитування, коли прикметники ввели у словосполучення, картина сприйняття школярами прямих і переносних значень виявилась дещо іншою. Діти 7 років у більшості випадків не розуміли вторинного значення слів, а тому не могли пояснити словосполучення типу *бронзове листя, глуха ніч, дзвінкоголосі вулиці, усміхнені вікна, веселі хати, солодкі слова, гаряче серце, світла голова, тепла розмова*. Але вже серед 9-річних респондентів зростає кількість зрозумілих дітям словосполучень, у яких слова вжито в переносному значенні: *усміхнені вікна, щедра земля, солодкі слова, світла голова, тепла розмова* та інші. Хоч існують вирази, які залишаються незрозумілими і для дітей 7 років, і для дітей 9 років: *молоде покоління, дзвінкоголосі вулиці, гаряче серце, вологий вітер* тощо. 11-річні респонденти пояснювали практично всі словосполучення. Цікаво, що діти часто правильно вживають переносні значення слів, оперують словосполученнями, в основі яких лежить актуалізоване вторинне значення, цілком не усвідомлюючи цього значення. Це один зі шляхів формування понять, коли формування уявлення про реалію у свідомості дитини починається з моменту засвоєння нею назви нового поняття⁶. Прикладом автоматичного вживання мовних одиниць є випадки, коли діти доповнюють фразеологізми або сталі вирази, не розуміючи їхнього значення: *золоті лани, світлий погляд, солодкі слова*. Наприклад, словосполучення **рясний урожай / дощ** не становило складнощів для сприйняття усіма віковими категоріями, проте асоціації, викликані стимулом **рясний** під час експерименту, вказують на те, що респонденти мають нечітке уявлення про лексичне значення даного прикметника: **рясний** – *дощ (10), цвіт (10), врожай (8), сад (7), куш (6), але багатий (5), ліс (4), сніг (3), трава (3), бачить (1), дим (1), земля (1), квітник (1), кефір (1), красивий (1), красний (1), одяг (1), первоцвіт (1), пиріг (1), сон (1), та розчервонілий (1), туман (1), цвіте (1), яблуня (1), тобто відбувається часткова актуалізація сем “велика кількість чогось”, “красивий”*.

Отже, формування лексичного значення може відбуватися двома шляхами: слово формує своє значення під впливом досвіду, який поступово набирає індивід, й у свідомість закладають відразу готове

поняття, яке дитина осмислює і трансформує з часом. Особливість засвоєння прикметників полягає в тому, що у внутрішньому лексиконі дитини вони функціонують як супровідні елементи до іменників, одиниць, які засвоюються раніше. Також спочатку відбувається засвоєння первинного значення. Вторинне значення, в основі якого лежить образне перенесення, засвоюється дещо пізніше.

¹Телия В. Н. Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация (виды наименований). – М., 1977. – С. 129; ²Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка. – М., 1982. – С. 110; ³Потебня А. А. Мысль и язык. – К., 1993. С. 74 –78; ⁴Шахнарович А. М. Семантический компонент языковой способности // Психолингвистические проблемы семантики. – М., 1983. – С. 184; ⁵Лурия А. Р. Язык и сознание. – М., 1979. – С. 64; ⁶Выготский Л. С. Мышление и речь. – М., 1996. – С. 131–175, С. 262.

Олена Покидько
Інститут української мови НАН України

СОЦІОФОНЕТИЧНА ВАРІАТИВНІСТЬ РИТМІЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТЕКСТУ

Довгі роки мовлення не вважалося дуже важливим об'єктом наукового дослідження, а праці з питань мовлення були досить мало пов'язані з життєвою практикою і не давали суто практичних рекомендацій, однак нині все більше уваги приділяється саме практичним аспектам мовленнєвих процесів для досягнення певних цілей у багатьох галузях, і тому дослідження внутрішньої сторони процесів мовлення є актуальним і перспективним.

На перший погляд здається, що зміна інтонування висловлювання, таке чи інакше його синтагматичне розчленування дуже мало впливає на зміну сенсу повідомлюваного, однак навіть незначні зміни в інтонуванні можуть багато сказати спостережливому співрозмовникові або фахівцеві про особистісні риси, самопочуття, настрій, уподобання людини, з якою він розмовляє, не кажучи вже про загальний рівень її мовної культури, освіченості, приналежність до певного соціального прошарку тощо. Навіть якщо людина з якихось міркувань намагається приховати певні відомості про себе (професію, освіту, характер занять, справжній вік, стать, національність і т. ін.), її мовлення може мимовільно виказати її.

Сучасний менеджмент, теорія керування, мистецтво ведення ділових переговорів та інші галузі науки цікавляться дослідженнями мовлення на акустичному рівні. Адже тільки через детальний аналіз усіх складників розглядуваного процесу мовлення можна навчитися свідомо ним керувати або хоча б наблизитися до свідомого впливу на мовлення, яке поряд із зовнішністю є візитною карткою кожної людини скрізь, куди б вона не потрапила.

Результати досліджень останніх років у галузі психології та мовознавства переконливо показують необхідність більш широкого й уважного підходу до мовленнєвого ритму в усіх стилістичних та жанрових різновидах усної комунікації. Зараз уже не викликає сумнівів той факт, що усі прояви мовлення мають достатньо чітку ритмічну організацію, основою якої є природний ритм розмовного мовлення, обумовлений фізіологічно й корегований інтелектуально¹.

Проблему соціофонетичної варіативності ритмічної організації слова і тексту можна розглядати з різних боків. У зв'язку з цим досліджують наголоси в окремо вимовлених словах або розглядають особливості наголошуваності слів у зв'язному тексті, де поряд із словесними наголосами діє велика кількість інших видів наголосів, зокрема синтагматичні, фразові, логічні, емфатичні, протиставні та ін.; визначають основні акустичні характеристики інтенсивності, частоти основного тону та тривалості кожного звуку досліджуваного потоку мовлення; виявляють паузи у прочитаному тексті, які виконують різні функції і мають різне призначення тощо.

Завданням дослідження є виявлення відмінностей, характерних для мовлення представників різних соціальних та професійних груп населення.

Експериментальне дослідження полягало в тому, що було організовано прочитання того самого тексту особами чоловічої та жіночої статі різного віку, різної освіти і фаху, у різний час доби. Досліджено поділ на синтагми і довжину пауз, варіативність інтенсивності, ЧОТ (частоту основного тону) і темпоральну варіативність.

У ході проведення експерименту було записано на магнітофонну плівку прочитання тексту розповідного характеру (наведена інтонаційна реалізація, де наголосами позначені інтонаційно виділені слова та вказана тривалість пауз, належить науковцеві-гуманітарієві, вік 35 років, жін.):

Замовкли сьбики /360// Дятли відпочивають /998// Синиці принішкли/сидять/848/г'оловами крутять/137/див'ються/1,434// Сороки геть по далеких перелісках передзв'онюють /1,375// Вороння /233/ у високості стривожено кружляє /1,429// Ожів старезний ліс /1,44// Зелені ялини гордо в небо г'лови піднесли /1,28// Дуби прислухаються /952// Давно вони не чули тут стоголосої мови /1,521// Вперше за багато років /531/ їхню дрімоту порушили дзвінки /115/ оркестри /1,92// Див'ється ліс /794// Переморгуються яліни /669/ шепчуться берізи /519/ з-під лоба поглядають дубі /955// Звідкіля стільки люду? /1,324/

Мовч'ять партизанські могили /1,553 // Вони зв'икли до мовчання /1,25// Довгі роки вони горнутья в т'нь /611/ струнких яліпн та білокорих беріз /1,169// Ялинки йдуть угору /595/ берези товщають

/183/ а могили сплять /116/ припавши до трави /1,19// Не забудемо наших героїв! (Ю. Збанацький).

Якщо в інтонаційних реалізаціях тексту науковцями переважають суто логічні перелічувальні інтонації та синтаксичні паузи, то у реалізаціях професійних артистів зростає кількість пауз із емотивними, актуалізуючими, зображувальними та іншими функціями, що сприяє інтонаційній виділеності не лише реми повідомлення, але й додаткових смислових моментів, пов'язаних із тематичними частинами, детермінантами і т. ін.

Наприклад, у реалізації даного тексту науковцем є лише дві такі синтаксично і логічно немотивовані синтагми: [...] *вороння* /пауза 233 мс/; /пауза 115мс/ *оркестри* /пауза 1,92мс/. У мовленні професійних артистів кількість пауз такого типу значно більша.

Однак у зв'язку з цим варто зазначити, що якщо у мовленні й читанні професійних артистів збільшується питома вага емотивних та зображувальних інтоном і пауз, то серед особливостей читання науковців можна назвати значну кількість пауз хезитації (обдумування, осмислення), а також пауз власне фізіологічних, пов'язаних із неправильною в даному випадку організацією процесу дихання при говорінні.

В інтонаційних реалізаціях даного тексту науковцями тривалість пауз є логічно збалансованою, темпоральне оформлення синтагм точно відповідає нормативному, у тексті нема різких перепадів пришвидшення та уповільнення темпу. У деяких місцях є приховані так звані нетемпоральні паузи, утворені за допомогою змін темпу, але не позначені відсутністю фонації на осцилограмах.

Початки фраз та синтагм читаються у середньому темпі, до кінця кожної синтагми темп переважно уповільнюється. Тривалість складів під фразовими та синтагматичними наголосами приблизно в 1,5 р. перевищує середню тривалість пересічного складу. Можна стверджувати, що одним із чинників утворення ефекту синтагматичних та логічних наголосів, які сприймаємо перцептивно, у фразах є саме темпоральні показники.

Науковцям властивий повільніший темп читання тексту, ніж представникам інших суспільних прошарків. Це пов'язано із намаганням осмислювати прочитане, появою пауз хезитації і под., а також властивими переважній більшості науковців емоційній інтонації сумніву та вагання, яка додається до власне розповідної.

Результати дослідження також показали, що у дикторів-жінок незалежно від їх соціального стану значно більша кількість пауз нелогічного й несинтаксичного спрямування, ніж у дикторів-чоловіків: це переважно паузи емотивного та стилістичного плану. У зв'язку з цим з'являється більша кількість інтонаційно виділених слів. У дикторів-жінок також вищі середні показники інтенсивності та ЧОТ мовлення порівняно з мовленням чоловіків.

У ряді праць, присвячених виділенню найтипівіших рис чоловічого та жіночого мовлення (S. Batstone, S. Tuomi, 1981; Ch. Kramer, 1977; Т. Медведева, Т. Шевченко, 1980 та ін.), зазначається, що такі риси чоловічої мовленнєвої поведінки, як вимогливість, наполегливість, авторитарність, намагання захопити ініціативу в розмові, а також характерні риси жіночої поведінки – увага до співрозмовника, м'якість, делікатність, дружелюбність, зацікавленість тощо – містять у собі інформацію про вживання як відповідних лексичних засобів, так і засобів просодії².

Основними засобами інтонаційної виділеності слів у фразах є інтенсивність і тон (зокрема диктор А, чол.), темп і тон (диктори Б, чол., та В, жін.). В інтонації дикт. В помітна велика кількість емпатичних наголосів. Інтонаційні реалізації багатьох фраз у дикт. Б і дикт. В подекуди більш подібні між собою, ніж інтонаційні реалізації двох чоловічих голосів порівняно з жіночим голосом. Особливо це стосується тональних характеристик.

Аналіз соціофонетичної варіативності нерозривно пов'язаний з вивченням зовнішніх ситуацій спілкування. Не викликає сумніву, що екстралінгвістичні фактори мають значний вплив на вибір інтонаційних засобів вираження (див., напр., О. Крюкова, 1980). Практика сучасних експериментальних досліджень показує, що найбільшу роль у формуванні фонетичної та інтонаційної варіативності відіграють такі фактори, як установка (комунікативні наміри мовця та предмет висловлювання), соціальні умови спілкування (соціальна роль мовця, чисельність слухачької аудиторії, характер стосунків між комунікантами), загальні умови спілкування (спосіб установлення контакту, проксеміка), соціальні характеристики мовця, модально-емоціональні фактори (емоційний стан мовця та відношення до предмету висловлювання), ступінь підготовленості висловлювання тощо (див. С. Гайдучик, 1972; Ю. Дубовський, 1978 та ін.)³.

Варіативність, можна сказати, наскрізь пронизує все мовлення. Навіть та сама людина не може повністю так само повторити висловлену фразу, з тими самими показниками. Безперечно, що кожна реалізація – один із варіантів (щодо слів, інтонації, поділу на синтагми і паузи тощо). Неабияку роль у варіативності відіграє тембр голосу, тобто його якісні показники.

Велика кількість отримуваної інформації не завжди зачіпає слухача. Потрібні нові, свіжі інтонації, паузи, що давали б можливість слухачеві осмислити, закарбувати в пам'яті важливе, потрібні інші чинники, які сприяли б ефективнішому сприйняттю.

¹Черемисина Н. В. Русская интонация: поэзия, проза, разговорная речь. – М., 1982. – С. 33–34; ²Кантер Л. А. Системный анализ речевой интонации. – М., 1988. – С. 103; ³Там само. – С. 102.

СТІЙКІ ПОРІВНЯННЯ ЯК ОДИНИЦІ ВНУТРІШНЬОГО ЛЕКСИконУ ЛЮДИНИ: ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

До феномену мовної особистості зверталися у своїх працях І. Бодуен де Куртене, В. Вундт, О. Шахматов та деякі інші відомі філологи, проте саме поняття і термін були введені у лінгвістичний обіг В. Виноградовим². Сьогодні немає, мабуть, жодної лінгвістичної розвідки, де б не зверталися до поняття мовної особистості, її структури.

Людину іноді порівнюють з учасником різних п'ес, у кожній з яких вона одягає особливу маску: "кожна людина носить чотири маски: маску людини, маску конкретної індивідуальності, маску суспільного стану і маску професії"³. Людина не лише виступає у різних ролях і різних "масках", вона постійно порівнює себе з іншими. За словами Н. Арутюнової, людина виражає себе тільки тому, що існує інша людина, здатна сприймати, а О. Потебня, стверджував, що сам процес пізнання є процесом порівняння.

Порівняння як один із найважливіших видів інтелектуальної діяльності людини – давно привертає увагу вчених. За визначенням М. Фуко, порівняння – це "найбільш універсальний, найбільш очевидний, але разом із тим і найбільш прихований, [...] елемент, який визначає форму пізнання[...] і гарантує багатство його змісту"⁴.

У психологічній науці порівняння визначається як все те, що людина сприймає органами чуття, і все, що є результатом її розумової діяльності (від цілісних картин світу до окремих ознак і властивостей, абстрагованих від реалій, до розчленованих конкретних вражень), може поєднуватися у нашій свідомості асоціативно⁵. Тобто, визначається ним як один із способів сприйняття світу.

Багато вчених підкреслюють зв'язок порівняння з культурою: "культура невід'ємна від порівняння, а порівняння від культури, оскільки порівняння у ширшому розумінні – це проблема тотожності і різниці"⁶. Концептуальне осмислення категорій культури знаходить своє втілення у природній мові. Народний менталітет і духовна культура втілюються в одиницях мови передусім через образний зміст. Одним з яскравих образних засобів, які передають національно-культурні особливості світобачення етносу, є **стійке порівняння**.

Теоретичне осмислення стійких порівнянь у вітчизняній лінгвістиці веде свій початок від 60-их років ХХ ст. Порівняння найчастіше розглядається як фігура мови, один із тропів: "Порівняння – фігура мови, що полягає у зображенні особи, предмета, явища чи дії через найхарактерніші ознаки, які є органічно властивими для інших"⁷.

В. Виноградов визначав порівняння як особливий тип фразеологічних конструкцій, в яких умовність фрази визначається традиційною національною характеристичністю образу, його випробуваною влучністю, побутовим реалізмом і експресивною переконливістю⁸. Порівняння поділяють на логічні (поняттєві) і художні (образні)⁹.

Роль порівнянь у структурі художнього тексту вивчена досить докладно, що ж до висвітлення особливостей функціонування порівнянь у “живій” мові, їхніх культурно-національних особливостей, то таких досліджень дуже мало. Більшість праць присвячено вивченню порівняння у семантико-функціональному і структурно-типологічному аспектах, у той час як досліджень у когнітивному, лінгвокультурному і прагматичному аспектах майже немає.

Позиція Л. Лебедевої, В. Маслової та деяких інших лінгвістів, які вважають, що стійке порівняння не лише поняття, фігура мовлення чи стилістичний прийом, а особливе мовне явище, особлива мовна одиниця, наділена значенням й особливою формою його вираження видається нам особливо слушною¹⁰. Важливим є вивчення прагматичного, психолінгвістичного, етнопсихолінгвістичного аспектів стійких порівнянь, оскільки мова є динамічною функціональною системою.

Дослідження, які проводяться у рамках когнітивної лінгвістики, ясно показують, що концепт тісно пов'язаний з асоціативним простором (полем) імені. Кожна одиниця має певний набір потенційно можливих “векторів” асоціацій. Асоціативна організація зв'язків у найпростішій формі репрезентує одну з моделей зберігання знань у пам'яті людини. Вона мислиться як деяка форма семантичних зв'язків, які існують у свідомості мовця. З кожним вузлом семантичних зв'язків у довготривалій пам'яті людини пов'язані відомості, які “збуджуються” асоціативно разом із ним. Відповідно, при визначенні (встановленні) місця якогось поняття з довготривалої пам'яті одночасно “витягуються” всі відомі дані і факти, з цим поняттям пов'язані (праці О. Залевської, В. Красних).

Мета проведеного нами експерименту полягала в дослідженні культурно-національної специфіки порівнянь, які використовуються для опису зовнішності та внутрішніх якостей людини.

Л. Лебедева для характеристики людини виділила певні ідеографічні поля: зовнішність, фізичні якості, фізіологічні стани, фізичні дії, рух – нерухомість, риси характеру, моральні і ділові якості, вміння, здібності; поведінка, стосунки між людьми, почуття, розумові здібності, мовленнєва діяльність, почуття-стани, спосіб життя, праця – безділля, бідність – багатство; думки, почуття, уявлення¹¹.

До участі в експерименті були залучені студенти I–V курсів різних відділень Інституту філології КНУ, а також представники інших соціальних і професійних груп віком від 18 до 48 років, оскільки мовна

особистість і мовна особистість-філолог мають певні відмінності. Інформантам пропонувалося заповнити анкету зі словами-стимулами, що стосувалися зовнішніх і внутрішніх характеристик людини. Серед слів-стимулів були іменники, прикметники, які стосуються зовнішності, характеру, соціального статусу людини, а також дієслова, що також використовуються для характеристики людини.

Розглянемо докладніше асоціативні реакції на стимули-іменники, які пов'язані з характеристикою зовнішності людини¹². Елементи зовнішності людини порівнюються з географічними об'єктами (**волосся**, як водоспад, гірська річка, ріка, хвилі; **очі**, як море, небо, озера, ранкова річка, чисте озерце), явищами природи (**волосся**, як дощ, злива; обличчя, як сонечко ранкове, чорна хмара; **очі**, як блискавка, зорі, ніч, промені сонця, дві хмаринки). Частим є порівняння зовнішніх ознак людини з реаліями рослинного світу (**вуха**, як лопухи; **ніс**, як груша, картоплина (картопля), морква, огірок; **голова**, як гарбуз, капуста; **губи**, як вишні, малина, пелюстки троянди, троянди; **обличчя**, як яблуко (яблучко), наливне яблучко, квіточка, персик, помідор; **очі**, як волошки, вишні, терен), об'єктами фауни (**волосся**, як вороняче крило; **вуха**, як у зайця, у слона, у спанієля; **зуби**, як у акули, у тигра; **ніс**, як клюв, як у орла, у чаплі; **ноги**, як у журавля, у чаплі, у страуса; **очі** як у вовка, у орла, у собаки, у сови. Представлені у відповідях інформантів порівняння елементів зовнішності людини з казковими, міфічними персонажами (**волосся**, як у русалки; **вуха**, як у гнома, у ельфа, у Чебурашки; **ніс**, як у Баби Яги, у Буратіно; **ноги**, як у Маленького Мука). Семантика порівнянь може бути пов'язана зі специфікою господарського життя народу (**брови**, як коромисла, ниточки, смола; **волосся**, як шовк, солома, стріха, макля, мед; **вуха**, як бублики; **голова** як макітра, баняк, казанок, м'яч; **губи**, мов бантик; **ніс**, як кочерга; **руки**, як граблі, лопати). Зовнішність може порівнюватися із зовнішністю представників інших національностей (**ніс**, як у грека; **очі**, як у японця), з рисами відомих політичних чи культурних діячів (**брови**, як у Брежнева, **ноги**, як у Шиффер, **руки**, як у Шварценегера).

Стимули-прикметники, що характеризують зовнішність, фізичні якості людини, викликають порівняння з елементами фауни (**гарний**, мов сокіл, **товстий**, як бегемот, ведмідь, кабан, корова, свиня, слон; **сильний**, як лев, слон, тигр, ведмідь, віл, вепр), флори (**гарний**, як квітка, калина, маківка; **міцний**, як дуб, горіх, горішок; **сильний**, як дуб; **худий**, як берізка, осина, тополя), об'єктами неживої природи, атмосферними явищами (**гарний**, як сонечко; **міцний**, як залізо, камінь, скеля, алмаз; **сильний**, як камінь, гора, вітер). Якості людини можуть порівнюватися з реаліями побуту, господарства, предметами, т. зв. "рукотворними об'єктами" (**гарний**, як намальований, картина (картинка); **сильний**, як трактор, **товстий**, як бочка, діжка

(діжа), копиця; **міцний**, як сталь, **худий**, як тріска, жердина). Значну групу становлять асоціативні реакції, пов'язані з відомими людьми (**гарний**, як Ален Делон, Кличко; **міцний**, як Брюс Уїлліс, **сильний**, як брати Кличко; **товстий**, як Руслана Писанка), представниками інших етносів (маленький, як китаєць, японець; товстий, як німець), міфічними чи казковими персонажами як нашої культури, так і інших народів (**гарний**, як Аполлон, Діоніс **сильний**, як Геракл, Геркулес, Ілля Муромець, Самсон, **страшний**, як Баба Яга, Карабас-Барабас, змії, дракон, монстр; **товстий**, мов колобок).

Зближення у порівнянні двох об'єктів, що належать до різних, іноді протилежних, сфер життя активізує психічну діяльність людини, спричинює появу значної кількості додаткових асоціацій. Чим далі один від одного порівнювані об'єкти, тим яскравіші прояви конотації. Внутрішня форма слів-компонентів порівняння трансформується у нову внутрішню форму всього порівняння. У кожного етносу існує своя система еталонів, система співвіднесеності людини з об'єктами навколишнього світу, яка, звичайно, має і спільні з іншими народами елементи, проте відзначається національно-культурною специфічністю (напр., традиційне для нас порівняння *незграбний*, як **слон** і *граціозний*, як **слон** у жителів Індії, українське *хитрий*, як **лисиця** і німецьке *розумний*, як **лисиця**).

У давніх порівняннях дослідники відмічають намагання мовців передати рух, ритм (час порівнюється з водою, життя з дорогою). Порівняння нового часу (XI–XX ст.), за спостереженнями В. Виноградова, орієнтовані на реалії, для них типowo передати зовнішню подібність порівнюваних об'єктів, зробити об'єкт наочним, створити ілюзію реальності¹³. Такі порівняння привертають увагу до характерних деталей, роблять їх більш наочними. Ця тенденція простежується у результатах психолінгвістичних експериментів (*волося*, як *колоски пшениці*, як *мед*; *обличчя*, як *сонечко ранкове*, *чорна хмара*; *очі*, як *волошки* тощо).

В. Маслова вважає, що опора порівняння на реалії – один із способів оживлення стертих образів, внутрішніх форм, воскресіння їхньої експресивності. Ці порівняння не просто реконструюють первинну образність чи створюють нову, вони надають панорамності образу, у реальний план вривається образний, насичує його смислами, символічними нашаруваннями, створює “двомірність”, за термінологією В. Жирмунського. За спостереженнями дослідників, порівнянням нового часу властива не лише зображувальна функція, коли висвічується одна якась особливість порівнюваного об'єкта, багато з них є також засобом створення нового смислу¹⁴.

Проблема організації внутрішнього лексику людини, вивчення характеру одиниць, які у ньому зберігаються, зв'язків між цими одиницями і способів їх реалізації потребують ретельного вивчення.

Цікавим об'єктом дослідження у такому ракурсі є, на нашу думку, порівняння. Наблизитись до розуміння цих проблем дозволяють експериментальні методики.

¹Гак В. Г. Языковые преобразования. – М., 1998. – С. 369; ²Виноградов В. В. О художественной прозе. – М.; Л., 1930; ³Див., напр. Аверенцев С. С. Греческая литература и ближневосточная "словесность" // Типология и взаимосвязь литератур древнего мира. – М., 1971, Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. – М., 1999; ⁴Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. – СПб., 1994. – С. 66; ⁵Сеченов И. М. Избранные произведения. – М., 1953; ⁶Маслова В. А. Лингвокультурология. – М., 2001. – С. 144; ⁷Мацько Л. І. Порівняння // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 469; ⁸Виноградов В. В. Избр. труды. – Т. 2. – М., 1976; ⁹Мацько Л. І. Знач. праця; ¹⁰Див., напр.: Лебедева Л. А. Устойчивые сравнения русского языка во фразеологии и фразеогрфии. – Краснодар, 1999; ¹¹Маслова В. А. Знач. праця. ¹²Лебедева Л. А. Знач. праця; ¹³До розгляду беруться найчастотніші асоціативні реакції; ¹⁴Виноградов В. В. Проблемы русской стилистики. – М., 1981; ¹⁵Маслова В. А. Знач. праця. – С. 149.

Тетяна Ковалевська
Одеський університет імені І. Мечникова

ПСИХОЛІНГВАЛЬНІ ЧИННИКИ МОВЛЕННЕВОГО ВПЛИВУ

Проблема мовного й мовленнєвого впливу активно розробляється у світовій гуманітарній науці (див. праці Х. Алдера, Р. Бендлера, Д. Гріндера, М. Еріксона, С. Кара-Мурзи, Г. Клауса, Т. Лозанова, Б. Малиновського, Л. Мурзіна, Б. Поршнева, Г. Франке, Г. Чуби, І. Черепанової та ін.). Проте вітчизняні дослідники лише починають звертати увагу на цей феномен (О. Коломийцева, Н. Непийвода, Г. Почепцов, О. Самусенко), що зокрема пояснює відсутність методологічного апарату відповідних досліджень та й загальною складністю аналітичного реконструювання сугестивних ефектів, ідентифікація та проспективне моделювання яких передбачає обізнаність не лише з мовознавчими аспектами проблеми, а й обов'язково – з психологією, фізіологією, етнологією тощо, оскільки впливова експансія не вичерпується наявністю лінгвальних маркерів, а являє собою комплексне гетерогенне утворення.

Закладання основ сугесії пов'язують із концепцією Б. Поршнева – знаного теоретика, який мислив у межах "сигнальних систем" акад. І. Павлова і пов'язував особливості людської комунікації саме із взаємодією першої та другої сигнальних систем. Перший, визначальний момент такого "поєднання" реалізується в "інтердикції", за посередництвом якої одна особа "вимикає" функціонування першої сигнальної системи другої особи в такий спосіб, що остання вже не є "організмом-у-середовищі", а переходить до стану "комунікативного прийняття". Прискорюючи дію інтердикційної та контрдікційної спіралі за гегелівською схемою тріади й передбачаючи можливість

інтеріоризації однією особою всієї ситуації на кожному етапі відповідного розгортання, учений і виокремлює сугестію, яку проголошує визначальним феноменом другої сигнальної системи, оскільки мовлення містить властиві лише людству соціальні відношення, суть яких полягає в соціальному керуванні, впливові людських осіб одна на одну в процесі соціального буття. Специфіку соціального буття людини становить її інтеріоризаційна можливість: людина "вбирає" в себе соціальні стосунки і виступає не тільки їх об'єктом, а й суб'єктом. За Б. Поршневим, сугестія полягає в тому, що один організм починає керувати поведінкою іншого, який при цьому поводить ся не у відповідності до принципів першої сигнальної системи, а у відповідності до вимог іншого. У цьому дослідник і вбачає основу й сутність "другої сигнальної системи" – мови, розглядаючи її в тісному взаємозв'язку з психічними та фізіологічними механізмами впливу¹, що, у свою чергу, передбачає уведення до лінгвістичного розгляду "мовної особистості як рівноправного об'єкта вивчення, як такої концептуальної позиції, що дає змогу інтегрувати розпорознені й відносно самостійні властивості мови"². У такий спосіб наголошено на необхідності поєднання формалізованої фіксації відповідних мовних потенцій із динамікою психоемоційних факторів особистості / соціуму, необхідних для глибинного усвідомлення справжньої природи сугестивних властивостей мови. Такий підхід уможлиблює не лише ідентифікацію лінгвальних сугестогенних чинників, а й дає змогу виявити універсальний субстрат впливових ефектів, їх імпліковані характерологічні ознаки й узагальнену системну архітектуру.

Ми ставимо за мету виокремити основні детермінанти, які виконують роль інваріантних сугестогенів, ідентифікація яких сприятиме, на нашу думку, адекватнішому конструюванню і буденних, побутових, і ретіальних контекстів, з одного боку, а також умінню кваліфікувати некоректні випадки використання таких комплексів – з другого. Більшість дослідників, що працюють у галузі мовної сугестії (О. Леонтьєв, Л. Мурзін, Б. Поршнев, Г. Почепцов, І. Черепанова та ін.), підкреслюють, що загальна мета комунікації полягає насамперед у здійсненні впливу на співрозмовника, скерованого на коригування його актуальної поведінки. Тоді власне мовна поведінка виступатиме експлікатором внутрішньої мотиваційної бази комунікатора, виконуючи вторинну, диференціовальну щодо його психоемоційної континуальності функцію, пояснювану вченими з онтогенетичних позицій, згідно з якими "було зроблено висновок про співвідношення психічної комунікації з первинним процесом і, відповідно, комунікації на рівні знакових повідомлень – із вторинним процесом"³. Феномен психічної комунікації виступає підґрунтям впливових ефектів мови, оскільки задіює латентну біологічну механіку, сформовану ще в постнатальному періоді розвитку особистості. С. Кара-Мурза

наголошує: “Людині властива складна психіка, важливою частиною якої є уява. Вона розвинута настільки, що людина живе одночасно у двох вимірах, у двох “реальностях” – справжній та уявлюваній. Уявлюваний світ більшою мірою (а в багатьох – насамперед) визначає поведінку людини. Але він хиткий і поступливий, на нього можна впливати ззовні так, що людина і не помітить цього впливу”⁴. Відзначимо, що внутрішній світ людини певним чином відповідає поняттю ноосфери, упровадженому Т. де Шарденом та В. Вернадським і співвідносному із суб’єктивною безперервністю та іманентною його причетністю до утвореного людством культурного простору (пор. із теоріями торсіонних полів у фізиці та наскрізного енергоінформаційного обміну), який і детермінує актуальність для особистості саме цього, наявного поза фізичними межами світу, підтверджуючи впливову ефективність психологічного та вербального механізмів як субстратно-операційного психосемантичного комплексу індивідуально-колективної свідомості. Наведене акцентує на актуальності психолінгвістичного інтерпретування феномену впливу, що пов’язане і з нейропсихологічним скеруванням на недомінантне (правопівкульне) сприйняття, співвідносне з підсвідомістю та холістично-інтуїтивним сприйняттям інформації (див. праці Б. Ананьєва, А. Лурії, Р. Орнстайна, І. Сеченова, О. Ухтомського та ін.). Крім того, враховуючи зазначене, можна припустити, що психіка людини, насамперед її підсвідомі, глибинні масиви, підлягають впливові через наявність певних внутрішніх механізмів, настанов, метапрограм⁵, які вироблені людством упродовж століть, спрямовані на апріорне, позараціональне (найчастіше) засвоєння зовнішніх сугестивно маркованих комплексів. Цей факт підкреслено й Л. Хромовим, який наголошує, що “у стані звичайного гомеостазу людина діє за певними законами, тобто алгоритмічно, чи, як кажуть психологи, за гештальт-стереотипами”⁶, що доводить існування усталених механізмів людської психіки, “вмикання” яких сприяє оптимізації маніпулятивної взаємодії (див. праці Е. Берна, А. Маслоу, Р. Чалдіні, К. Юнга та ін.). У цьому ж аспекті відзначимо й актуальність ментальних феноменів особистості/соціуму, які, виявляючись у комунікативних стратегіях та зокрема – аналогових комплексах (див. роботи Г. Бейтсона, Р. Бердуїстела, А. Мейєрабіана, Я. Радевича-Винницького та ін.), уможливають відповідне прогнозування й використання впливових технологій. Додамо, що узагальнене тлумачення впливу містить й інші загальносеміотичні складники (напр., візуально-аудіальні реєстри різноманітних дискурсів, ситуаційні й структурно-інформаційні фактори), функціональність яких також є об’єктом досліджень у різних галузях гуманітарного знання (див. розробки І. Вікентьєва, В. Зазикіна, Г. Почепцова, І. Рожнова, Л. Хромова, О. Журавльова та інших дослідників, що плідно працюють у галузі рекламного впливу).

З огляду на зазначене зрозуміло, що негомогенний характер су-гестії ускладнює її наукову кваліфікацію, вимагаючи використання креативних комплексних методологій, серед яких релевантними вважаємо положення нейролінгвістичного програмування (НЛП), сугес-тивної лінгвістики й певних гіпнотичних технік, завдяки яким можна не лише зафіксувати впливові номени й сигнатури, а й пояснити гли-бинні психолінгвістичні механізми їх мовної природи й ментальної дії. Такий підхід відповідає сучасному розвитку гуманітарного знання, уз-годженому з принципами експансіонізму та експланаторності⁷, у ме-жах яких наголошено на зростанні когнітивної ваги наукових студій, виконаних із залученням досягнень інших дисциплін.

Предметом дослідження НЛП є когнітивні структури людини, пов'язані зі специфічними процесами діакритизації метатексту дій-сності та відповідною експлікацією вербалізованих і невербальних дискурсів у полікомунікативних моделях. Об'єктом дослідження виступають поведінкові комплекси особистості, які аналізують че-рез використання різноманітних стратегій, у межах яких поєднано психологічні, лінгвофілософські та нейрофізіологічні підходи. З ог-ляду на актуальність мовознавчих параметрів цієї науки відзначимо, що лінгвістичні засади НЛП насамперед орієнтовані на трансфор-маційну (генеративну) граматику та породжувальну семантику, що відбиває сучасні "тенденції подальших трансформацій структурної лінгвістики в лінгвістику дискурсу, прагматично зумовлену, антро-пологічноорієнтовану, когнітивно збагачену"⁸. На нашу думку, саме можливість структурації, формалізованого подання феномену пси-хосемантичної континуальності та її дискретно-аналогових експлі-кантів привернула увагу фундаторів НЛП до ідей Н. Хомського, який наголошував і на послідовній ієрархізованості в породженні мовних структур від вищих до нижчих рівнів (пор. з теоретичними положен-нями дескриптивістів, де мовна ієрархія представлена в напрямку від нижчих шарів до вищих). Зауважимо, що певна продуктивність формалізованого підходу до виявлення кореляцій між мислен-ням та мовою відзначалася багатьма дослідниками. Як зазначає О. Мельничук, можна простежити кореляції між формалізованими одиницями вербалізованих експлікацій та загальними категоріями мислення, де, приміром, суб'єкт, предикат, об'єкт та атрибут від-повідно актуалізуються на рівні синтаксичних показників підмета, присудка, додатка та означення, а логічні категорії предмета / яви-ща, процесуальності, властивості та зв'язків і відношень певним чи-ном відповідають морфологічним парадигмам іменника, дієслова, прикметника, числівника та одиницям прийменниково-сполучнико-вого рівня⁹. О. Кубрякова вказує на різні підходи до цієї проблеми. Так, одні дослідники вважають, що елементарні мисленнєві одиниці співвідносні з формальною сегментацією мовної одиниці – словом,

більш значущі реалізуються на рівні словосполучень і речень. Інші вчені наполягають на імплікованому характері таких відповідностей, припускаючи, що елементарний відповідник операційної одиниці мислення має характер семного множника, ознаки тощо. Є прихильники граматичної категоризації мисленневих процесів, які вважають, що саме граматична структурованість відбиває концептуальну ієрархію мислення. Компромiсним же є припущення про частково вербалізований характер ментальних одиниць, решта з яких являє собою синтезований комплекс, орієнтований на холістичне конструювання¹⁰.

З іншого боку, у НЛП визнають необхідність урахування тісного зв'язку між формальною та семантичною площиною висловлення, бо "мислення та мовлення були б пов'язані зовнішніми відношеннями тоді, якби були тематизованими даними; насправді ж вони обгорнені одне одним, сенс належить мовленню, та мовлення є зовнішнім існуванням сенсу"¹¹. Усвідомлення цього спонукало фундаторів НЛП звернути увагу не лише на формальний, а й на семантичний бік слова й висловлення, що значно поглибило загальнотеоретичну базу цієї науки та спонукало її фундаторів до укладання т. з. метамоделі мови – формалізованого спектру гіпотетичних трансформацій, яких може зазнавати загальна глибинна структура у випадку поверхневої, вербальної актуалізації імпліцитних сенсів. На думку Ю. Овчинникова, універсальність методів НЛП і зокрема метамодельних технологій, "полягає в тому, що... методики можна використовувати як для розв'язання особистісних проблем окремої людини, так і для визначення стратегії її тактики цілих держав і народів"¹².

Лінгвістична кваліфікація метамоделі НЛП спирається на універсальні закони мовного моделювання, експоновані в мовну площину і пов'язані з процесами генералізації, упущення та викривлення (докладніше див.¹³), що відбивають незбіг між семантичною кондесованістю первинної, глибинної інформативності повідомлення та його репрезентованою версією. Типологічні різновиди подібних сенсових трансформацій детерміновані природою мовних перетворень і відповідно представлені в НЛП класами індуктивних, дедуктивних та абдуктивних перетворень¹⁴, які виступають індикаторами когнітивно-емоційної сфери людини й уможливають отримання комплексної інформації про особистість, що містить національно-індивідуальні маркери, факти про соціальний статус мовця, його вікову, статеву та іншу характеристики і, у свою чергу, сприяє досягненню гармонійної, емпатичної комуніації, "прояснюючи" глибинний сенс повідомлення завдяки змозі смислової конкретизації дифузованих елементів ("комунікативний аптайм").

З іншого боку, свідоме використання метамодельних показників оптимізує сугестивні властивості мовлення, спрямовані переважно

на підсвідомість, специфіка сприйняття якої пов'язана з орієнтацією на сенсову недискретність. Відповідні властивості зазначених елементів узагальнено в т. зв. Мілтон-моделі, названій на честь відомого гіпнотерапевта Мілтона Еріксона і скерованій на "комунікативний даунтайм". Це стан, коли "людина орієнтована всередину себе, вона адекватно відреагує на ваш вплив, бо ви обходите її свідоме мислення. У неї немає способу відфільтрувати такі впливи чи захиститися від них"¹⁵, що відкриває можливість суб'єктивної інтерпретації почутого, його "співвіднесення" з індивідуальною картою, "але вектор зосередженості вже орієнтований не на фіксацію зовнішньої тотожності, а на внутрішні пошуки аналогій. У такому разі "петля" зворотного зв'язку утворена. Відтоді, як увага людини стає постійно сфокусованою і прикутою до невеликої кількості стимулів, вона все глибше занурюється в даунтайм"¹⁶. Виокремлюють кілька етапів такої комунікації, де перший етап пов'язаний із поняттям наскрізної синхронної ритмічності, другий етап передбачає досягнення стану довіри з боку сугерента через використання предикатних характеристик мовлення та адекватної аналогової поведінки¹⁷. У межах третього етапу Мілтон-моделі найвищого ступеня актуальності набуває явище семантичної дифузності різної етимології та утворення сенсово-ритмомелодійної континуальності мовлення за рахунок вживання певних семантико-стилістичних засобів¹⁸, що спричиняє "утилізацію свідомості" і відкриває доступ до підсвідомих ресурсів. Відзначимо й сугестогенний характер лінгвальних експлікаторів мовленнєвих неоднозначностей, які можна класифікувати таким чином: 1) фонологічна неоднозначність, яку детермінує артикуляційно-акустична подібність мовленнєвих одиниць, 2) семантична неоднозначність, що спричиняє необхідність суб'єктивного наповнення сенсових лакун об'єктивного змісту, 3) синтаксична неоднозначність, реалізована через варіативні семантичні зв'язки між елементами повідомлення тощо. Крім того, для Мілтон-моделі є актуальними такі метамодельні елементи, як 1) номіналізації (процес упущення), суть яких полягає у т. з. "трансдериваційному пошукові", коли "люди беруть слова, пропоновані вами, і співвідносять їх зі своїм власним досвідом"¹⁹, заповнюючи сенсові лакуни суб'єктивно актуальним змістом; 2) неспецифічні дієслова (процес упущення), маркером яких проголошено відсутність їх сенсової акцентованості та широкий дистрибутивний обсяг; 3) неспецифічні іменники й займенники (процес упущення) як слова з редукованим референтним індексом; 4) явища "читання думок" та каузальної атрибуції (процеси викривлення) тощо. Отже, найактуальнішими елементами впливу є мовленнєві факти процесів упущення та викривлення, реалізовані на лексико-семантичному та граматичному рівнях висловлення. Галузь узагальнення є найменш важливою для Мілтон-

моделі. Також актуальними для гіпнотичного спілкування моделями вважають 1) пресупозитивне забарвлення висловлення, де реалізація сенсу актуалізованої лексичної одиниці (чи синтаксичної сигнатури) передбачає наявність певного попереднього інваріанту змісту. Зазначено, що “заповнення” одного речення різними типами пресупозицій спричиняє їх виняткову силу”²⁰; 2) інші морфологічні сугестивно марковані елементи, зокрема а) порядкові числівники, використання яких передбачає трансфер актуального змісту висловлення з латентного, неакцентованого семантичного центру до визначених одиниць, які не мають значущого сенсового навантаження, що графічно можна зобразити як $X > (1) > (2)$, де X – латентний семантичний центр висловлення, а (1), (2) – відволікаючі сенси, які й можуть реалізуватись у вигляді зазначеного порядкового числівника; б) деякі прийменики (або, чи), які можна використовувати, щоб пресупозувати, що хоч одна з кількох альтернатив відбудеться (див. записи сеансів М. Еріксона, А. Кашпіровського, В. Кандиби та ін.); в) дієслова на позначення ментальної дії та її темпоральних меж (зосередитися, уявляти, починати, закінчувати, продовжувати та ін.); г) деякі прислівники і прикметники, що скеровують увагу слухача до царини внутрішніх відчуттів, редукуючи актуальність безпосереднього спілкування тощо (вже, ще, більше ніколи) тощо. Зазначене дає змогу говорити про чи не наскрізну сугестивну потенцію морфологічної парадигми, яка не обмежується характерологією дієслівної експансії (див. праці Б. Поршнева).

Подальше опрацювання теорії мовного і мовленнєвого впливу є актуальним напрямом комунікативної лінгвістики, скерованим на оптимізацію міжособистісного спілкування та водночас – на моделювання коректних впливових контекстів, зокрема в галузі реклами, іміджології тощо.

¹Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории (Проблемы палеопсихологии). – М., 1974. – С. 193; ²Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987. – С. 21; ³Багмут А. Й., Бровченко Т. О., Борисюк І. В., Олійник Г. П. Інтонаційна виразність звукового мовлення засобів масової інформації. – К., 1994. – С. 22; ⁴Кара-Мурза С. Г. Манипуляція сознанием. – К., 2000. – С. 8; ⁵Дилтс Р. Моделирование с помощью НЛП. – 2000. – С. 9; ⁶Хромов Л. Н. Рекламная деятельность: искусство, теория, практика. – Петрозаводск, 1994. – С. 95; ⁷Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во II половине XX века // Язык и наука конца XX века. – М., 1995; ⁸Кусько К. Я. Текстолінгвістика, текст і дискурс: актуальні та віртуальні тенденції розвитку // Вісник Черкаського університету. – Вип. 24. – Черкаси, 2001. – С. 62; ⁹Мельничук А. С. Язык и мышление // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990; ¹⁰Кубрякова Е. С. Знач. праця; ¹¹Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття. – К., 2001. – С. 215; ¹²Нейролінгвістическое программирование // Dokument HTML. – <http://www.fido7.com/cgi-fido7/fagserv/psytech2?name=rafllect&part7>; ¹³Ковалевська Т. Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування. – Одеса, 2001; ¹⁴Дилтс Р. Знач. праця; ¹⁵Бэндлер Р., Гриндер Д. Трансформэйшн. – Сыктывкар, 1999. – С. 99; ¹⁶О'Коннор Дж., Сеймор Дж. Введение в НЛП. – Челябинск, 1997. – С. 147; ¹⁷Бэндлер Р., Гриндер Д. Паттерны гипнотических техник Милтона Эриксона. – Сыктывкар, 2000. – С. 45–46; ¹⁸Бэндлер Р., Гриндер Д. Структура магии. – 1996; ¹⁹Бэндлер Р., Гриндер Д. Знач. праця. – С 128; ²⁰Там само. – С 133.

ВИПУСК 30

ЛЕКСИКА. ФРАЗЕОЛОГІЯ

Микола Якименко

Київський університет імені Тараса Шевченка

ВИРАЖЕННЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ В ЛЕКСИЦІ ЯПОНСЬКОЇ МОВИ

Мета статті – виявити “безеквівалентну лексику” японської мови, здійснити її класифікацію шляхом розподілу лексики по блоках відповідно до тематичної спорідненості слів.

Дослідження відображення картини світу в лексичному складі мови досить поширені у сучасному мовознавстві. Висока популярність досліджень у цій галузі, на нашу думку, є природною, оскільки лексика є фундаментальним елементом і відіграє головну роль у процесі концептуалізації світу людською свідомістю.

У сучасному мовознавстві виділено декілька напрямків досліджень відображення мовної картини світу. Значна увага серед них приділяється вивченню етимології слів та реконструкції у них уявлень про світ. Разом із тим, на нашу думку, не менш важливими є дослідження, пов'язані з вивченням адекватності мовних реалій двох різних соціальних культур. Такі праці актуальні для загальномого мовознавства, а також можуть бути використані в інших галузях. Так, наприклад, Є. Верещагін та В. Костомаров відзначали у своїх працях важливість розуміння мовних реалій у процесі вивчення іноземної мови. А на думку відомого історика Л. Гумільова, незнання етнології може призвести до неправильного трактування термінів, а деякі з них є неперекладними, оскільки можуть уміщувати в себе систему понять, які притаманні лише конкретному етносу¹. Актуальність нашої праці також підкреслює те, що подібні дослідження майже не проводилися на матеріалі японської мови.

Для виділення груп безеквівалентної лексики й подальшої їх класифікації нами використовувався мережно-блоковий підхід, згідно з яким лексика класифікується відповідно до тематичної спорідненості явищ, які нею позначаються.

Дослідження здійснено на матеріалі праць японознавчої тематики, перекладів творів класичної японської літератури, а також словників. У ролі прикладів наведені безеквівалентні слова, які найчастіше зустрічаються в літературі.

У результаті проведеного дослідження виявлені такі групи:

1) Група побутової лексики. Наприклад:

Тісна кімнатка на шість татами². Татамі – солом'яна циновка, якою застилають підлогу в домі.

Там хоч грубу можна затопити, або зігрітися біля kotaцу³. Kotaцу – жаровня, яку ставлять на підлогу для обігріву приміщення.

"І мене" – відповіла вона, вдивляючись у далечинь крізь відсунуті сьодзі⁴. Сьодзі – паперова стіна-ширма в будинку.

Неуважно поглядаючи на какемоно в токонома, батько спитав⁵... Какемоно – плакат з ієрогліфами або малюнком. *Токонома* – заглиблення в стіні.

Кікудзі підійшов до чайного павільйону саме тоді, коли дівчата повдягали тобі й готувалися зайти в середину⁶. Тобі – японські шкарпетки.

Скринька була в буфеті в мідзуя⁷. Мідзуя – кімната для миття посуду.

Простонароддя (і жінки і чоловіки) носило вузькі штани, широкую куртку вільного покрою без запаху, дзьорі та солом'яний бриль, підв'язаний стрічкою⁸. Дзьорі – сандалії на широкій підшві.

Довгий час Кійоморі не мав власного транспорту, а місив багнюку шляхів високими дерев'яними гета[...]⁹. Гета – високі дерев'яні сандалі.

Переодягнувшись в темний траурний одяг і високо підібравши край хакама [...]¹⁰. Хакама – широкі жіночі штани.

2) Лексика, яка використовується на позначення соціального та державного устрою Японії. Наприклад:

– Я вчителюю в жіночій школі і звикла, коли учениці називають мене сенсей¹¹. Сенсей – учитель, лікар, поважна людина, людина старша за віком.

... Або відокремити історію першого й другого самурайських сьогунатів¹². Сьогунат – уряд середньовічної Японії.

Швидше за все, саме від гьосі і пішла лівова частка самурайів¹³. Гьосі – військовий поселенець, воєнізований селянин. *Самурай* – японський воїн, дворянин.

На порядок денний постало політичне питання про необхідність зміни системи правління, про повалення режиму секкан¹⁴. Секкан – система державного устрою Японії, характеризується як система регентів.

Бакуфу сподівався терміновими надзвичайними заходами врятувати асігару як складову частину стану бусі[...]¹⁵. *Бакуфу* – уряд середньовічної Японії, головна влада в якому належала сьогуну. *Асігару* – піхота, яка складалась із збіднілих самурайів та селян. *Бусі* – самурай.

Він став радником – сайсьо, главою пошукового відомства, отримав титул тюнагона, а потім дайнагона¹⁶. Сайсьо – радник. *Тюнагон* – радник середнього рівня. *Дайнагон* – радник високого рівня.

У тих, кого тут іменують **даймьо**, навіть у найбідніших і низькородних, не буває менше п'ятисот васалів¹⁷. **Даймьо** – землевласник, титул наблизений до європейського князя.

Впевнений у своїх воєнних талантах, він перехопив контроль над двором і навіть призначив себе **сьогуном** [...] ¹⁸. **Сьогун** – генерал, воевода, військовий диктатор.

Така система суспільного поділу називалася **сі-но-ко-сю**¹⁹. **Сі-но-ко-сю** – система, за якою суспільство поділялося на чотири класи: лицарі, фермери, ремісники, купці.

Міцуді, Міцубісі, Сумітомо та Ясуда **дзайбацу** з 1909 по 1920 роки почали об'єднувати свої сили [...] ²⁰. **Дзайбацу** – фінансовий синдикат.

Але **мінсей-іін** не бере безпосередньої участі в управлінні програми соціального захисту²¹. **Мінсей-іін** – доброволець, який вивчає життя мешканців, бере участь у соціальній допомозі.

3) Лексика, яка використовується для позначення явищ японської культури та мистецтва. Наприклад:

Саме туди поклав вірші **вака**, музичні інструменти, й уривки із збірки Одзёйо²². **Вака** – вірші-пісні канонічного японського стилю.

Все встановлено на спеціальному стелажі, або **хіна-дан** [...] ²³. **Хіна-дан** – стелаж, на який ставляться святкові ляльки.

Гагаку стала тією музикою, яка виконувалась головним чином при дворі перед могутніми можновладцями²⁴. **Гагаку** – японська придворна музика.

У кінці IV століття розвинулась художня драма **Но** зі своєю власною музикою, що мала назву **ногаку**, і танцем, відомим як **сімай**²⁵. **Но** – різновид японського театру.

Тайко використовується не в усіх творах **Но**²⁶. **Тайко** – великий барабан.

Сакухаті, кото і сямісен часто поєднуються в тріо для виконання чисто музичних творів²⁷. **Сакухаті, кото і сямісен** – музичні інструменти.

Театр **Кабукі**, хоч і пережив уже свій розквіт, все ще користується великою популярністю, збираючи велику аудиторію²⁸. **Кабукі** – різновид японського театру.

Але такі важливі риси традиційного театру кабукі, як **ханаміті й маварі-бугай**, все-таки зберігаються²⁹. **Ханаміті** – прохід між сценою та залом. **Маварі-бугай** – сцена, яка обертається.

Тяною стала тепер не тільки формою відпочинку³⁰. **Тяною** – чайна церемонія.

4) Релігійна лексика. Наприклад:

Саме після війни Онін сформувався у початковому комплексному вигляді самурайський комплекс **бусідо**³¹. **Бусідо** – кодекс воїна.

30 – річний герой, щоб не потрапляти в полон, власноруч зарізав дружину і дітей, а потім зробив собі **харакірі**²². **Харакірі** – ритуальне самогубство.

Синтоїський храм **дзінзя**, це насамперед місце перебування богів **Камі**²³. **Дзінзя** – синтоїський храм. **Камі** – синтоїські боги.

Під час походу на Сірагі люта душа (**арамітама**) триединого божества **сумійосі** у вигляді списа вказувала шлях флотилії, а лагідна душа (**нігімітама**) перебувала з імператрицею, охороняючи її²⁴. Пояснення подано в самому тексті.

У ритуальному кодексі Енгісікі міститься давнє **норіто**²⁵. **Норіто** – синтоїська молитва.

У молитві зазначено, що гавань споруджено за велінням богів **Сумійосі**, яких названо **Сумегамітаті**²⁶. **Сумегамітаті** – японські божества.

У храмах Ісе та Каму були особливі жриці (**сайо** або **сайін**), життя яких було регульоване численними табу²⁷. Пояснення подано в самому тексті.

Ізотерична поетика поєднувала ідеї класичної японської поезики побудованої на вірі в душу слова (**котодама**), з містичною філософією та практикою тантричного буддизму²⁸. Пояснення подано в самому тексті.

Перспективи дослідження – укладання словника безеквівалентної лексики японської мови.

¹Гумільов Л. М. Етногенез і біосфера землі. – СПб., 2001. – С. 65; ²Такехіко Фукунага. Острів смерті // Пер. І. Дзюба. – К., 1982. – С. 9; ³Там само. – С. 18; ⁴Ясунарі Кавабата. Країна снігу // Пер. І. Дзюба. – К., 2001. – С. 17; ⁵Там само. – С. 141; ⁶Там само. – С. 145; ⁷Там само. – С. 248; ⁸Рубель В. А. Японська цивілізація: Традиційне суспільство і державність. – К., 1997. – С. 65; ⁹Там само. – С. 101; ¹⁰Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу: Тематична хрестоматія. – К., 2000. – С. 186; ¹¹Такехіко Фукунага. Острів смерті // Пер. І. Дзюба. – К., 1982. – С. 53; ¹²Рубель В. А. Японська цивілізація: Традиційне суспільство і державність. – К., 1997. – С. 11; ¹³Там само. – С. 94; ¹⁴Там само. – С. 96; ¹⁵Там само. – С. 136; ¹⁶Рубель В. А. Історія середньовічного сходу: Тематична хрестоматія. – К., 2000. – С. 146; ¹⁷Там само. – С. 171; ¹⁸Там само. – С. 232; ¹⁹Факти про Японію: Бюлетень посольства Японії в Україні. – К., 1995. – № 3. – С. 5; ²⁰Там само. – С. 9; ²¹Факти про Японію. Бюлетень посольства Японії в Україні. – К., 1996. – № 7. – С. 31; ²²Рубель В. А. Історія середньовічного сходу... – С. 241; ²³Факти про Японію: Бюлетень посольства Японії в Україні. – К., 1995. – № 2. – С. 4; ²⁴Там само. – С. 6; ²⁵Там само. – С. 7; ²⁶Там само. – С. 8; ²⁷Там само. – С. 9; ²⁸Там само. – С. 20; ²⁹Там само. – С. 24; ³⁰Там само. – С. 31; ³¹Рубель В. А. Японська цивілізація: Традиційне суспільство і державність. – К., 1997. С. 96; ³²Там само. – С. 113; ³³Капранов Ф. С. Храм сумійосі-тайся та японська культура // Східний світ. – К., 2001. – № 1. – С. 122; ³⁴Там само. – С. 124; ³⁵Там само. – С. 125; ³⁶Там само. – С. 125; ³⁷Там само. – С. 126; ³⁸Там само. – С. 126.

**ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ
ЛЕКСИКИ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ****(на матеріалі української та чеської мов)**

Стаття присвячена історії вивчення, виокремлення та опису суспільно-політичної лексики української та чеської мов. У статті розглянуто принципи класифікації, функції та методи дослідження суспільно-політичної лексики зазначених мов.

В історії вивчення суспільно-політичної лексики (СПЛ) виділяються два періоди. Перші дослідження в цій сфері з'явилися в 20–30 роках ХХ століття. У цей період особливу увагу дослідників привертала велика кількість запозичень у складі політичної лексики. Другий період (50-ті роки – наші дні) пов'язаний із виникненням самого терміна суспільно-політична лексика і характеризується дослідженнями стилістичного й соціолінгвістичного характеру, що вивчають вплив на мовну систему екстралінгвістичних факторів, пов'язаних із змінами в суспільно-політичному житті суспільства, та історію формування СПЛ.

У вітчизняній лінгвістичній літературі існує чимало визначень суспільно-політичної лексики (СПЛ). Деякі дослідники до складу СПЛ відносять всю лексику суспільно-політичних текстів. При такому підході до СПЛ межі цієї лексики стають надто розмитими, а її склад – надто неоднорідним, що робить неможливим виявлення спільних ознак, які характеризували цю лексику в цілому. Досить часто словосполучення суспільно-політична лексика вживається як абсолютний синонім до словосполучення суспільно-політична термінологія (СПТ). Така синонімія не є доречною, оскільки СПТ є лише частиною СПЛ. Найбільш розгорнуте визначення СПЛ дає І. Протченко, який визначає цю лексику як "частину словника, яку складають назви явищ та понять зі сфери суспільно-політичного життя, тобто зі сфери політичної, соціально-економічної, світоглядно-філософської"¹. Хоча це визначення вважається найбільш точним, деякі лінгвісти пропонують уточнити його, зазначивши, що мова йде про СПЛ у тому складі, у якому вона функціонує поза науковими текстами та поза сферою спілкування вузького кола фахівців².

У лінгвістичній літературі наведено чимало визначень СПТ. Деякі автори визначальною ознакою СП термінів вважають їхню належність до термінології однієї із суспільних наук. На нашу думку, найбільш точним є визначення Т. Крючкової, яка вважає, що СПТ – це частина термінології суспільних наук, якій притаманна властивість ідеологізованості³.

Відомий дослідник А. Бурячок визначає СПТ як "особливий шар термінологічної лексики, що займає проміжне місце між функціонально обмеженими терміносистемами, позбавленими емоційно-експресивного забарвлення, і загальнозживаною літературною лексикою, з якою він постійно інтерферує"⁴.

Соціально-політичні процеси 90-х рр. ХХ ст. зумовили значні зміни в лексиці сучасних слов'янських мов. Основні семантичні зміни в лексиці, зумовлені змінами в суспільно-політичному житті, можна визначити так: деактуалізація лексики; деідеологізація лексики; політизація деяких груп лексики; деполітизація деяких політичних термінів; активізація деяких семантичних моделей; метафоризація; виникнення нової смислової кореляції⁵.

Процес деактуалізації охопив, у першу чергу, значення слів, які відображали явища радянської та чехословацької дійсності (*радянський, соціалістичний, репресії, партія, невідзний, strana, signalizovat, sovětský, socialistický, československý, represe*).

Деідеологізація позбавила лексику радянського та чехословацького періоду ідеологічного забарвлення. Змінилися значення слів, зникло пейоративне забарвлення, змінилося емоційно-експресивне навантаження.

Політизація лексики пов'язана з залученням до політичного контексту слів, які не мали жодного стосунку до політики. Лексеми типу *перебудова, діалог, плюралізм, demontáž, dialog, pluralizmus* перейшли у сферу політики, а отже, у сферу політичної лексики.

Деполітизація лексики призвела до того, що слова, які раніше стосувалися винятково політичної лексики та вживалися в політичному контексті, перейшли до розмовної лексики та вживаються в контекстах, далеких від політичних тем.

Досить актуальними на сьогодні є процеси активізації семантичної моделі, яка виражає оцінку особистості як суспільного явища, та метафоризації як вираження оцінки суспільно-політичної ситуації. Цікаво, що для останнього характерне використання великої кількості лексем із різних тематичних груп лексики, зокрема медичної та зоологічної.

Різні дослідники виділяють різні критерії, які слід враховувати, аналізуючи СПЛ. Т. Крючкова визначає три основні критерії, які, на нашу думку, є цілком доречними: співвіднесеність із СПТ; тематична класифікація; ступінь емоційного забарвлення⁶.

За першою ознакою вся СПЛ поділяється на дві великі групи: СПЛ, яка за походженням є термінологією, та СПЛ, яка не є термінологією. Та частина лексики, яка за походженням є термінологією, поділяється на тематичні групи відповідно до класифікації суспільних наук. З погляду емоційного забарвлення ця частина СПЛ

є більш-менш нейтральною, натомість СПЛ, яка не є термінологією, є більш емоційно забарвленою.

Існує чимало підходів до визначення функцій мовних одиниць. Відомий дослідник О. Бондарко вважає, що "Функція мовної одиниці – це її здатність до виконання певного призначення, потенціал функціонування (у „згорнутому вигляді”) і разом із тим реалізація цієї здатності, тобто результат, мета функціонування”⁷.

Семантика СПЛ зумовлює виділення її основних функцій: номінативної, оцінювальної та прагматичної⁸. Найважливішою функцією СПЛ є номінативна, оскільки ця лексика є частиною термінології суспільних наук та наділена властивістю ідеологізованості (становить частину лексичної системи певної ідеології). Оцінювальну та прагматичну функції зазначена лексика виконує в публіцистичних та газетних текстах політичної тематики. У політичній комунікації оцінювання відіграє провідну роль, оскільки зумовлюється ідеологічною позицією суб'єкта мовлення.

На сьогодні одним з найбільш використовуваних у семантиці методів є метод компонентного аналізу. У більшості досліджень, які проводяться з використанням методу компонентного аналізу, його основою є опис (тлумачення) значень слів, який подано в різних тлумачних та енциклопедичних словниках. У зв'язку з цим, слід звернутися до слів О. Селіверстової, яка писала, що "компонентний аналіз взагалі часто використовується не як дослідницький метод, а як метод систематизації вже описаних значень”⁹.

Соціолінгвістичний аналіз зосереджує основну увагу на взаємовідносенні соціального та мовного, відображенні першого в другому, взаємозалежності змін, які відбуваються в першому та другому. Вивчення лексики неможливе без звернення до позамовної дійсності. "Слово одночасно є знаком реалії та одиницею мови. Воно позначає щось поза мовою і одночасно пов'язане з іншими елементами мови”¹⁰. Таким чином, аналізуючи лексичну систему мови, слід зважати на те, що за всіма цими елементами стоять конкретні предмети та явища.

Розглядаючи процеси, які відбуваються у лексичній системі, слід звернути увагу на величезну кількість запозичень, особливо у складі СПТ. Відомо, що запозичення є регулярним способом поповнення будь-якої термінології, зокрема й суспільно-політичної. Найширшу систему запозичень можна зустріти в лексико-семантичних групах політичного управління та політичної влади (*імпічмент, інаугурація, віце-президент, прем'єр-міністр, impeachment, inaugurate, exprezident, expremiér*).

Традиційно термінологічна система поповнюється за рахунок конкретизації, звуження значення лексеми, хоча в сучасній СПЛ спостерігається процес деактуалізації шляхом розширення значен-

ня терміна¹¹. Так, на сучасному етапі розвитку української та чеської мов принципово змінилося семантичне навантаження таких слів, як *адміністрація*, *бюрократія*, *administrativa*, *byrokracie*, їхнє значення суттєво розширилося.

Отже, наприкінці ХХ ст. суспільно-політична лексика української та чеської мов значно розширила свої межі, дещо змінила сферу свого функціонування, що дає змогу впроваджувати нові методи дослідження цього лексичного прошарку.

¹Протченко И. Ф. Лексика и словообразование русского языка советской эпохи. – М., 1975. – С. 103; ²Влияние социальных факторов на функционирование и развитие языка. – М., 1988. – С. 69; ³Крючкова Т. Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии. – М., 1989. – С. 15; ⁴Бурячок А. А. Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов. – К., 1983. – С. 2; ⁵Русский язык конца XX столетия (1985-1995). – М., 1996. – С. 33; ⁶Крючкова Т. Б. Общественно-политическая лексика и терминология. – М., 1991. – С. 47; ⁷Бондарко А. В. К истолкованию понятия "функция". – М., 1987. – С. 29; ⁸Воробьева О. И. Политическая лексика. Ее функции в современной устной и письменной речи. Архангельск, 2000. – С. 14; ⁹Селиверстова О. Н. Некоторые типы семантических гипотез и их верификация. – М., 1980. – С. 298; ¹⁰Шмелев Е. Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М., 1979. – С. 15; ¹¹Воробьева О. И. Зазнач. праця. – С. 44.

Євгенія Тимченко

Київський університет імені Тараса Шевченка

GERMANIZMI В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Оскільки германські запозичення в українську мову належать "до найбільших із кількісного погляду"¹, ця проблема давня цікавила мовознавців. Термін германізми стосується не лише найдавніших наслідків контактів праслов'янської мови з прагерманською, він уживається і для позначення слів, зворотів чи конструкцій, запозичених українською мовою з німецької. Германізми можуть бути цілком асимільованими українською мовою чи сприйматись у ній як чужорідний елемент або варваризм.

При дослідженні давніх запозичень розглядалися загальновоживані слова і терміни, які стосуються техніки і будівництва, військової і гірничої справи, торгівлі і фінансів, друкарства, мистецтва (*гауптвахта*, *балетмейстер*, *бухгалтер*, *вексель*, *бленда*, *бліц*, *бліц-турнір*, *аксельбант*, *шлепер*, *шліц*), зверталась увага на кальковані терміни (*психоаналіз*, *Едіпів комплекс*, *супер его*), визначалася посередницька роль польської мови при запозиченні багатьох слів із німецької². Складні історико-етимологічні зв'язки та семантико-номінативні процеси, якими характеризується німецький вплив на слов'янські мови, в тому числі на українську, детально описав

В. Акуленко³. Окремі дослідження присвячено німецьким лексичним запозиченням у західних говірках української мови⁴.

У статті розглядаються особливості новітніх запозичень із німецької мови, які ще не були предметом спеціального дослідження. Таких слів небагато, і стосуються вони різних аспектів повсякденного життя. Головну роль при запозиченні цих слів відіграють “фактори соціально-історичного характеру (зростання актуальності, суспільної вартості певних реалій і понять в окремі періоди розвитку соціуму й відповідне виявлення цієї актуалізації в тематичних групах лексики тощо)”⁵. Так, із виплатою компенсації нашим громадянам, які працювали на заводах у нацистській Німеччині, пов’язане розповсюдження слів *гастарбайтер* і *остарбайтер*, інтересом до спортивних змагань і містики пояснюються запозичення слів *дивізіон (ліга в спорті)*, *бундеслига* і *полтергейст*, розвитком будівництва шляхів – слова *автобан*, інтересом до громадської думки – слова *бліцопитування*.

При запозиченні в українську мову німецькі слова зазнають певних змін. По-перше, це семантичні видозміни, що стосуються насамперед обсягу значення. Як правило, полісемантичне слово запозичується лише в одному значенні, тобто відбувається звуження, або спеціалізація значення. Так, німецьке *Reich* означає ‘імперія, царство’ і вживається в таких контекстах, як *Священна Римська імперія, царство мертвих, фантазій, мрій, тіней, царство Боже*, в той час як в українську мову *рейх* було запозичене лише для позначення третього рейху, тобто нацистської Німеччини. Те саме можна сказати про слово *кайзер* – це не імператор взагалі, а лише “назва імператора у Священній Римській імперії та в Німеччині періоду 1871–1918 рр.”⁶. Слово *кірха* вживається на позначення лише лютеранської церкви, *фрау* – при звертанні до жінки у німців, а також при називанні її імені й прізвища.

Як виняток можна назвати слово *кіч/кітч*, запозичене у повному семантичному обсязі: 1. Напряма у сучасній культурі, розрахований на масового споживача, що характеризується примітивністю, безідейністю, розважальністю; твори в дусі цього напрямку; 2. Про предмет хатнього вжитку, одягу і т. ін., позбавлений смаку і стилізований під що-небудь; 3. Масова продукція, позбавлена смаку і розрахована на зовнішній ефект⁷.

Ще рідше спостерігається зміна семантики слова, як це трапилось з німецьким *Kinder* (“діти”). Внаслідок складних словотвірних процесів (скорочення другого складника композита *кіндерсюрприз*, що є частковою калькою німецького *Kinderüberraschung*, де *кіндер* як перший компонент означає “дитячий”, “для дітей”), шоколадне яйце з іграшкою всередині одержало в українській мові назву

кіндер, яка, хоч і не зафіксована словниками, широко вживається в розмовній мові.

По-друге, це графічна передача окремих літер та їхніх сполучень і пов'язані з ними фонетичні видозміни. Оскільки німецька мова послуговується латинським алфавітом, існують певні закономірності при передаванні цих літер кирилицею. Давня традиція орієнтувалася на писемну мову і тому – за невеликими винятками, як, наприклад, фонетична відповідність **шт** при написанні **ст** – спиралася на літерні відповідності, ігноруючи вимову. Внаслідок цього слова з дифтонгами *ei*, *eu*, *äu*, запозичено у перекинутої з точки зору німецької мови формі: замість *ай* і *ой* – *ей*, хоч відповідні дифтонги існують в українській мові.

Дискусія про те, чи потрібно замінити транслітерацію на практичну транскрипцію, ще не завершена, і це призводить до наявності фонематичних варіантів не лише в періодичних виданнях, а й у словниках. Так, дві форми як нормативні наводять новітні словники у таких випадках: *рейнвейн* і *райнвайн*, *рейхсвер* – *райхсвер*, *райхсканцлер* – *рейхсканцлер*, *рейхсрат* – *райхсрат*, *рейхстаг* – *райхстаг*⁸ (щоправда, слово *рейх* чи *райх* у цьому словнику взагалі не наводиться), *фройляйн* і *фрейлейн*. Відсилання до *фрейлейн* у словниковій статті *фройляйн*⁹ свідчить про те, що перевага надається старій, традиційній формі. У більшості випадків при цьому йдеться про реалії, тобто слова, що позначають чужоземні звичаї, особливості життя й побуту.

Проблеми з написанням **х**, **г** чи **г'** пов'язані з тим, що 1933 року літеру **г'** було вилучено з української абетки, і літери **g**, **h** передавалися відповідно до традицій написання відповідних слів у російській мові, в якій відсутнє фрикативне **г**. У зв'язку з цим німецьке проривне **g** передається як **г**, а **h** як – **х** або **г**. Тому й до цього часу у словниках зафіксовано *бундестаг*¹⁰, *бюргер*, *бюргерський*¹¹, *шлягер*, *шлягерний*¹².

Ще одна особливість стосується акцентуації. Для німецької мови характерний наголос на першому (кореневому) складі або на відокремлюваних префіксах чи іншомовних суфіксах. У композитах основний наголос падає на перший компонент, що нехарактерно для української мови. Тому в запозичених складних іменниках змінюється наголос: *вундеркінд*, *бліцтурнір*, *автобáн*. Слово може отримувати наголос, узагалі неможливий у німецькій мові: *остарбáйтер*, *гастарбáйтер*.

Складною є також проблема написання *i*, відповідно, вимови власних назв. Новий правопис не виробив чітких рекомендацій щодо вищеназваних звукових співвідношень, хоча в цілому спостерігається тенденція врахування фонетичних особливостей, зокрема, поряд з вимогою передавати німецький дифтонг *ei* через *ей* указується, що “у власних назвах новішого походження німецький

дифтонг *ei* передається через **ай (яй)**, дифтонг **eu** – через **ой**: *Ной-бранденбург, Нортгайм, Вайзенборн, Нойбауер*¹³. Непослідовність уживання літери **г** та **г'** спричиняє нові порушення фонетичної системи¹⁵. Оскільки “новіше походження” не є чітким критерієм, в новітніх працях трапляється варіативне написання прізвища відомого вченого *Фройд* і *Фрейд*, міста *Ейзенах* і *Айзенах*, що, звичайно ж, не сприяє однозначному розумінню – ідентифікації відповідних об'єктів як того самого. Отже, існує нагальна потреба уніфікації. Крім того, у похідних словах нове написання не фіксується: *Фрейдизм, Фрейдист, Фрейдистський*, а це призводить до втрати формальних зв'язків у словотвірних гніздах.

Неприйнятним з огляду на закони української фонетики видається написання (і вимова) на місці німецьких огублених **oe, ö** сполучення **ьо**, як це трапляється в журналістській практиці *Гьоте, Кьольн, Шрьодінгер, Рьонтген*¹⁴.

Підсумовуючи можна сказати, що наявність кількох фонетико-графічних варіантів є цілком закономірним явищем при запозиченні нових слів, проте з плином часу в мові, як правило, залишається лише один варіант. Щодо написання власних назв, зокрема онімів і топонімів, то тут необхідні зусилля для прийняття загальнонаціонального стандарту, обов'язкового для всіх.

¹Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. – К., 1997. – С. 201; ²Генсьорський А. І. Південноруські і польські лексичні взаємозв'язки в XIII ст. // Дослідження і матеріали української мови. – К., 1965. – Т. 5. – С. 5–26; Дзендзелівський Й. О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі. – К., 1969. – 210 с.; Ревзин И. И. О синхронной точке зрения в теории славяно-германских контактов // Типология и взаимодействие славянских и германских языков. – Минск, 1969. – С. 53–67; Шаровольський І. Німецькі позичені слова в українській мові. // Зап. Київ. ін-ту освіти. – К., 1926–1927. – С. 62–79; Шелудько Д. Німецькі елементи в українській мові // Зб. комісії для дослідження історії української мови. – К., 1931. – Вип. 14; ³Акуленко В. В. Німецький вплив на розвиток української мови: проблеми методології // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 12–19; ⁴Кочерган М. П. Німецькі лексичні запозичення в південно-західних говорах української мови // Мовознавство. – 1977. – № 1. – С. 19–23; Сердюк М. А. Діалектизми німецького походження в українській мові // Проблеми зіставної семантики. – К., 1995. – С. 98–99; ⁵Стишов О. А. Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця ХХ ст. // Мовознавство. – 1999. – № 1. – С. 13; ⁶Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., 2002. – С. 410; ⁷Там само. – С. 431; ⁸Там само. – С. 1023; ⁹Там само. – С. 1333; ¹⁰Там само. – С. 67; ¹¹Там само. – С. 69; ¹²Там само. – С. 1400; ¹³Український правопис. – К., 1990. – С. 108; ¹⁴Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради. – К., 1999. – С. 183; ¹⁵Там само. – С. 185.

**ПИТОМІ КОРЕЙСЬКІ СЛОВА
(НЕ КИТАЙСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ)
В УКРАЇНСЬКИХ ТЕКСТАХ**

Мета статті – здійснити класифікацію вживаних в українських текстах корейських “етнографізмів” власне корейського походження, тобто не запозичених із китайської мови. Адже, як відомо, питомою є незначна кількість корейської лексики – основний словниковий фонд. У той же час від 70 до 90% корейської лексики (за різними оцінками) – запозичення з китайської мови, ще невелика частина – запозичення з західноєвропейських та російської мов. Джерела дослідження – українські переклади відомого корейського прозаїка Лі Гі Єна¹. (Далі при посиланнях подаємо лише назву твору і сторінки за зазначеними виданнями.) Дослідження цієї проблеми здійснюється вперше. Значення корейських слів уточнюються за новітніми лексикографічними джерелами².

Можемо визначити такі групи лексичних корейзмів у досліджуваних українських текстах: 1) назви рослин; 2) назви тварин; 3) назви їжі та напоїв; 4) назви одягу та взуття; 5) назви предметів побуту, посуду тощо; 6) назви грошових одиниць; 7) назви одиниць довжини, площі, ваги тощо; 8) назви ігор; 9) назви свят; 10) назви звичаїв; 11) соціальні терміни; 12) політичні терміни; 13) терміни письма; 14) звертання; 15) вигуки; 16) значущі ономастичні одиниці. Звичайно, ця класифікація (як і будь-яка інша спроба формалізованого поділу мовних одиниць на групи) є певною мірою умовною.

З-поміж названих груп деякі представлені лише китайськими з походження термінами. Це назви грошових одиниць, свят, соціальні й політичні терміни, терміни письма й навіть вигуки (корейське *мансе* “ура”, яке разом із більш відомим японським *банзай* запозичене з китайської).

1. Назви рослин:

“Мати з десятирічною дочкою прали чужу білизну, мололи зерно, гнули спина на рисових плантаціях, весною ходили за *намульом*”, примітка: “Намуль – вживані у Кореї дикоростучі трави” (“Земля”). Корейськ. *patul* “овочі, зелень”. Українською літературною мовою орудний відмінок від *намуль* мав би бути *намулем*, а не *намульом*.

“Хто кожної весни виколупував з землі *чикпурі*?”, примітка до слова *чикпурі*: “Рослина, корінь якої вживають корейські селяни” (“Земля”).

“Саме час був збирати *дурип*”, примітка до слова *дурип*: “Дика їстівна рослина” (“Земля”). Корейськ. *durup* “молоді пагони аралії”.

2. Назви тварин:

“– Ти не дуже кепкуй... Бо в тебе ж самої очі як у *сальгачі*”. Підсторінкова примітка: “Сальгачі – різновид мавп” (“Земля”).

3. Назви їжі та напоїв:

“Прийшов він не з порожніми руками: носій ніс цілу сулію самогону і *тток*”. Підсторінкова примітка: “*Тток* – хліб із клейкого рису” (“Рідний край”), Корейськ. *ttōk* “паровий рисовий хлібець”.

“Вона [земля] була ніжна і м’яка, як рисове борошно, з якого готують *чальток*”, примітка: “Борошняна страва; для корейців чальток – ласощі” (“Земля”). Корейськ. *čhalttōk* “паровий хлібець із клейкого рису”.

“Тільки як же це співати без єдиної чарки *сурі?*”, примітка: “Сурі – рисова горілка” (“Земля”). Корейськ. *sul* “горілка; алкогольний напій”.

“Потім, розв’язавши свої торбинки, вони виймали паб, висипали його в суп і починали смачно їсти”, примітка до слова *лаб*: “Густо зварений рис; вживають його замість хліба” (“Земля”). Корейськ. *rab* “рис, зварений на парі”.

4. Назви одягу та взуття:

“Сьогодні, вирушивши після сніданку в ліс по дрова, Ін Дон знову зустрівся з Пан Ге, – дівчина, напевно, йшла в місто; на ній була нова ніжно-рожева кофточка, бузкова спідниця, на ногах – рожеві *комусини*”. Підсторінкова примітка: “Комусини – корейське національне гумове взуття” (“Рідний край”). Корейськ. *komusin* “комусіни (корейське гумове взуття)”.

“Незабаром його висока постать у розмаяному на вітрі *дурумагі* зникла з очей”. Підсторінкова примітка: “Дурумагі – верхній чоловічий довгополий одяг на зразок халата з широкими рукавами й розрізами по боках” (“Рідний край”). Корейськ. *durumagi* “верхній чоловічий одяг на зразок халата, пальто”.

5. Назви предметів побуту, посуду тощо:

“Им Чон прийшла до школи в спідниці з *мосі* і білосніжній блузці, яка їй дуже личила й чудово відтіняла її чорне, гладко зачесане блискуче волосся”. Підсторінкова примітка: “Мосі – тканина з “китайської кропиви”, нагадує шовк” (“Рідний край”). Корейськ. *mōsi* “тканина з *рами* (Boehmeria nivea)”.

“Через чотири дні вона сіла в *кама* й назавжди покинула батьківську хату”. Підсторінкова примітка: “Кама – криті ноші, на яких, за звичаєм, молоду приносять у дім чоловіка” (“Рідний край”). Корейськ. *kama* “паланкін”.

“Підіть в село і принесіть два *самтхеми*”, примітка: “Самтхеми – кошик, в якому корейці носять сміття чи добрива” (“Земля”). Корейськ. *samthegi* “кошик (для перенесення землі, сміття)”.

6. Назви одиниць довжини, площі, ваги тощо:

– “А восени Вон Чхір однаково повинен був віддати хазяїнові не менше як п'ять *сом* рису”. Підсторінкова примітка: “Сом – мішок або лантух, в який входить 70–80 кг зерна” (“Рідний край”). Корейськ. *som* “міра об'єму, ~0,18м³”.

“Хоча його скарга на Лі Гин Су допомогла Ан Син Хаку, він не набавив Све Діку жодного *мачігі*”. Підсторінкова примітка: “Мачігі – міра площі, що дорівнює 0,6 га” (“Рідний край”). Корейськ. *mačigi* “міра площі (поля), що дорівнює 1/15 га”.

“Маль ячменю коштує сорок чон, отже, за сом я матиму вісім вон, а за п'ять сом – сорок вон”. Підсторінкова примітка: “Маль – міра ваги, що дорівнює 4,8 кг” (“Рідний край”). Корейськ. *mai* “міра сипучих тіл ~18 л”.

“Пам'ятаю, один ча полотна продавали по сім-вісім чон, а тепер його не купиш і за тридцять”. Підсторінкова примітка: “Ча – міра довжини, що дорівнює 30,3 см” (“Рідний край”). Корейськ. *ča* “міра довжини, що дорівнює 30,3см”.

“Після довгих поневірянь Пак Чем Ді пощастило зорендувати у Сон Чхам Бона гірську ділянку розміром в один *харукарі*”, примітка: “Так люди називають ділянку землі, яку може зорати один чоловік за день” (“Земля”). У сучасних джерелах значення дещо інше: корейськ. *harukari* “площа, яку можна зорати одним волом за один день”.

“Швидко зорав своє поле я // І скоростиглої висіяв // В поле чумизи п'ять *тве*” (з пісні), примітка: “Тве – коло 2 кілограмів” (“Земля”). Корейськ. *toi* [twe] “міра сипучих тіл ~ 1,8 л”.

7. Назви ігор:

“У кімнаті було повно людей і в одному кутку грали в *падуги*, в іншому – пересували на дошці *чанги*, на подвір'ї мигтіли тенісні ракетки”. Підсторінкова примітка: “*Падуги* – корейські шашки; *чанги* – корейські шахи” (“Рідний край”). Корейськ. *paduk* “шашки, аналог го”.

8. Назви звичаїв:

“Тут ось вперше й висунув Куак Ба Ві план організації в селі тхуре”, примітка до останнього слова: “Бригада взаємної допомоги” (“Земля”). Корейськ. *turë* “артіль (для спільного виконання сільсько-господарських робіт)”.

“Торік навесні Ко Сен До віддав свого старшого сина на дерільсаві в сім'ю вдови Цой”, примітка до слова *дерільсаві*: “Серед бідноти існує звичай віддавати синів у сім'ю, де є неповнолітня дочка. Син живе в домі цієї сім'ї, працює, нічого за те не одержуючи, а згодом одружується з дочкою господаря” (“Земля”). Корейськ. *tëriIsawi* “зять, що живе в домі батьків дружини”.

9. Звертання:

“А наш *абом* для чого”. Підсторінкова примітка: “Абом – грубе звертання до літнього чоловіка. Так часто називали слуг” (“Рідний

край”). Корейськ. *abōdži* “батько” вжите із закінченням, яке використовується при неввічливому звертанні.

“– *Омом...* Де сніданок для робітників?.. Чому не віднесли в поле?.. – накинулася Сук Чжа на іншу служницю”. Підсторінкова примітка: “Омом – грубе звертання до матері або літньої служниці” (“Рідний край”). Корейськ. *ōtōni* “мати” вжите із закінченням, яке використовується при неввічливому звертанні.

10. Значущі ономастичні одиниці:

“Обернувшись, Сун Ок побачила біля себе стару *Кегутянь*. Погана це була жінка, проноза, плетуха; за це її так і прозвали”, примітка: “Кегутянь – bagno, де водяться жаби” (“Земля”).

“Недарма в нього й ім’я таке – Ба Ві”, примітка: “Ба Ві дослівно – “стрімчак”” (“Земля”). Корейськ. *rawi* “скеля, стрімчак”.

У перспективі – визначення співвідношення питомо корейських і китайських з походження корейзмів, уживаних в українських текстах. Адже функціонування лексики так або інакше пов’язане з її генезою³.

¹*Лі Гі Ён*. Земля: Роман: Пер. з корейськ. – К., 1954; *Лі Гі Ён*. Рідний край: Роман: Пер. з корейськ. – К., 1980; ²Корейско-русский словарь / Под ред. Ко Хёна. – Пхеньян. – М., 1994; Корейско-русский словарь / Сост. Ю. Н. Мазур, В. М. Моздыков, Д. М. Усатов. – М., 2000; Русско-корейский словарь. – М., 1998; Русско-корейский словарь / Сост. Тон Ван, Ким Хак Су. – Сеул, 1987; *Segugō sadžōn. Li Gi Mun kamsu.* – Seoul, 1998. [Новий тлумачний словник. За ред. Лі Гі Муна. – Сеул, 1998. Кор. мовою]; *Sin yōngō so sadžōn.* – Seoul, 1999. [Малий англо-корейський та корейсько-англійський словник. – Сеул, 1999. Кор. мовою]; ³*Мосенкіс Ю. Л.* Глибини Кобзарєвого слова // Шевченкознавчі студії: Збірник наукових праць, присвячених 180-річчю від дня народження поета. – К., 1994. – С. 101–103.

Василь Денисюк

Уманський педагогічний університет імені Павла Тичини

ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ У ВІТЧИЗНЯНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Повний традиційний курс історії української мови складається з чотирьох наукових дисциплін¹. Він включає, зокрема, й історичну фразеологію як підрозділ історичної лексикології. Ще в середині ХХ ст. зазначалося, що з усіх аспектів історії української мови найменше досліджена історична лексикологія². Такої самої думки наприкінці ХХ ст. (хоч і є значна кількість ґрунтовних праць, у яких розглянуто лексику багатьох пам’яток української мови різних періодів її розвитку) дотримується С. Бевзенко³. Якщо ж бути справедливим, то ґрунтовного дослідження вимагає саме історична фразеологія, а створення нової узагальнюючої монографії з історичної фразеології української мови залишається актуальним для сьогодення.

Тому метою нашої статті є спроба короткого огляду студій (навіть укладання бібліографії!) з цього підрозділу історичної лексикології.

“Вибух” досліджень з історичної фразеології припадає на 50–60-і рр. ХХ ст. Саме тоді в поле зору мовознавців потрапило багато пам’яток, однак основним об’єктом їхніх студій стали лексичні особливості (склад лексики; семантика, словотвір, особливості функціонування). Як крапленьня, в цих розвідках з’являються окремі підрозділи чи розділи, присвячені особливостям фразеології пам’ятки.

На тлі поодиноких досліджень виділяються ґрунтовні студії Л. Коломієць. Проводячи аналіз лексичних особливостей ділових документів української мови ХІV–ХV ст., мовознавець характеризує фразеологію досліджуваних пам’яток, відзначаючи як властиві лише діловому стилю канцелярські штампи, що мають місце на початку (в зачині), в середині та кінці грамот⁴. Виокремлюючи традиційну ділову фразеологію, Л. Коломієць визначає коло фразеологізмів, утворених, на її думку, протягом ХІІІ–ХІV ст. Українській історичній фразеології дослідниця присвятила і спеціальну розвідку – “Фразеологія української мови ХVІ – першої половини ХVІІ ст. (генезис і стилістичне використання)”⁵. Дослідження Л. Коломієць лягли в основу розділів “Лексика і фразеологія ХІV–ХV ст.” та “Лексика і фразеологія ХVІ–ХVІІІ ст.” академічного видання “Історія української мови. Лексика і фразеологія”⁶. Фразеологічні сполуки ХVІ–ХVІІІ ст. автор поділяє на народнорозмовні та книжні, причому серед книжної фразеології виділено запозичення з класичних і західнослов’янських мов.

У “Курсі історії української літературної мови” (за ред. І. К. Білодіда) також звертається незначна увага на функціонування фразеологізмів у різних пам’ятках. Так, одним-двома загальними реченнями-штампами типу *Як наслідок зв’язку з живою мовою маємо такі фразеологічні елементи, як приказки, прислів’я, Фразеологія [...]* різноманітна і різного походження чи нерідко зустрічаємо розмовні українські фразеологізми автори характеризують фразеологію “Пов’їсти временних лѣт”, “Слова о полку Ігоревім”, І. Вишенського, літописів Самовидця, С. Величка, віршів Климентія Зиновієва, Г. Сковороди, зрідка наводячи контекст як приклад. Значно більше місця приділено фразеологічним особливостям поеми “Енеїда” І. Котляревського⁷. Мало місця відведено аналізу фразеології в “Історії української літературної мови” П. Плюща⁸.

Одним із найґрунтовніших досліджень з історичної фразеології української мови є, на нашу думку, монографія А. Генсьорського “Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості)”, де власне фразеологічним особливостям присвячено цілу частину⁹. Автор чітко класифікує фразеологізми за семантикою, виділяючи фразеологізми воєнні, державно-політичного

і суспільного значення, буденного вживання. Серед останньої групи дослідник розрізняє дієслівні словосполучення, фразеологічні одиниці прислівникового значення, прислів'я та речення-штампи. Дається докладне пояснення функціональних особливостей кожного фразеологізму, яке доповнюється великим ілюстративним матеріалом. А. Генсьорський приходить до висновку, що фразеологія пам'ятки, як і лексика, фонетика та граматика, базується на мові попереднього періоду, тобто мові давньоукраїнській¹⁰.

Спеціальне дослідження фразеології творів І. Вишенського присвятив М. Онишкевич¹¹. За семантичними особливостями та виконуваними функціями фразеологізми письменника-полеміста мовознавець поділяє на три групи: 1) фразеологія, що відображає соціальні відносини; 2) побутова фразеологія; 3) прислів'я. Лінгвіст приходить до висновку, що фразеологія І. Вишенського має яскраво виражений народний характер.

Аналізує особливості функціонування фразеології ділової писемності кінця XVI – початку XVII ст. у своєму дослідженні "Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалі Львівського Ставропігійного братства)" й М. Худаш¹². Фразеологічним особливостям відведено всього дві неповні сторінки, де автор розглядає штампи та фразеологізми церковного походження. "Складовим і невід'ємним компонентом всіх цих [церковних] фразеологізмів у документах виступає слово бог", – такий висновок М. Худаша¹³.

Фразеологія другої половини XVII ст. розглядається в дисертаційному дослідженні "Мова ділових документів канцелярії Богдана Хмельницького (лексика і фразеологія)" Ф. Ткача¹⁴. Основну увагу тут було звернено на фразеологізми-канцеляризми.

XVIII ст., як, очевидно, й попередні, відзначається спорадичністю студій. Так, досліджуючи літопис Самовидця, Л. Батюк здійснює семантичний аналіз фразеологізмів військової тематики¹⁵. Коротко про ці ж фразеологізми дослідниця згадує в статті "Лексика літопису Самовидця" та докладніше в дисертаційній роботі¹⁶.

Фразеології XIX–XX ст. присвячено надзвичайно багато досліджень, тому за браком місця докладно на цьому зупинятися не будемо.

Звертає на себе увагу і той факт, що в колективних працях, зокрема в "Історії української мови. Лексичі і фразеології" та "Сопоставительном ісследовании русского и украинского языков. Лексике и фразеологии (синхронический и диахронический аспект)" (автор розділу – В. Кононенко) не розглядаються фразеологічні особливості писемних пам'яток української мови періоду Київської Русі¹⁷.

Незрозумілим залишається висвітлення питання історичної фразеології української мови в оглядових працях, де підсумовуються

дослідження за певний період. Так, у колективній монографії “Мовознавство на Україні за п’ятдесят років. 1917–1967” у розділі “Основні аспекти дослідження лексики і фразеології української мови”¹⁸ принагідно згадуються студії М. Онишкевича, Л. Батюк, М. Худаша, Ф. Ткача, не набагато більше приділено уваги монографії А. Генсьорського “Галицько-Волинський літопис” та спеціальним дослідженням Л. Коломієць. Цю прогалину повинен, здавалося б, заповнити розділ “Дослідження з історичної фонетики, граматики і лексикології”¹⁹, проте в ньому взагалі не згадується про розвідки з історичної фразеології.

Найновішим узагальненням досліджень з української мови є праця С. Бевзенко “Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови”. Однак і тут у розділі “Вивчення історичної лексикології” фігурують прізвища тих самих мовознавців – А. Генсьорського, Ф. Ткача, Л. Батюк, М. Худаша, М. Коломієць, однак як дослідників української історичної лексики²⁰.

Короткий огляд стану вивчення історичної фразеології української мови показує, що дослідження з цієї галузі відзначаються спорадичністю. Нині актуальною є потреба у створенні ґрунтовної розвідки, у якій було б розглянуто розвиток української фразеології від найдавніших часів і до початку ХХІ ст. Однак найбільшу проблему становить, на нашу думку, коло пам’яток, що їх потрібно охопити дослідженням. Адже, якщо проаналізувати розвідки попередників, джерелом дослідження ставала переважно ділова документація (акти, грамоти, канцелярія), зрідка – твори письменників. Все це ще раз переконує нас у необхідності створення праці на зразок монографії М. Худаша “З історії української антропонімії”, де лінгвіст характеризує особливості української антропонімії ХІV–ХІVІІІ ст.

¹⁸Безпалько О. П. та ін. Історична граMATика української мови. – К., 1957. – С. 7; ¹⁹Там само. – С. 7; ²⁰Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. – К., 1991. – С. 187; ²¹Коломієць Л. І. Язык українських грамот ХІV–ХV вв.: Автореф. дисс... канд. філол. наук. – Харьков, 1953. – 16 с.; ²²Коломієць Л. І. З фразеології ділової писемності ХІV–ХV ст. // Питання історичного розвитку української мови: Тези доповідей міжвузівської наукової конференції. – Харків, 1959. – С. 115–116; ²³Коломієць Л. І. Про деякі особливості фразеологічних сполук української актової мови ХІV–ХV ст. // Начальний етап формування національного языка: Тезиси докладов міжвузівської науково-теоретичної конференції. – Л., 1960. – С. 52–55; ²⁴Коломієць Л. І. Фразеологія українського языка второй половины ХVІ – первой половины ХVІІ вв. (Генезис и стилистическое использование): Автореф. дисс... д-ра філол. наук. – К., 1978. – 48 с.; ²⁵Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К., 1983. – С. 270–276, 508–522; ²⁶Курс історії української літературної мови / За ред. І. К. Білодіда. – К., 1958. – Т. І. – С. 31, 37, 80, 119, 122, 127, 131, 153–154 та ін.; ²⁷Плющ П. П. Історія української літературної мови. – К., 1971. – С. 125, 168 та ін.; ²⁸Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). – К., 1961. – С. 154–220; ²⁹Там само. – С. 283; ³⁰Онишкевич М. М. Спостереження над фразеологією творів І. Вишенського // Дослідження і матеріали з української мови. – Т. ІV. – К., 1961. – С. 126–133; ³¹Худаш М. Л. Лексика українських ділових документів кінця ХVІ – початку ХVІІ ст. (на матеріалі Львівського Ставропігійного братства). – К., 1961. – С. 138–139; ³²Там само. – С.

139; ¹⁴Ткач Ф. Е. Язык деловых документов канцелярии Богдана Хмельницкого (лексика и фразеология): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Львов, 1954. – 16 с.; ¹⁵Батюк Л. І. Із спостережень над фразеологією літопису Самовидця // Наукові записки Дрогобицького пед. ін-ту. – Вип. 4. – 1959. – С. 97–106; ¹⁶Батюк Л. І. Лексика літопису Самовидця // Дослідження і матеріали з української мови. – Т. 1. – К., 1959. – С. 24–36; Батюк Л. І. Язык летописи Самовидца (лексика, фразеология, морфология): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Л., 1961. – 26 с.; ¹⁷Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К., 1983. – С. 270–276, 508–522; *Ижакевич Г. П., Гриценко П. Е., Кононенко В. И.* и др. Со-поставительное исследование русского и украинского языков. Лексика и фразеология (синхронический и диахронический аспект). – К., 1991. – С. 288–370; ¹⁸Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. 1917–1967. – К., 1967. – С. 79–102; ¹⁹Там само. – С. 145–161; ²⁰Бевзенко С. П. Знач. праця. – С. 189–190.

Роман Міняйло

Східноукраїнський університет імені Володимира Даля

ФРАЗЕОСХЕМИ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ТРАНСФОРМАЦІЇ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИХ МОДЕЛЕЙ

Однією з важливих проблем фразеології є виявлення й систематизація граматичних ресурсів, що спричиняють появу стійких виразів. Чи можна простежити систему у перетворенні вільної словосполуки у стійке сполучення слів? Однаковий компонентний склад і подібна семантика досліджуваних нижче виразів, з яких лише деякі стали стійкими й фіксуються академічним фразеологічним словником, дозволяє окреслити їх певну “граматичну модельованість”. На відміну від структурно-семантичної моделі (фразеосхеми), де ми можемо прогнозувати семантику компонентів, у цих моделях ми можемо спрогнозувати тільки загальну семантику виразу на основі “граматичного каркасу” й матеріального вираження зв'язки.

У цій статті ми розглянемо моделі, які можна об'єднати у загальну граматичну формулу

(Cop) N/V(f)(pl) Cop N/V(f)(pl),

де **N** – іменна частина мови, / – або, **V** – дієслово, **(f)** – можливість відмінкової форми для іменних частин мови чи особової форми для дієслів, **(pl)** – можлива множина, **Cop** – зв'язка, **(Cop)** – можлива інша зв'язка в препозиції. У нашому випадку зв'язка – будь-яка службова частина мови.

Для запису деяких моделей ми будемо користуватися також такими позначками: **Vf** – дієслово в особовій формі, **Vinf** – інфінітив.

Особливість аналізованих виразів виявляється в тому, що:

а) частини, що протиставляються, – еквівалентні (редуплікація);

б) повнозначне слово “проекує” додаткову семантику виразу залежно від контексту: напр., основне значення фразем *від зорі до зорі й від слова до слова*¹ – ‘повністю’, додаткове – ‘про час’ (у першому), ‘про письмовий чи вербальний текст’ – (у другому);

в) вираз може бути стійким, але його еквівалентні компоненти все ж таки не повністю “розчиняються” – вони відчуваються або й наявні у тлумаченні. Пор.:

Як ось чорна цятка на могилі впала отаманові в вічі. *Стовп не стовп. Людина не людина.* Але: хіба ж здибаєш людину в степу? (З. Тулуб “Людолови”) – ‘незрозуміло що’: може, стовп, а може, й не стовп; може, людина, а може, й не людина.

А били так били [кріпаків], що тепер би й худобина не видержала такого бою?: *били так били* – *дуже* били.

Але, незважаючи на вказані особливості, що ставлять під сумнів зарахування аналізованих одиниць до корпусу фразеологічних, окремі з них зафіксовані в академічному двотомнику. Напр., *ра́дий* (*рад*) [*чи*] *не ра́дий* (*не рад*) ‘незалежно від бажання, всупереч усьому’ (ФСУМ, 726). Сюди ж можна віднести вживані в народі вирази *хочеш не хочеш*, *плач не плач*, *роби не роби* й деякі інші.

Розглянемо моделі сполучень слів з різними зв’язками.

І. Усім нам знайомі ситуації, коли людина начебто й погоджується з чимось / начебто й не заперечує щось, але все ж таки не змінює своєї думки. Як правило, мовці у цій ситуації користуються зазначеною вище формулою зі зв’язкою ТО / НЕ: ‘може, й так’ / ‘може, й ні’.

Наприклад:

Сор – ТО

У відповідь – як відро холодної води: / – *Шпигун то шпигун*, та хто вас просив? Хто вас, зрештою, уповноважував ловити шпигуна? (“Перець” № 1, 2002, 13);

– Читайте, що на постаменті написано. Дми-и-тро-о Бла-го-ев. Не вірите написаному? / – *Вірити то вірю*, але ж бородою на автора “Маніфесту” скидається (“Перець” № 7, 2003, 13).

Сор – НЕ

– Кажуть, ти вчора мотоциклом ганяв по степу! Це правда? / – Я вчинив великий гріх? / *Гріх не гріх*, а під час екзаменів... (О. Гончар “Тронка”);

– Нещодавно був я у лісі. І знаєте, кого зустрів? Лисицю. Лисиця як лисиця, але ж хвіст у неї – метрів з п’ятнадцять завдовжки! / – Панасе! – промовила дружина. – Дай ключі! [Щоб піти додому і не слухати брехні.] / – Ну, *п’ятнадцять не п’ятнадцять*, а метрів десять буде, – вкоротив хвоста чоловік (НУ, 196);

Трохи змінюється семантика виразів з компонентом-дієсловом (**Vinf + не + Vf**): втрачається відтінок невпевненості мовця у сказаному – ні:

– Продай, друже, рибки. <...> / – *Продать не продам*, а на дичину проміняти можу...³;

[Суддя] Чи ви бачили, як Іван вдарив поліція в голову? / [Свідок] Бачити не бачив, але чув гук, ніби хтось вдарив по чімсь порожнім... (НУ, 29).

II. Говорячи про якийсь предмет, явище або дію, що не мають якихось відхилень від норми, ми вживаємо зазначену вище формулу зі зв'язкою ЯК.

Сор – ЯК

'Звичайний (-а, -е, -і); такий (-а, -е, -і), який (-а, -е, -і) і має (-ють) бути':

Лисиця як лисиця (контекст див. вище);

Заєць як заєць – довгі вуха, куций хвіст. Любив капусту, моркву, все, що звичайні зайці люблять ("Перець", № 2, 2003, С. 3);

А з одного боку ведмідь продрав плетінь, вліз у пасіку і давай красти улики; краде та складає собі на плечі, а *бджоли як бджоли* – мовчать собі (НУ, 297);

Був в одного батька син. *Хлопець як хлопець*. Тільки ледачий дуже (НУ, 175);

– Чому це у всіх жінок *чоловік як чоловік*? Коли вже й п'ють, то з розумом, а ти... (НУ, 142);

Не йде наш Демид і літом додому. Ще б пак – він же вчитель. А *мати як мати*, відгону не дає: "Треба, старий, сина провідати, може, чого занедужав!" (НО, 150);

Словом, як і скрізь, щось є, чогось немає. Так це і є життя. Воно є *таким, як є*" ["Перець", № 7, 2003, С. 7].

III. Коли ми погоджуємося з чимось, то вживаємо зазначену вище формулу зі зв'язкою ТО (Й) або зі зв'язкою ТАК (І).

Сор – ТО (Й)

'Гаразд':

– Ну що ж, – хазяїн каже, – *рощот то й рощот*, – каже, – добре діло, чесно робив і чесно розщитатися треба... (НО, 102);

Се, значить, назвисько таке для карого. Десь він, каже, в газеті вчитав. Ну, *Герінг, то й Герінг*, і хоч ми знали, що Мишка чогось недолюблює карого, але нічого проти не маємо, – назвали Герінгом... (НО, 256);

– Ні, чоловіче, скую тобі сокиру. / – Та чи *сокиру, то й сокиру*. / Кує, кує – не йде діло. / – Ні, – каже, – не сокиру, а серп. / – Коли *серп, то й серп* (НУ, 165);

...підна́тужився і зліпив собі цегляну хижу метрів двадцять на двадцять. <...> Втім, *зліпив, то й зліпив*. Сьогодні чужі гроші рахувати не модно ("Перець", № 4, 1997, С. 13);

– Ну, що ж, мужички, *розщитати то розщитати*, не будете ви, будуть другі. Получайте, – каже [пан], – денежки! (НО, 101).

Сор – ТАК (I)

‘Гаразд’:

Батько і не перечив: “У Дубинівці будем брати [наречену], так у Дубинівці” (НО, 167);

– Поїдьмо, – кажу, – дідусю, в ліс та нарубаємо дров. / – Поїдьмо, так і поїдьмо! (НУ, 281);

– Лікуватися так лікуватися! Давайте на добру годину [ліки у вигляді сміху]. Бо маю тещу – невіривного скептика (“Перець” № 3, 2003, 11);

– Коли жирувати так жирувати: бий, жінко, і друге яйце в борщ (НУ, 67).

Найповніше подані у фразеологічному словнику варіанти моделей з такими зв’язками:

Сор – ЗА

Віть за віть, зуб за зуб, око за око, голову за голову, кров за кров, смерть за смерть (ФСУМ, 133, 186, 399, 833).

Доба за добою, крок за кроком, нога за ногою, раз за разом, слово за словом, чарка за чаркою (ФСУМ, 252, 400, 553, 727, 829, 944).

Сор – НА

Дірка на дірці, діра на дірі, латка на латці, лата на латі, купа на купі, рубець на рубці (ФСУМ, 248, 418).

Сор – ВІД

Кістка (кість) від кості, кров від крові, плоть від плоти (ФСУМ, 377, 398, 648).

Сор – ВІД + Сор – ДО

Від букви до букви, від випадку до випадку, від дзвінка до дзвінка, від дошки до дошки, від зорі до зорі, від зоряниці до зоряниці, від кінця до кінця, від краю [і] до краю, від (з) рана до рана, від ранку до ранку, від роду до роду, від світу до світу (ФСУМ, 62, 97, 234, 267, 344, 376, 395, 730, 731, 742, 787).

Таким чином, аналізуючи стійкі (або на шляху до стійких) вирази, утворені редуплікацією, стає помітною взаємодія семантики компонентів і семантики граматичної структури. Чим ближче в семантичному плані конкретизатори різних варіантів однієї граматичної моделі – тим швидше ця модель стає структурно-семантичною, а отже, в ній знаходиться “найвиразніший” варіант, який може бути закріпленим у фразеологічному словнику як інваріант.

¹Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. / Уклад. В. М. Білоноженко та ін. – К., 1993. – С. 344, 827 (Далі подаємо за цим джерелом, указуючи його скорочення (ФСУМ) і сторінку); ²Народні оповідання / Упоряд. С. В. Мишанич. – К., 1986. – С. 65. (Далі подаємо за цим джерелом, указуючи його скорочення (НО) і сторінку); ³Народні усмішки / Упоряд. П. Ф. Гальченка. – К., 1986. – С. 196 (Далі подаємо за цим джерелом, указуючи його скорочення (НУ) і сторінку).

Валентина Паньків
Прикарпатський університет імені Василя Стефаника

**СЕМАНТИЧНІ МОДЕЛІ ПРЕДИКАТИВНИХ
ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ЕМОТИВІВ**
(на матеріалі української, російської та англійської мов)

Індивідуальні психічні процеси (пам'ять, уява, образне та інтуїтивне мислення), розумова діяльність людини належать до психічних, абстрактних явищ, які вимагають матеріалізації, вираження у мовних одиницях. У лінгвістиці такі емоційно марковані засоби, які перероблюють, об'єктивізують і семантизують емоційне ставлення до світу, дістали назву емотивів (афективів, конотативів)¹.

Потенційні можливості своєї семантики емотивні лексеми реалізують у сприятливому контексті, зокрема у складі фразеологічних конструкцій-речень – предикативних емотивних фразеологізмах, або предикативних фразеологічних емотивах (скорочено ПФЕ), у структурі яких емотивні лексеми функціонують як предикати.

Актуальність обраної теми зумовлюється такими факторами: загальною спрямованістю розгляду одиниць мови з погляду комунікативних функцій; необхідністю вивчення семантичної організації емотивних висловлювань; важливістю визначення ролі емотивності в організації комунікативних сутностей; необхідністю з'ясування механізму утворення фразеологізованих сполук досліджуваного типу з метою удосконалення вербального спілкування і взаєморозуміння в умовах близькоспорідненого білінгвізму (на матеріалі української та російської мов) та експансії англійської мови в усі сфери сучасного життя.

Уперше існування такого типу фраз, які утворюються завдяки реалізації фразеологічно зв'язаних значень слів, помітив В. Виноградов. Він назвав їх фразеологічними сполуками і зазначив, що ці фразеологічні одиниці є “найбільш чисельним і вагомим розрядом слів у мові”². У сучасному мовознавстві такі усталені сполучення слів кваліфікуються як двокomпонентні стійкі звороти, відтворюваність яких зумовлена обмеженнями у сполучуваності одного з компонентів, що має фразеологічно зв'язане значення.

Таким чином, предикативні фразеологізовані сполучення слів можна кваліфікувати як відтворюване поєднання слів, що має певну смислову та інтонаційну завершеність і є засобом формування та вираження думки. Відповідно ПФЕ (як семантичний різновид предикативних фразеологізмів) можна визначити як емотивну синтаксичну єдність із частковим або повним перетворенням компонентів, граматично оформлену на зразок речення і стабілізовану мовленнєвим узусом. Основними категоріями, що характеризують ці структури, є предикативність та емотивність. Предикативні фразеологізми на

позначення емоційних, афективних психічних станів є специфічними структурами, що утворюються на синтаксичному, а функціонують на фразеологічному рівні. Такий міжрівневий, двоїстий характер, вторинна знакова природа та предикативна структура досліджуваних стійких сполучень зумовлюють їх лексико-семантичні, граматичні та функціональні особливості.

У структурі цих фразеологізмів присутні два компоненти – фразеологічно зв'язаний компонент і компонент із вільним значенням, що зумовлює аналітичність, розкладеність загального значення цих конструкцій. У семантичному плані для більшості з них типовим є вираження оцінного моменту, який є синтаксично зумовленим і спрямований на характеристику особи або предмета з боку його постійних властивостей.

Асоціативна ознака стрижневого компонента визначає два різновиди досліджуваних сполук: 1) фраземи із вмотивованим характером значення, тобто їх значення співвідносні із вихідною семантикою лексеми або із семантикою однокоренових слів; 2) фразеологізми з немотивованим, метафоричним характером.

Розмаїття внутрішніх форм предикативних фразеологізмів із цілісним мотивованим значенням можна звести до трьох відповідних елементів почуття, що виділяються у психології³: 1) фізіологічні зміни внутрішніх органів та фізіологічні відчуття особи: фразеологічні структури цього типу утворені за загальною семантичною моделлю **“особа + її фізіологічні відчуття”**, вони часто фіксують зміни температури організму (укр. як приском обсипало; рос. мороз по коже дерёт; англ. get cold feet у значенні “злякатися”, букв. “ноги похололи”) або зорові відчуття особи (укр. в очах темно; рос. свет померк в глазах; англ. see red “бути засліпленим від люті”); тобто в межах цієї фразеологічної моделі можна диференціювати ще декілька субмоделей – **“особа + стан її організму”**, **“особа + зорове сприйняття”** тощо; 2) поведінкова реакція особи (фраземи подиву, гніву, образи, сорому, смутку, загального негативного стану та вольових станів): фразеологізми цього типу утворені за спільною семантичною моделлю **“особа + її поведінкова реакція”**, вони можуть вказувати на вираз обличчя (порівн.: укр. *очі на лоба вилізли та англ. open one's eyes* у значенні “вирячити очі від подиву, несподіванки”); рос. *делать кислое лицо та англ. make a wry face* “виражати огиду”) або ж загалом на зовнішній вигляд людини (рос. как в воду опущенный; англ. look black “мати похмурий вигляд”), на її жести (порівн.: рос. *махнуть рукой*, укр. *розводити руками* та англ. неповний синонім *throw one's cap at smth.* у значенні “стати байдужим у результаті розчарування”) – отже, всередині фразеологізмів семантичної моделі можна виділити підмоделі **“особа + її зовнішній вигляд”** та **“особа + її жести та міміка”**; 3) внутрішнє переживання

стану (фразеологічні сполуки, що позначають емоційний підйом, стурбованість, розгубленість, загальний негативний стан, гнів, сум, жаль, страх, сором, полегшення). Серед таких фразеологізмів, утворених за спільною фразеомоделлю **“особа + її психічний стан”**, переважають ті, що відображають переживання душевного болю, і в свою чергу утворюють субмодель **“особа + її душевні переживання”** (порівн.: укр. *серце кров'ю обливається* та англ. відповідник *it makes the heart bleed*; рос. *камень на душе* та англ. синонім *weight upon smb. 's heart*); в основі іншого семантичного ряду міститься відчуття втрати розуму – підмодель **“особа + запаморочення її свідомості”** відповідно (порівн.: укр. *втрачати розум*, рос. *сходит с ума* та англ. *go mad*); внутрішня форма фразеологізмів може також вказувати на перебування у незвичайному місці (напр.: укр. *як на голках*; рос. *не в своей тарелке*; англ. *be at sea* “розгубитися”), або втрату звичного стану, чи відчуття дискомфорту – **“особа + її місцезнаходження”** (напр.: укр. *не знаходити собі місця*; рос. *не звать, куда себя деть*; англ. *be on the gridiron* “бути збентеженим”).

У групі ПФЕ, в основу яких лягли різні типи метафоричного переносу, можна виділити семантичні моделі, серед яких визначаються такі, що збігаються із цілісним мотивованим значенням моделей ПФЕ: подібність із зовнішнім виглядом людини чи предмета – модель **“особа + її подібність із предметами”** (укр. *як муху проковтнув*; рос. *как осиновый лист дрожит*; англ. *melt like wax* “танути, наче віск”); схожість із поведінкою або відповідною реакцією живого організму – модель **“особа + її подоба до тварини”** (укр. *віжка під хвіст підпала*; рос. *надулся, как мышь на кругу*; англ. *as mad as a wet hen* “лютувати”); фізичні відчуття людини від перебування де-небудь – модель **“особа+її перебування у незвичному місці”** (укр. *як на голках* та англ. еквівалент *be on the pins and needles* у значенні “нервуватися”; рос. *как на седьмом небе* та англ. *sit on top of the world* у значенні “почуватися щасливим”); схожість із конкретними фізіологічними відчуттями стану – модель **“особа + її фізіологічний стан”** (укр. *в очах туманіє, земля іде з-під ніг*; рос. *зуб на зуб не попадает, мороз по коже дерёт, поджилки трясутся*; англ. *get cold feet* “злякатися”, *stir smb. 's pulses* “змусити когось нервувати, хвилюватися”, *one's blood is up* “втратити рівновагу, розхвилюватися”); схожість із конкретно-побутовими уявленнями – **“особа + її побутові уявлення”** (укр. *втратити голову, душа у п'яти пішла*; рос. *душа не на месте*; англ. *gather roses* “насолоджуватися чимось”, *kiss the rod* “мовчки терпіти знущання”); схожість із результатами та інтенсивністю перебігу фізичних явищ – модель **“особа+її емоційне переживання+фізична дія”** (укр. *не знати, куди очі подіти*; рос. *готов сквозь землю провалиться*; англ. *worship the very ground one*

walks on “від надміру почуттів бути готовим цілувати землю, де ходила кохана людина”).

Із аналізу фактичного матеріалу можна зробити висновок про перевагу у фразеологічному складі усіх трьох досліджуваних мов предикативних фразеологічних одиниць із внутрішньою формою, що передає внутрішні переживання людини та її фізіологічні відчуття.

Мотиваційна, образна структура співвідносних фразеологізмів у досліджуваних мовах може зближуватися, перетинатися між собою, однак не збігатися повністю.

Відмінність внутрішньої форми ПФЕ у різних мовах може зумовлюватися особливостями традиційного для кожного народу побуту, матеріальної культури, природи тощо; звідси випливають відмінності в уявленнях, трактуванні певних явищ і, ширше, відмінності у менталітеті представників різних народів. Так, укр. фразеологічна одиниця, побудована за моделлю **“особа + її фізіологічні відчуття”**, як *чемериці понюхати* у значенні “бути неприємно враженим” не має відповідника у жодній із порівнюваних мов, оскільки в них нема самого поняття *чемериці* **“особа + її подібність із предметами”**. Етноспецифічними є фразеологізми: англ. *as black as my hat* у значенні “кепські справи, поганий настрій” та його рос. неповний еквівалент *дела как сажа бела*, утворені за фразеомоделлю **“особа + її подібність із предметами”**, що не представлені у фразеології української мови.

Частина фразеологічного матеріалу має спільні джерела і збігається за внутрішньою формою та структурно-семантичними характеристиками; їх близькість більш вірогідна за умови прозорої мотивації, образної основи звороту. Про подібність лексико-семантичної та фразеологічної систем досліджуваних мов свідчить той факт, що усі проаналізовані семантичні моделі ПФЕ однаково присутні у фразеології як англійської, так і української та російської мов. Найбільше подібностей спостерігається в українських, російських та англійських ПФЕ, утворених за фразеосхемами **“особа + її фізіологічні відчуття”** (зокрема **“особа + стан її організму”**) та **“особа + її вербальна діяльність”**, мотиваційна основа яких пов'язана із анатомічною будовою людського організму, що є однаковою, типовою для всіх людей. Так, наприклад, синонімічні різномовні фразеологізми передають почуття оніміння від надмірних переживань – укр. *мову відняло*, рос. *проглотить язык* та англ. *lose one's tongue*; рос. *кровь разыгралась* та англ. *one's blood is up* у значенні “перебувати у збудженому стані”; укр. *сам на себе не схожий* та англ. *not to look oneself* “змінитися від переживань настільки, що неможливо впізнати”; укр. *затамувавши подих*, рос. *затаив дыхание* та англ. *with bated breath* “перехопило подих від зачарування, несподіванки або страху”; рос. *задеть за больное место* та англ. *be cut to the quick*

“бути прикро враженим до глибини душі”; рос. *с пеной у рта* та англ. *foaming at the mouth* “перебувати у вкрай розлюченому стані”. Отже, спільність мотиваційної бази пояснюється екстралінгвістичними чинниками: спільною географічною (європейською) територією, подібністю кліматичних умов, що зумовлюють близькість флори та фауни країн, в яких проживають носії цих мов; єдиним християнським віросповіданням; наступністю деяких традицій тощо.

¹Шаховский В. И. Языковая личность в эмоциональной коммуникативной ситуации // Филолог. науки. – 1998. – № 2. – С. 60; ²Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Шахматов А. А. Сб. науч. трудов. – М., 1947. – С. 29; ³Изард К. Е. Эмоции человека. – М., 1980 – С. 54-55.

ФОНЕТИКА

Оксана Бас-Кононенко
Київський університет імені Тараса Шевченка

ПОРОДЖЕННЯ МОВЛЕННЯ ЯК ОБ'ЄКТ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ФОНЕТИКИ, ФОНОЛОГІЇ, ПСИХОЛІНГВІСТИКИ У ЗВ'ЯЗКУ З ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ МЕХАНІЗМІВ МОЗКУ (спроба інтерпретації окремих проблем)

Експериментальна фонетика розглядає *породження мовлення* як “утворення звукових послідовностей, які є формою вираження (експонентом) значущих одиниць мови”¹. Вивчення й опис цього процесу передбачає комплексний підхід до виділення і дослідження одиниць породження мовлення у їх співвідношенні з одиницями мовної системи та виявлення структури цих одиниць; уточнення локалізації діяльності мозку людини в процесі породження мовлення; а також визначення функцій і завдань різних ділянок мовленнєвого апарату у творенні звукового сигналу.

Породження мовлення є одним з виявів мовної (у вузькому розумінні – мовленнєвої) діяльності людини. Мовленнєва діяльність так само, як і мова, існує як система, в якій розрізняються певні рівні, що взаємодіють функціонально й існують як живі величини, що постійно змінюються в процесі спілкування, навчання, отримання знань тощо.

У зв'язку з цим для визначення процесів мовленнєвої діяльності – породження мовлення, слухання, сприйняття, розуміння – важливим є ознайомлення і врахування різних видів діяльності мозку як психофізіологічного процесу.

В Інституті мозку людини РАН (Російська Академія Наук) у Санкт-Петербурзі під керівництвом акад. Н. Бехтеревої з 80-х рр. XX ст. проводяться фундаментальні дослідження будови мозку людини та його найскладніших функцій – мислення, пам'яті, мовлення, емоцій та ін.²

Зокрема з'ясовано, що мозок людини має свою будову – морфологію, яку умовно можна назвати "рівнем зон": нервові клітини, з яких складається мозок, утворюють власний "клітинний" рівень, а їх сукупності функціонують як "рівень нейронних популяцій". Крім того, існує третій рівень – рівень мозкових зон, які відповідають за різні психічні функції. Раніше вважалось, що мозок поділено на чітко розмежовані зони, кожна з яких відповідає за свою функцію. Проте, як переконливо доводить Н. Бехтерева, саме другий рівень є надзвичайно важливою сферою діяльності мозку: "... між клітиною і зоною мозку є ще один, дуже важливий, рівень – сукупність нервових клітин, ансамбль нейронів"³. "Нейрони в середині різних зон взаємодіють між собою надзвичайно складним способом" і не можна здійснити скрізь чітку "прив'язку" функції до зони мозку, якщо йдеться про забезпечення вищих функцій⁴. Є підстави вважати, що ці ансамблі нейронів відіграють роль міжсистемного координатора в загальній структурі мозку.

Для розуміння процесу породження мовлення, особливо важливим, на наш погляд, є твердження про *поліфункціональну* діяльність мозку, яка забезпечується існуванням у ньому ланок із різним ступенем реагування на різноманітні стимули, а також про наявність "жорстких" і "гнучких" ланок, перші з яких є відносно незалежними щодо зовнішніх впливів (можуть реагувати на них або не реагувати, тобто мозок вирішує поставлене завдання по-різному); другі ж (гнучкі) – постійно й однотипно реагують під час "якоїсь однієї певної мисленневої діяльності зон"⁵.

Дослідження вищих функцій мозку, проведені в Інституті мозку людини, дали можливість говорити про те, що:

1) роботу нервової клітини не можна уявляти поза загальними принципами роботи мозку в цілому, так само як неможливо зрозуміти її без розуміння взаємодії зон та їх функцій;

2) нервові клітини не однорідні, *по-перше*, у проявах життєдіяльності (1 – є такі, що готові до неї від народження; 2 – є й інші, котрі "виховуються", набувають вміння працювати по-різному у зв'язку з розвитком людини. При цьому, навчившись виконувати одну роботу, можуть забувати попередню, але "не назавжди")⁶. *По-друге*, нейрони розрізняються за спеціалізацією, за суттю роботи: слухати, артикулювати, пізнавати і порівнювати, ідентифікувати явища, узгоджувати дії м'язів, кісток тощо;

3) Психічна діяльність мозку забезпечується дією системи ланок різного ступеня жорсткості⁷, тобто існує як дуже складна жива

система. Зокрема виявлено такі механізми, як “детектор граматичної правильності осмисленої фрази”⁸, завдяки якому неправильно побудована фраза викликає бурхливу реакцію однієї з груп нейронів, які негайно сигналізують про виявлене порушення. Такі факти підтверджують, що розуміння – один з процесів *породження мовлення* – відбувається передусім за рахунок аналізу семантики відношень, тобто граматичних (синтаксичних) значень.

Для дослідження фонетики мовлення надзвичайно важливим є ще одне загальне твердження про системність, яка визначає діючий мозок в цілому: “не можна зрозуміти роботу мозку в цілому, не розглядаючи усього багатства взаємодії мозкових систем з різноманітними системами організму”⁹. Так само є підстави твердити про фонетичну систему: її не можна пізнати поза взаємодією з іншими, семантичними системами живого мовлення.

Артикуляторика співвідноситься з процесами породження мовлення, які є невіддільними від процесів сприйняття, розуміння, уваги і є проявами психофізіологічної діяльності мозку, виявами вищих психічних функцій у діяльності мозку.

Інший аспект, який дозволяє розуміти особливості породження мовлення, передбачає аналіз особливостей *побудови рухів* людини. Загальні фізіологічні закономірності, притаманні усім можливим рухам людини, в артикуляційних рухах виявляються як загальне в частковому (окремому). Щоб повніше розкрити механізм мовотворення, зокрема виявити тенденції, які повторюються в артикуляційному процесі звукотворення і відбивають типізацію, пов’язану з ідентифікацією, необхідно звернутися до окремих положень і висновків теорії координації рухів людини М. Бернштейна¹⁰. Згідно з цією теорією, побудова рухів людини підпорядковується певним закономірностям, які виявляються в усіх рухах людини, що забезпечують її життєдіяльність.

М. Бернштейн виявляє 5 рівнів побудови рухів¹¹, два останні з яких (*рівень Д* – рівень предметних дій, смислових ланцюжків; *рівень Е* – група вищих кортикальних рівнів символічних координацій, до яких належать мовлення і письмо), на нашу думку, є найважливішими у дослідженні артикуляційних процесів мовотворення і особливою мірою стосуються породження мовлення на етапі формування найменшої вимовної цілісності – складу. Автор теорії координації рухів наголошує на тому, що для правильного здійснення будь-якого руху необхідно, щоб об’єкт певного рухового завдання сприймався не тільки повністю, а й у всіх фазах і деталях власного руху¹². При цьому надзвичайно важливу роль відіграє функція регуляції або *контрольно-координувальна* функція, яку вчений називає функцією здійснення сенсорних корекцій або кільцевого зворотнього зв’язку (до кори головного мозку постійно надходять

імпульси, які показують, як саме відбувається рух, завдяки чому цей рух уточнюється). Ця функція регуляції має надзвичайну вагу: “Корекція є організація керованості рухового апарату”¹³.

Тут доречно порівняти наведену характеристику з висновками Н. Бехтеревої щодо існування в мозку “детекторів граматичної правильності осмисленої фрази або синтагми”¹⁴, наявність яких свідчить про те, що процеси породження мовлення і розуміння обов’язково включають аналіз граматичних значень, які відповідають мовним нормам.

Таким чином, і Н. Бехтерева щодо діяльності мозку, і М. Бернштейн стосовно діяльності рухового апарату наголошують на обов’язковому розумінні цих процесів у цілісності, єдності і злагодженості роботи усіх ланок згаданих систем / структур на усіх рівнях.

Дослідження артикуляторної динаміки мовлення, які протягом тривалого часу проводяться в лабораторії експериментальної фонетики (ЛЕФ) Київського національного університету імені Тараса Шевченка¹⁵, дозволяють стверджувати, що творення складу типу ПГ (приголосний+голосний) як мінімальної вимовної одиниці породження мовлення так само є результатом цілісної і злагодженої взаємодії усіх зон мовленнєвого механізму, які утворюють єдину фізіологічну систему.

Склад – це також система/структура, в межах якої існують відношення між компонентами з більшою чи меншою взаємозалежністю, подібні до тих, які притаманні семантичним одиницям, насамперед словам і синтагмам. У структурі складу існує свій синтаксис – складовий. Його вияви можна вбачати в коартикуляційних й акустичних акомодациях, у різних за вокалічною активністю типах структури складотворення, в утворенні різних мелодичних контурів (міжскладова коартикуляція) – у всьому, що, взаємодіючи комплексно, створює артикуляційно-акустичну цілісність слова. Породження складу підпорядковується породженню слова і синтагми як семантико-звуківих єдностей, а це свідчить про існування ієрархічної будови цілісних процесів і самих структур.

Отже, вивчення процесів породження мовлення в різних аспектах (поліфункціональна діяльність мозку, координаційна рухова діяльність людини і власне фонетичні закономірності творення складу як найменшої вимовної цілісності в межах семантичних одиниць) дозволяє виявити і зрозуміти дію *системного* принципу в усіх ланках надзвичайно складного процесу мовотворення.

¹³Бондарко Л. В. Порождение речи // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 387; ¹⁴Див.: Бехтерева Н. П., Гоголицын Ю. Л. Мозговые коды психической деятельности. – Л., 1977; Бехтерева Н. П. О мозге человека: размышления о главном. – СПб., – 1994; Бехтерева Н. П. Магия мозга и лабиринты жизни. – СПб, 1999; ¹⁵Бехтерева Н. П. Знач. праця. – С. 164; ¹⁶Там само; ¹⁷Бехтерева Н. П. Знач. праця. – С. 113; ¹⁸Бехтерева Н. П. Знач. праця. – С. 159; ¹⁹Там само; ²⁰Там само; ²¹Там само. – С. 164;

¹⁰Бернштейн Н. А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности. – М., 1966; Бернштейн Н. А. О построении движений. – М., 1947; ¹¹Бернштейн Н. А. О построении движений. – С. 36; ¹²Бернштейн Н. А. Очерки по физиологии... – С. 226; ¹³Там само. – С. 234; ¹⁴Бехтерева Н. П. Магия мозга... – С. 159; ¹⁵Див.: Скалозуб Л. Г., Бас-Кондоненко О. В., Хоменко Л. М. Типологія відношень у структурах складів українського мовлення // Наукова спадщина проф. С. В. Семчинського і сучасна філологія. Збірн. наук. праць. – Ч. 2. – К., 2001; Бас-Кондоненко О. В. Новый экспериментальный прием исследования артикуляционной целостности склада (графичная модель, що синтезує дані тензо- і кінорентгенографування) // Вісник Київ. ун-ту. Літературознавство, мовознавство, фольклористика. – 1997. – Вип. 5; Скалозуб Л. Г., Бас-Кондоненко О. В., Хоменко Л. М. Артикуляторно-динамическая типология слогов русской и украинской речи // Фонетика в системе языка (Тезисы П Международного симпозиума МАПРЯЛ). – М., 1996.

Світлана Яцюк
Київський лінгвістичний університет

ДОСВІД СИСТЕМНОГО ОПИСУ СЕГМЕНТНИХ І НЕСЕГМЕНТНИХ ФОНЕТИЧНИХ ЯВИЩ ЗА МОНОГРАФІЄЮ Л. В. ЩЕРБИ “ВОСТОЧНОЛУЖИЦКОЕ НАРЕЧИЕ”

Згадану монографію Л. Щерба присвятив своєму вчителю І. Бодуену де Куртене, котрому належить ідея вивчення мужаковської говірки, найархаїчнішої серед усіх лужицьких говорів. Учений мав за мету описати діалект у синхронії, базуючись на спостереженнях за живою мовою. Це зумовило те, що тут у повному обсязі подана фонетична система: всі явища звукової будови мови – сегментні й несегментні¹.

Важливо зазначити, що експериментально-фонетичне дослідження Л. Щерба провів з притаманними йому сумлінням, терпінням і чесністю. Для нього немає нічого випадкового і неважливого, кожне виявлене явище обов'язково пояснюється. Вчений висловлює сумніви тоді, коли йому бракує кількості прикладів, констатує коливання у вимові носіїв діалекту, якщо вони є. Жодне фонетичне явище не залишається поза увагою дослідника.

У науковій літературі є спеціальні розвідки, присвячені багатьом напрямкам досліджень Л. Щерби, зокрема його загальнолінгвістичним поглядам. Але тема “Л. Щерба – фонетист-експериментатор” є найменш дослідженою. Докторська дисертація “Восточнолужицкое наречие” найповніше репрезентує саме цей бік наукової діяльності Л. Щерби.

У I розділі докладно описаний фонетичний склад говірки. Л. Щерба класифікує вокалічний і консонантний склад, використовуючи при цьому методику палатографування, кімографування і слухового аналізу. Артикуляційні та акустичні характеристики голосних (далі Г) і приголосних (П) порівнюються з відповідними Г і П німецької, французької, англійської і російської мов. Загалом

вокалічна система мужаковського говору багата і значно диференційована. Л. Щерба виділяє 11 фонем і представляє їх такими символами у таблиці²:

ц				і
γ	ʔ	ʔ	ʔ	І
о			ё	е
	о		ε	
			æ	
		α		

Консонантну систему говору складають 26 фонем³.

У тексті монографії вживаються терміни – відтінки Г і П. Важливо, що в описі цих відтінків зустрічаються факти, які регулярно повторюються. Ця регулярність підтверджує однорідність прояву на палатограмах і кімограмах, а також у відчуттях на слух тих чи тих характеристик носіями мови. З одного боку – ці характеристики автор використовує для визначення Г і П як фонем, а з другого – це діючі відтінки фонем у різних комбінаторних і позиційних ситуаціях. Це є свідченням того, що вихідною для Л. Щерби є ідея єдності фонем і її відтінків, загального і окремого, а отже, мови і мовлення. І разом із тим це доводить, що типізація починається у мовленні.

Як саме описуються сегментні явища? По-перше, Г описується не ізольовано від П, а у складах. По-друге, склади не ізольовано один від одного, а у словах як фонетичних і семантичних цілісностях. По-третє, слова – у словосполученнях і синтагмах. По-четверте, сегментні і несегментні явища визначаються не ізольовано, а системно. Отже, об'єктом дослідження є склади, слова і синтагми – різні за обсягом і будовою сегментні явища.

Сегментуючи склади і слова живого мовлення, Л. Щерба звертає увагу на те, що в Г є перехідні звуки, які залежать від якісних ознак Г і П⁴. На його думку, початкові перехідні (після П перед Г) характеризують внутрішньоскладові відношення, а кінцеві (після Г перед П) – міжскладові відношення у слові. Отже, явище сегментації, як воно розглядається Л. Щербою, також доводить, що фактично перед нами опис складів, а не окремих функціонуючих відтінків фонем. І значить, основним об'єктом дослідження мовлення є склади як організовані сукупності сегментів.

Досліджуючи дво-, три- і чотирискладові слова, Л. Щерба говорить про співвідношення їх Г за тривалістю, силою і мелодикою. Саме так Л. Щерба підходить до визначення природи наголосу в акустичному аспекти. Наголос творять різного типу співвідношення складів. У мужаковському говорі в межах слова вчений констатує визначність музикального і динамічного способу наголошення, а також визначає відношення між мелодикою і тривалістю в аспекті сприйняття.

Так, Г, наголошений динамічно, – більш напружений, ніж той, що має музикальний наголос. Носії російської мови здатні розпізнавати лише динамічне наголошення. Склад, музикально наголошений, – коротший, а не триваліший від інших складів, навіть ненаголошених динамічно. Але він створює враження подовження, на думку Л. Щерби, саме за рахунок висхідного тону⁵.

Слід зауважити, що Л. Щерба також визнає факт залежності природи наголосу від способу вживання слова – ізольовано чи в синтагмі, тобто йдеться про словесний і синтагматичний наголос.

Відмінності виявляються в актуалізації напруженості, висоти і тону в синтагмі чи тривалості й сили в слові. Саме в синтагмі відбувається більша безперервність прояву висоти тону.

Таким чином, за Л. Щербою, сегментні і несегментні явища у мовленні представників мужаковського говору існують у синтезі. Розуміння живого мовлення як єдиної системи / структури сегментних явищ є актуальним для сучасного викладання фонетики.

Досвід експериментального проникнення в будову звукових явищ наочно ілюструють розділи, присвячені якісним і кількісним характеристикам Г в складах і словах⁶. Так, аналізуючи різні за якістю Г у першому складі двоскладових слів, Л. Щерба робить висновок, що найбільш закриті Г переднього ряду ё, і є найменш тривалими.

Картина кількісних відношень надзвичайно складна. Але автор з упевненістю робить висновок, що “Голосні тим коротші, чим довше слово, у всякому разі в першому складі”⁷.

Тривалість Г менша перед зімкненими П, ніж перед щілинними. Абсолютний кінець слова сприяє тривалості Г порівняно з положенням перед зімкненими так само, як у позиції перед щілинними. Тобто, позиційні зміни (кінець слова) описуються у порівнянні зі змінами тривалості Г в позиції перед П.

Отже, якісні й кількісні характеристики Г, а також позиційні й комбінаторні зміни описуються в порівнянні і взаємозалежності.

Актуальною для сучасних досліджень є і констатація змін напруженості у вимові Г. Так, ненаголошені Г вимовляються менш напружено, ніж наголошені. Цей приклад також ілюструє комплексний підхід до вивчення сегментних і несегментних явищ.

Отже, є певний ізоморфізм в описі окремого звуча у складі, складу і слова як сукупності складів. Всі вони описуються як цілісні структури, менші або більші за обсягом, але основною мовленнєвою структурою, а отже, і одиницею опису, є склад.

¹Щерба Л. В. Восточнолужицкое наречие. – Петроград, 1915. – С. 1–75;

²Щерба Л. В. Знач. праця. – С. 11; ³Там само. – С. 20; ⁴Там само. – С. 45–48; ⁵Там само. – С. 43; ⁶Там само. – С. 40–49; ⁷Там само. – С. 43.

РИТМІЧНА СТРУКТУРА ПРОПОВІДІ

Проголошення державності України поклато початок відродженню і піднесенню духовності. Останнє десятиліття ознаменувалося бурхливим розвитком церковно-релігійного життя в Україні. Церква дістала підтримку держави і зокрема через це активізувала свою діяльність. Слово священника звучить не лише у церковному храмі, але й по радіо, телебаченню; представники духовенства виступають у парламенті, на мітингах, освячують збудовані або відбудовані школи, лікарні, різні громадські центри.

Релігійно-церковне життя – явище складне і неоднозначне. Чільне місце у ньому належить проповіді слова Божого. Слово у храмі виступає як засіб прямого спілкування Бога з людьми, концентрований вираз сакрального.

Проповідь як жанр релігійного стилю є цілісною виразною структурою, що підтвердили результати проведеного дослідження.

На магнітну плівку було записано в довільному порядку по 4 макротематичні єдності (далі – МакТЕ) з текстів усних виступів різних жанрів, зокрема наукової доповіді, проповіді, виголошеної священником під час богослужіння у церкві, спонтанного виступу на політико-економічну тему, агітаційного виступу, науково-популярної лекції та проповіді, начитаної за нашим завданням дикторами радіо.

Власне проповідь (тобто виголошену священником у церкві) – 1-й тип – аудитори однозначно відрізняли від інших жанрів усних текстів уже при першому прослуховуванні запропонованих записів, мотивуючи свій вибір наявністю у таких текстах особливої, специфічної, властивої лише проповіді просодичної організації. Показовим є той факт, що МакТЕ взяті з текстів проповідей, але начитані дикторами радіо (2-й тип), лише у 30% аудитори співвіднесли з досліджуваним жанром. Здебільшого ці МакТЕ співвідносили з жанром лекції на релігійну тему, мотивуючи свій вибір відсутністю у таких уривках специфічної інтонаційної структури, зокрема ритмічної організації. МакТЕ, начитані диктором-жінкою, було сприйнято лише як лекцію, що можна пояснити традиційним уявленням українців про проповідника – чоловіка (священника). З цієї причини надалі у дослідженні ми не використовували МакТЕ, начитані диктором Горловою.

Серед основних ознак, за якими було визначено жанр МакТЕ, взятих із текстів проповідей, – просодичні (у 80% анкет аудитори ставлять інтонаційну організацію на перше місце при виокремленні проповіді серед інших жанрів усних виступів, підкреслюючи при цьому наявність специфічної, властивої саме проповіді ритмічної

структури); лексичні (у 20% аудиторів ці ознаки поставили на перше місце, у 80% – на друге). Далі йдуть морфологічні, синтаксичні ознаки. Показовим є той факт, що логіко-семантична організація досліджуваних текстів не стала критирієм виділення жанру проповіді. Аудитори відзначали, що проповідь має типову для усного публічного виступу структуру й будову.

Підсумувавши відповіді аудиторів щодо характеру мовлення (його звукової організації), було з'ясовано, що обидва типи МакТЕ є природними, виразними, з високим ступенем емоційності. Мовлення МакТЕ 1-го типу характеризують як більш плавне, ніж МакТЕ 2-го типу. А мовлення останніх, порівняно з першим типом – жвавіше, динамічніше. Аудитори визначили, що мовлення МакТЕ 1-го типу є приємним, невимушеним, цікавим, зрозумілим, авторитетним, впливовим, емоційним, відзначено природність інтонації та гучності, плавність ритмічної організації з чітко виділеним семантичним центром. Визначено, що мовлення МакТЕ 2-го типу – природне, виразне, активне, підготовлене, логічне, переконливе, характеризується чітким членуванням мовленнєвого потоку, але нечітким ритмом.

Синтагматичне членування будь-якого звукового тексту потребує семантично обґрунтованих підстав: не треба розривати словесних єдностей (словосполучень), навпаки, саме інтонаційне об'єднання дозволяє слухачеві сприймати їхню певну значеннєву цілісність, краще зрозуміти текст. МакТЕ 1-го типу характеризуються повторенням однотипних синтагм, що створює своєрідний ритмічний малюнок: *Мають своє шанування / вони плачуть / вони мироточать / вони відновлюються / вони дають людям наснагу / і можливість вилити свої почуття / і отримати від Божої Матері / благословення і підтримку / – 3–2–2–2–4–4–3–2; Сьогодні Господь / закликає нас / підбадьорювати один одного / говорити слова втіхи / та підтримки / – 2–2–3–3–1; Щоб вони відчували / благодать Божу / з вашого серця / щоб вони відчували підтримку / щоб їм було приємно / – 3–2–2–4–4.*

Зазначимо, що таке членування є типовим саме для проповідей, виголошених священиками. Довгі синтагми взагалі не характерні для досліджуваних текстів. Особливістю текстів 2-го типу є чергування у висловлюваннях синтагм різної довжини, що сприяє урізноманітненню звучання текстів: *Господь може поговорити з нами по-іншому: / він написав нам довгого / листа – 5–4–1; Але Ісус переміг його твердим знанням волі / отця – 7–1.*

Синтагми, виділені аудитором можуть варіювати від 1 до 7 фонетичних слів у текстах, начитаних дикторами, і від 1 до 6 фонетичних слів у власне проповідях. Середньоскладова тривалість синтагми становить у МакТЕ 1-го типу становить 8,7 складу, що значно більше за тотожні показники текстів, начитаних дикторами – 7,6 складу.

Насамперед ця різниця зумовлена наявністю у проповідях, виголошених священиками, коротких і середніх синтагм та появою довгих синтагм (здебільшого для виділення найменш важливої, надлишкової інформації) у текстах, начитаних дикторами.

Спільною ознакою досліджуваних типів текстів є те, що перші синтагми можуть бути як довшими, так і коротшими за останні (термінальні). Спостерігаємо послідовне чергування різних за тривалістю перших синтагм у межах МакТЄ: наприклад, початкові синтагми у МакТЄ 1-го типу мають таку кількість складів: 4–11–4–11–13–4; у МакТЄ 2-го типу відповідно: 6–7–17–2–5–8–10–11–7. Таким чином, власне проповідь вирізняється досить чітким чергуванням однотипних перших синтагм, що безперечно, сприяє створенню певного ритму. Текстам, начитаним дикторами, така організація не властива.

Термінальні синтагми здебільшого менші за перші у текстах обох типів. У МакТЄ 1-го типу спостерігаємо закономірну зміну останніх синтагм: або від однослівної в першій фразі до синтагми з трьох слів у останній: 1–2–2–2–3–3–3; або ж навпаки – від синтагми з 3–4 слів до дво-, однослівної синтагми в останній фразі: 4–2–2–2–2–1. У текстах 2-го типу термінальні синтагми переважно короткі, рідше середні. Закономірностей у змінах таких синтагм виявлено не було: 3–5–2–1–3–2–3–1; 3–2–2–5–5–2–2–2.

Ритмічна організація є обов'язковим чинником синтагматичного членування: основу членування складають змістові й синтаксичні показники. Ритмічні фігури підкреслюють насамперед змістовий зв'язок слів у текстах 1-го типу. У текстах 2-го типу межі фігур здебільшого збігаються із розділовими знаками, це зумовлено насамперед тим, що диктори виголошують виступ з опорою на написаний текст, де розділові знаки зумовлюють членування тексту.

Ритмічні фігури у досліджуваному матеріалі представлені правильними й неправильними типами.

У межах МакТЄ 1-го типу переважають правильні ритмічні фігури – 82% (його висхідні і рівний типи). Закономірно, що неправильні ритмічні фігури спостерігаємо в кінці фраз. Характерне місце зламу такої фігури на початку або рідше у середині акцентної одиниці: *а можливо ви відчуете якусь дистанцію* – 31222; *і можливість вилити свої почуття* – 3123. Значна перевага правильних фігур, а також поява неправильних фігур у кінці фраз та визначене, фіксоване місце зламу, свідчить про чітку ритмічну організацію досліджуваних текстів.

У текстах, начитаних дикторами, чергуються правильні (58%) з перевагою спадного типу й неправильні (42%) ритмічні фігури. У неправильних фігурах характерним місцем зламу є середні акцентні одиниці синтагми: 221211 – *чого не знайдеш ні в одній іншій книжці*; 21412 – *Господь може поговорити з нами по-іншому*. Ритмічність досліджуваних текстів посилюється у випадках, коли фрази

поділено на короткі (рідше середні) синтагми. Пор.: *Єдиний надійний захист – знання Божого слова і постійне живе спілкування з Господом – 221–211–12–2–31; Що нам хоче сказати Ісус через цю притчу? – 1122–11.*

У багатоскладових синтагмах спостерігаємо обов'язкову зміну фігур, дає змогу модифікувати акцентний контур фраз зокрема й МакТЕ загалом відповідно до інтенції мовця. Аналіз акцентних контурів дав змогу зрозуміти: висхідний акцентний тип створює динамічне напруження синтагми, що відповідає смисловій незавершеності сегмента, і навпаки, спадний – відповідає динамічній релаксації, що супроводжує завершеність думки. Ознакою МакТЕ 2-го типу є відсутність стабільної послідовної зміни акцентних фігур у межах окремих фраз.

Упорядкування, організація післянаголошених складів спричиняє виникнення так званих ритмічних схем, які поряд із ритмічними фігурами мають певне значення в акцентно-ритмічній організації проповіді.

За результатами аналізу встановлено, що проповідь, виголошена священиком, на відміну від начитаної диктором, відзначається не лише перевагою правильних ритмічних фігур, а й перевагою правильних ритмічних схем. Пор.: *І це тепло / акумулюється / в самій іконі – 2¹ 2⁰ / 4² / 2¹ 2¹; Воно безслідно / не може щезнути – 2⁰ 2¹ / 2¹ 1²; Прислухайтесь / до цієї поради / від слова Божого / наша ціль / збудувати інших / та підтримувати / як казав апостол Павло – 2² / 3² 2¹ / 2¹ 1² / 1¹ 1⁰ / 2³ 1¹ / 3³ / 1¹ 2¹ 2² 2⁰ (МакТЕ 1-го типу) та: Наприкінці світу / сатана перевтілиться в образ Христа / щоб ввесті в оману весь світ – 4⁰ 1¹ / 3² 3² 1² 2⁰ / 1¹ 2¹ 2¹ 1⁰ 1⁰; Вона розповідає нам про те / чого не знайдеш ні в одній іншій книжці / наприклад / як Бог створив світ / і перших людей – 2³ 4¹ 1¹ 2⁰ / 2¹ 2¹ 1¹ 2⁰ 1¹ / 2¹ / 2¹ 2⁰ 1⁰ / 2² 2⁰ (МакТЕ 2-го типу).*

Тексти 2-го типу взагалі та їх окремі сегменти зокрема аудиторі дуже рідко сприймали як монотонні, саме завдяки чергуванню правильних і неправильних фігур і схем. А деякі МакТЕ проповідей, виголошених священиками, було сприйнято як монотонні. Такі проповіді характеризуються використанням однотипних правильних фігур (здебільшого спадного й рівного типів). Чергування висхідного, рівного, спадного типів правильних фігур та неправильних фігур у кінці фрази порушує монотонність і сприймається як особливий, властивий саме проповіді ритм. Однак зазначимо, що поява монотонних сегментів у межах проповіді зумовлена специфікою функціонування цього жанру – наявність сугестії як однієї з провідних тут форм впливу на слухачів.

Таким чином, акцентно-ритмічна структура проповіді визначається змінністю правильних акцентних фігур (із перевагою висхідного,

рівного типів), чергуванням типових, часто однакових перших синтагм, градаційним розташуванням кінцевих акцентних фігур.

Безперечно, синтагматичне членування та акцентна структура є першим етапом дослідження ритмічної організації проповіді. Ритм проповіді формується на просодичному рівні в підсистемах тривалості, інтенсивності, тону. Дослідження цих ознак є не лише цікавими, а й перспективним для виявлення просодичної структури проповіді як жанру релігійного стилю.

СЛОВОТВІР. МОРФОЛОГІЯ

Роман Бачкур

Прикарпатський університет імені Василя Стефаника

ВПЛИВ ГРАМАТИЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ТВІРНИХ СЛІВ НА СТРУКТУРУ СЛОВОТВІРНИХ ПАРАДИГМ

Одним із пріоритетних завдань сучасної дериватології є встановлення чинників, які регулюють словотворчу спроможність різноманітних класів твірних слів. Оскільки «словотвірна парадигма відображає словотворчу спроможність як окремого слова, так і цілих структурно-семантичних класів твірних слів, їх дериваційну потужність»¹, то цікавим для дослідження є зіставлення різних груп лексики, споріднених за їхнім категоріальним значенням, щодо наявних семантичних опозицій.

Спроби встановлення чітких закономірностей регулювання словотворчої спроможності окремих класів твірних основ присутні у багатьох дослідженнях основоцентричної дериватології². При цьому більшість учених основним фактором, який регулює словотворчу спроможність різних класів твірних слів, зокрема іменників, визначають семантичний компонент: «на реалізацію словотворчих можливостей іменників впливають різноманітні фактори, однак головну роль при цьому відіграє семантичне обмеження їхньої сполучуваності з афіксами»³. Ролі семантичного фактора у процесах словотворення (на матеріалі російської мови) присвячено також окреме дисертаційне дослідження⁴.

Натомість впливові власне граматичних та лексико-граматичних характеристик мотивувальних слів на їхні словотвірні потенції приділено в лінгвістичних дослідженнях меншу увагу, що й зумовлює актуальність нашого повідомлення та його мету – схарактеризувати вплив граматичних характеристик твірних слів на структуру

словотвірних парадигм. Матеріалом нашого дослідження стали 799 фітонімів та 860 зоонімів, які є твірними для 2705 дериватів. Їхні словотвірні парадигми є практично невивченими в україністиці (за винятком статті О. Микитин)⁵.

Як основні граматичні характеристики твірних слів ми розглядаємо їхнє загальнокатегоріальне, значення власне граматичні значення (роду, числа, відмінка) та лексико-граматичні параметри (істоти / неістоти, власної / загальної назви, конкретності / абстрактності, дискретності / недискретності, збірності, одиничності).

Іменник – це один із центральних лексико-граматичних класів слів із властивим йому узагальненим значенням предметності. “За семантикою найбільш явно протиставлені один одному назви предметів і не-предметів (ознак). Перше протиставлення охоплює іменник, з одного боку, і дієслово, прикметник і прислівник, з другого боку. У такому плані семантична центральність іменника як єдиного класу слів на позначення предметів не викликає сумніву”⁶. Така протиставленість іменника іншим лексико-граматичним класам слів ґрунтується не тільки на семантичних характеристиках частин мови, а й на їхніх синтаксичних функціях, морфологічних і лексико-морфологічних показниках.

Як свідчать дослідники, основним способом формування нового значення на основі наявного в мові субстантивного лексичного поняття є різноманітні види зіставлень якогось відомого значення зі значенням конкретного іменника. “Це передбачає часто дуже узагальнений характер словотвірного значення (“предмет за предметом”, “ознака за предметом”, “дія, пов’язана з предметом”)⁷”.

Вплив граматичних характеристик твірних слів на структуру їхніх словотвірних парадигм особливо чітко простежується у тих випадках, коли твірні протиставляються похідним за певними величинами. Аналіз таких опозицій дає змогу встановити певні тенденції.

Так, лексико-граматична категорія істот / неістот регулює певною мірою словотвірні процеси, що виявляється насамперед у різному наборі семантичних опозицій зоонімів та фітонімів, адже аналізовані нами класи твірних слів протиставляються саме за лексико-граматичними значеннями істоти / неістоти: рослини є іменниками-неістотами, тварини – іменниками-істотами.

Лексико-граматична віднесеність назв тварин до іменників-істот зумовлює насамперед можливість утворення модифікаційних дериватів, для яких характерне словотвірне значення “недорослість” (оскільки зооніми позначають дорослих особин певного виду, то з’являється об’єктивна необхідність дати назву недорослій особині, якщо відсутня іншокоренева назва, яка виконує цю функцію: *баран* → *бараня, баранча*; *білка* → *білченя*; *ведмідь* → *ведмежа, ведмеденя, ведмедча, ведмедя*), а також деривати з модифікаційною

семантикою фемінітивності та маскулінності, які не характерні для семантичних опозицій назв рослин, що є іменниками-неістотами. Словогнір останній великою мірою ґрунтується на граматичній категорії роду та екстралінгвальної статевій опозиції живих істот.

Спільним як для зоонімів, так і для фітонімів є їхня віднесеність до загальних назв (на противагу власним), до конкретних найменувань (на противагу абстрактним), а також спільною є нереалізованість лексико-граматичної категорії збірності. Такі лексико-граматичні характеристики іменників на позначення рослин і тварин роблять можливими утворення дериватів із певною словотвірною семантикою, що не можуть продукуватися лексемами, для яких властиві інші лексико-граматичні значення.

Так, належність назв рослин і тварин до конкретних найменувань важлива з тієї точки зору, що уможливлює утворення дериватів із абстрактним значенням, адже такі похідні не мотивуються лише власне абстрактними іменниками. Зафіксовано одиничні абстрактні іменники, мотивовані українськими зоонайменуваннями, які вказують на поведінку особи, схожу (подібну) з поведінкою тварини, а також на абстрагований, зумовлений такою поведінкою, стан речей (*свинство, звірство*).

Відсутність категорії збірності в семантико-граматичній структурі аналізованих іменників є передумовою виникнення мотивованих ними дериватів зі значенням збірності. Такі похідні характерні для семантичних опозицій як назв тварин, так і назв рослин: 46 іменників відзоонімного походження (наприклад, бичня, вороняччя, гадюччя, звірота, качва, комахня) та 32 відфітонімного (наприклад, будяччя, бурячиння, верб'я, дерев'яччя, лозиння, житá). Схожі відношення до словотворення відзоонімних та відфітонімних дериватів простежуємо й стосовно лексико-граматичної категорії одиничності: її відсутність служить передумовою творення модифікаційних дериватів-іменників зі значенням одиничності. Такі деривати, проте, характерні лише для семантичних опозицій фітонімів, що зумовлено специфікою їхньої семантики, причому лексико-граматична категорія одиничності у словотвірному плані є спорідненою з категорією речовинності: саме від таких фітонімів (назви зернових, овочевих, плодкових, ягідних культур та інших окремих груп рослин – *жито, пшениця, картопля, капуста, малина, бузина, кропива* та ін.) здебільшого утворюються деривати зі значенням одиничності (*картоплина, капустина*). Іншу групу дериватів із значенням одиничності формують віддендронімні похідні, що позначають дерево, яке росте окремо (*верба – вербина, вишня – вишнина* та ін.).

Важливою для словотвору виявляється також дефектність словозмінної парадигми речовинних іменників, тобто відсутність у їхній словозміні форм множини. Множинні форми таких слів, на

переконання дослідників, є словотвірними, а не словозмінними, про що свідчить зсув у семантиці множинного іменника (пор.: пше-ниця – рослина; пшениці – сорти пшениці)⁹. Таким чином, множинні форми таких фітонімів є специфічними дериватами. Окремі номени рослинного та тваринного світу можуть вживатися навпаки тільки в множині (*авдотки, грицики, дріжджі, зірки, китятки, невістуйки, орлики, пачулі, івасі* та ін.), причому серед назв рослинного світу їх більше. Такі лексеми словотворчо непродуктивні.

У тематичних групах назв рослин та тварин зафіксовано також невідмінювані іменники (каланхое, любі-мене, флейхоа; боа, гну, гу-анак, динго, поні, шимпанзе та ін.). Вони, як і слова *pluralia tantum*, є словотворчо непродуктивними або малопродуктивними⁹.

Таким чином, лексико-граматичні та граматичні характеристики твірних слів мають певне значення у словотворчих процесах, зокрема служать передумовою для появи дериватів із певною семантикою, а також обмежують словотворчу продуктивність окремих твірних слів.

¹Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 20; ²Див., наприклад, в україністиці: Грещук В. В. Зазнач. праця. – С. 168–169; Джочка І. Ф. Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта: Дис... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ. – 2003. – С. 164; Микитин О. Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові: Дис... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ. – 1998. – С. 164; Скварок О. А. Семантико-поняттєві передумови реалізації словотворчого потенціалу твірного слова (на матеріалі непохідних локативних іменників) // Вісник Прикарпат. ун-ту: Філологія. Випуск V. – Івано-Франківськ. – 2000. – С. 86–93; ³Юсупова Н. Г. Роль семантичного фактора в реалізації дериваційного потенціала імен существительных // Актуальные проблемы русского словообразования: Материалы V Республ. научн. конф. – Ташкент, 1989. – С. 69; ⁴Див.: Трифонова Н. С. Зависимость словообразовательного потенциала слова от его лексико-семантических характеристик (на материале английских и русских цветообозначений): Автореф. дисс. ... канд. філол. наук. – Саратов, 1986. – 20 с.; ⁵Микитин О. Д. Структурно-семантична характеристика словотвірних парадигм назв рослин у сучасній українській мові // Актуальні проблеми словотвору української мови: Матеріали наук. читань, присвячені пам'яті проф. І. Ковалика. – Тернопіль, 1993. – С. 102–105; ⁶Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988. – С. 11–12; ⁷Яценецкая М. Н. Семантические вопросы теории словообразования. – Томск, 1979. – С. 81; ⁸Див.: Соболева П. А. Словообразовательная полисемия и омонимия. – М., 1980. – С. 128–216; Сумкина А. И. Деривационные корреляции существительных в формах множественного числа // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М., 1964. – С. 222–234; Арбатский Д. И. Значения форм множественного числа имен существительных в современном русском литературном языке: Автореф. дисс... канд. філол. наук. – М., 1954. – 18 с.; ⁹Див.: Лагутова Е. Н. Несклоняемые имена существительные в словообразовательной системе современного русского языка // Актуальные вопросы глагольно-именного словообразования в русском и других славянских языках. – Самарканд, 1985. – С. 16–21.

СЛОВОТВІРНІ МОДЕЛІ ЛУБЕНСЬКИХ ПРИЗВИЩ ІЗ СУФІКСАМИ -Л-О, -УН, -АН

Шляхом надання нових лексичних значень словам, що вже існують у мові, виникають нові лексеми, які є омонімами до перших. Цей спосіб творення апелятивів називається семантичним або лексико-семантичним. Оскільки, онімна й апелятивна лексика перебувають у тісному зв'язку, то такий спосіб творення властивий також антропонімній системі, зокрема він поширений у творенні прізвищ багатьох народів (словаків, чехів, словенців, поляків, угорців, румунів, а також українців). Лексико-семантичний спосіб творення прізвищ полягає тільки в зміні функції базової назви: особове ім'я, прізвисько чи апелятивне означення особи (як похідні, так і непохідні), не зазнаючи жодних формально-структурних змін, стає спадковим іменуванням. Словотвірний аналіз таких прізвищ не відрізняється суттєво від словотвірного аналізу апелятивів, що виникли семантичним способом, тобто основна увага приділяється структурі тих слів, які в процесі онімізації та трансонімізації перетворилися на прізвища.

У сучасному антропоніміконі Лубенщини прізвищ, утворених семантичним способом, нараховується 2919 одиниць, це становить 51,5% від загальної кількості записаних прізвищ із прозорою семантикою. Розглянемо деякі моделі їх творення.

Модель із суфіксом -л-о. Суфікс **-ю**, на базі якого утворилися антропонімні форманти **-al, -ala, -ai, -afa, -alo, -el, -ela** та інші, ще в праїндоевропейській мові виконував іменотвірну функцію, а також творив іменники від дієслів, а пізніше й від інших частин мови¹. Цей суфікс виступав активно як у деривації апелятивів, так і в деривації антропонімів у польській мові, де його варіанти зумовлені фонетичними змінами, що відбувалися ще у праслов'янській мові: **-oľъ (≠ -olo), -eľъ (≠ -elo)**². Українські прізвища на -ло мають значення то "помен agentis", то характеристики людини, що пов'язані з підміченою смішною рисою чи якимсь недоліком у вимові, тобто "назви середнього роду на **-ло (-ало, -ило)** мають у собі відтінок іронії"³. Лубенських прізвищ із такими формантами 75, що становить 1,31% від загальної кількості: *Прикипіло, Пробало, Пікало, Бакало, Пересадило, Індило, Бусло*. Переважна більшість цих антропонімів утворена від дієслівних основ (*Прикипіло*), а також вигукових (*Хакало*), у відіменникових прізвищах суфікс **-л-о** з'явився за аналогією (*Кожухало*).

Модель із суфіксом -ун. Формант **-ун** також праслов'янського походження й існує у сучасних слов'янських мовах як в онімній, так і в апелятивній лексиці (*Deduň, Raduň*)⁴. В українській мові він продуктивний як засіб для утворення пейоративних назв, переважно віддієслівних, на зразок “балакун”, “брехун”⁵. Цей суфікс був продуктивний у період творення дериватів слов'янських автохтонних відкомполітичних (*Годунь, Богунь*) та відапелятивних (*Крикунь, Лизунь, Грибунь*) імен⁶, а от у християнських іменах він фіксується рідко (*Мишунь Колачниць, Сезюнь Кузмичь*)⁷. Формант **-ун** називають у розряді тих афіксів, що творять квалітативи й пейоративи (*Карпун, Павлун*)⁸, іноді в розряді патронімних (*Стахун*)⁹ суфіксів. Прізвища з цим формантом найбільш поширені в центральних та південно-східних областях України¹⁰.

На Лубенщині зафіксовано 88 утворень із суфіксом **-ун**, що становить 1,55% від загальної кількості прізвищ: *Богун, Годун, Білун, Мирун, Балацун, Галун* та ін. Вони переважно є колишніми апелятивами (*Цвіркун*) або дохристиянськими іменами відапелятивного походження (*Гладун*), а також прізвиськовими утвореннями, невідомими ні онімам, ні загальноновживаній лексиці. Більшість лубенських прізвищ на **-ун** походить від **дієслівних основ**: *Мігун* (мигати), *Бовкун* (пор. бовкати “1) дзвонити, бити у дзвін, 2) говорити необдуманно”; бовкун “1) віл, запряжений один, 2) великий сніп очерету. Лубен., 3) танцювати бовкуном. Танцювати самому.” – Гр., 1, С. 78), *Крикун* (кричати), *Піскун* (пищати), *Хрипун* (хрипіти), *Свистун, Поцяпун* (пор. почапати “піти старечою ходою”, поцят “щось особливо гарне”, поцятатися “грати в парне і непарне” – Гр., 3, С. 390, або поцяпати “подоїти корову, козу чи вівцю” – Сиз., 41)), *Ковтун* (пор. ковть! “вигук, що виражає ковтання”, ковтун “1) мед. колтунь, рліса ролоніса, хвороба, 2) коси, що збилися в клубок, 3) клубок овечої шерсті, що падає, коли її збираються чесати” – Гр., 2, С. 262), *Стовбун, Шкрябун, Ревун, Бігун, Стригун, Моргун, Шептун, прикметникових*: *Гладун, Старун, Коротун, Сивун, Швидун, Горкун, Білун, Рябчун, Моцун, Кривчун, Хорошун, Каплун, Косун*; і найменше від **іменникових**, які, схоже, могли служити твірними для патронімів: *Бадун* (пор. бадя “лінивий віл” – Гр., 1, С. 19), *Боргун* (пор. борг), *Сопрун, Супрун* (< ?, пор. супруга “1) три або чотири пари волів, комплект, необхідний для плуга”, 2) = супряга “спряжка волів двох або декількох господарів для того, щоб набрати комплект, необхідний для плуга; такий плуг пахає тоді по черзі кожному з господарів” – Гр., 4, С. 230, можливо, супрун – це один із таких господарів (уживалося слово в розмовному мовленні)), *Салун, Пометун, Крихун, Пальчун*.

Отже, утворення на **-ун** мають частіше атрибутивне або агентивне значення, що підкреслює вірогідне побутування їх той період, коли вони побутували у формі прізвиськ.

Модель із суфіксом -ан. Суфікс **-ан** праслов'янського походу-дження, він знаходить своє відображення в найдавніших слов'янських особових іменах (*Cakan, Milovan, Radovan, Stojan*)¹¹ та прізвищах, що від них походять (*Rubjaň*)¹². Формант здавна добре відомий усім слов'янським мовам як такий, що творив експресивні *nomina attributiva* та гіпокористичні особові назви: *Domán* (< *Domoslav*), *Negán* (< *Negoslav*)¹³. В українських пам'ятках XIV–XVII ст. він відомий у складі відкомполітичних (*Балань, Вуан, Галань, Дорогань, Драгань*) та відапелятивних дериватів (*Довгань, Тихань, Бистрань*) слов'янських автохтонних імен¹⁴. З часом формант **-ан** став виконувати патронімічну функцію, з XV ст. таке його значення фіксується в українських пам'ятках¹⁵. Суфікс **-ан** є полісемантичним: від прикметників він утворює згрубілі атрибутиви (здоровань), від топонімів – катаяконіми (кияни)¹⁶, від дієслів – дієприкметники, від яких (а саме від пасивних дієприкметників минулого часу), на думку Ю. Редька, і походить суфікс **-ан**, бо саме “вони стали моделлю для утворення прізвищ на **-ан** від іменних основ”¹⁷. Прізвища з суфіксом **-ан** відомі в різних регіонах України. Крім того, суфікс **-ан-и** (**-ян-и**) вичленовується майже в 240 топонімах України, третина яких припадає на Львівську та Рівненську області¹⁸.

Серед лубенських прізвищ антропонімів із формантом **-ан**, як і на всій території України, небагато – 134 (2,37%): *Білан, Балан, Милан, Каян, Михтян, Микулян, Галян*.

Віддієслівні утворення найчастіше мають атрибутивне значення, бо є найменуваннями за зовнішніми чи внутрішніми ознаками, за особливостями поведінки першоновісця такого антропоніма. Деякі з них можна вважати випадковими апелятивними утвореннями, які виступали в ролі прізвищ ще в допрізвищевий період, особливо це стосується вигуківих утворень: *Кишкань* (пор. кишкати “проганяти птицю криком киш!”), *кишкатий* “з червоним наростом на голові (про індійського півня), індик кишкатий! Так говорять про спесиву людину” – Гр., 2, С. 342; *кишкань* “чоловік з одним ядром” – ЕСУМ, 2, С. 441). До віддієслівних утворень належать: *Капань* (капати), *Рубан* (рубати), *Бган* (бгати), *Помазан* (помазати), *Жадан*, *Щипан*, *Мовчан*, *Дзюбан*, *Позюбан*, *Продан*, *Шикан*, *Цуркан*, *Дрипан*, *Бохан*, *Кохан*.

Відприкметникові утворення: *Білан*, *Кирпань*, *Щербань* (щербатий), *Бацман* (у значенні “вайлуватий”, “незграбний”, бацман “щось велике”, “велика товста дитина”, бацматий “повнолиций” – Ост., 528), *Капран* (пор. каправий “той, у кого очі гниють”, капаран “вид верхнього козацького (у задунайських січовиків) одягу з відкидними рукавами” – Гр., 2, С. 218–216), *Чудан*, *Пухкан*, *Жовтан*, *Сивань*.

Відіменникові утворення: *Горбань*, *Головань*, *Ушкань*, *Куксань* (пор. кукса “1) спотворена рука (про людину з відрубаною рукою);

2) людина із спотвореною рукою” – Гр., 2, С. 321), *Луб'ян* (пор. луб “кора дерева”, луб'яний “зроблений із луба” – Гр., 2, С. 379, *Калайтан* (< ?, можливо, від калатайло внаслідок метатези, пор. калатайло “дзвіночок із дерева, який вішають волам на шию”, калатати “1) бити, ударити, 2) стукати, стукнути, 3) дзвонити” – Гр., 2, С. 209), *Зубань, Лускань, Корчан, Сорочан, Кобилан*.

Таким чином, проаналізувавши лубенські прізвища з формантом **-ан**, можемо з впевненістю сказати, що більшість із них утворилися семантичним способом, бо уже існували в мові у функції апелативів або раритетних діалектних прізвиськ ще в допрізвищевий період, адже велика кількість їх зафіксована в лексикографічних працях. Зважаючи ще й на патронімну функцію суфікса **-ан**, яку він виконував у давній період і зараз виконує в західних регіонах України¹⁹, можна припустити, що деякі антропоніми були вторинними, тобто виконували роль патронімів, отже, утворилися морфологічним способом. Найперше це стосується відіменних дериватів: *Микитан, Пилипань*. Похідні із суфіксами **-л-о** та **-ун** були первісно прізвиськами або варіантами особових імен, тому їх зараховуємо до первинних прізвищ, тобто таких, що утворилися лексико-семантичним способом.

¹⁹*Gala S. Apelatywna i antroponimiczna funkcja niektórych formantów // Vogolnopolska konferencja onomastyczna. – Poznań, 1988. – S. 119; *Тамсамо. – С. 120; *Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. – К., 1966. – С. 110; *Majtán M. Praslovanské dedičstvo v najstarších slovenských osobných menách // Слов'янська ономастика / Відпов. ред. С. М. Медвідь. – Ужгород, 1998. – С. 232; *Редько Ю. К. Зазнач. праця. – С. 155; *Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV-XVII ст. – К., 1988. – С. 98, 139; *Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI століття. Чоловічі іменування. – К., 1984. – С. 90; *Марталога Т. В. Антропонімія Північного Степу України. – Рукопис дис. ... канд. філол. наук. – Кіровоград, 1997. – С. 81; *Бучко Г. Є. Семантична та словотвірна структура сучасних прізвищ Бойківщини // Слов'янська ономастика / Відпов. ред. С. М. Медвідь. – Ужгород, 1998. – С. 43; *Редько Ю. К. Географія основних типів українських прізвищ // Питання ономастики / Відп. ред. К. К. Цілуйко. – К., 1965. – С. 82; *Majtán M. Зазнач. праця. – С. 232; *Blahár V. Klasifikácia priezvisk // Слов'янська ономастика. Збірник наук. праць / Відпов. ред. С. М. Медвідь. – Ужгород, 1998. – С. 224; *Керста Р. Й. Зазнач. праця. – С. 88; *Демчук М. О. Зазнач. праця. – С. 98, 139; *Чучка П. П. Розвиток імен і прізвищ // Історія української мови. Лексика і фразеологія / Відпов. ред. Е. М. Русанівський. – К., 1983. – С. 612; *Горпинич В. О. Кияні чи Кияни // Ономастика і апелативи / Відп. ред. В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 149; *Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. – К., 1966. – С. 111; *Тимошенко П. Д. Особливості поширення деяких суфіксальних назв населених пунктів на території Української РСР // IV Республіканська ономастична конференція (тези) / Відп. ред. К. К. Цілуйко. – К., 1969. – С. 199; *Бучко Г. Є. Становлення прізвищ Бойківщини // Бойківщина: історія та сучасність / Відпов. ред. В. Конопля. – Львів – Самбір, 1995. – С. 156; *Близнюк Б. Б. Сучасні гуцульські прізвища в історичному розвитку. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 1997. – С. 17; *Панчук Г. Д. Антропонімія Опілля. – Автореф. дис. ... канд. філолог. наук. – Тернопіль, 1999. – С. 10.*

Список умовних скорочень:

Гр. – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. – К., 1982–1989. – Т. 1–3.

Сиз. – Сизько А. Г. Словник діалектної лексики говірки села Кишенюк (Кобеляцького району Полтавської області). – Дніпропетровськ, 1981. – 44 с.

? – походження прізвища під сумнівом, можливі подальші лінгвістичні студії.

СЛОВОВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ ЧЕСЬКОЇ БОТАНІЧНОЇ ЛЕКСИКИ НА ОЗНАЧЕННЯ ДЕРЕВ ТА КУЩІВ

Значна частина лексики сучасної чеської літературної мови з погляду сучасних семантико-словотвірних зв'язків є похідними утвореннями. У процесі словотвору використовують морфологічний (афіксальний, основоскладання) та неморфологічний способи. Морфологічний спосіб найпродуктивніший у творенні слів, що належать до лексико-тематичної групи дендронімів. Деякі дендроніми, які ґрунтуючись на даних історії чеської мови, ми відносимо до категорії похідних, сучасні носії чеської мови як похідні не сприймають. До таких назв належать: *malina*, *kalina*, *brusinka*, *hruška*, *švestka*, *jabloň*, *meruňka*, *jalovec*, *moruše* тощо. Причиною втрати ними на сучасному етапі внутрішньої форми та семантико-словотвірних зв'язків є стале й широке використання їх у мовній практиці чехів протягом багатьох століть. Більшість назв плодово-ягідних дерев та кущів утворено з використанням афіксації, зокрема суфіксації.

-ík, -ník (*mandlovník*, *citronovník*, *pomerančovník*, *oranžovník*, *fíkovník*, *mangovník*, *granátník*);

-in-a (*malina*, *kalina*, *jeřabina*, *ostružina*, *žeravina*);

-k-a (*borůvka*, *brusinka*, *hruška*, *švestka*, *meruňka*, *mirabelka*, *mandarinka*);

-oň, -eň (*hrušeň*, *broskvoň*, *kdouloň*, *slivoň*, *mandloň*, *višeň*, *třešeň*, *mišpuloň*, *smokvoň*);

-uš-e (*moruše*).

Суфікс **-ník** (варіант суфікса **-ík**) є спеціалізованим суфіксом для творення назв дерев та кущів у чеській мові. З його допомогою утворені відприкметникові назви на **-ový**: від прикметників праслов'янського походження *malinový* та *ostružinový* утворилися назви кущів *malinovník* та *ostružinovník*, *mandlovník* від *mandlový*; *citronovník* від *citronový*; *pomerančovník* від *pomerančový*; *oranžovník* від *oranžový*; *fíkovník* від *fíkový*; *datlovník* від *datlový*; *morušovník* від *morušový* тощо.

Суфікс **-ník** у слові *granátník* та у назвах ягідних кущів *jahodník*, *skalník*, *kysilník*, утворився, ймовірно, шляхом нарощення суфікса **-ík** на прикметниковий суфікс **-n-** (*granát-ný* → *granát-ník*, *jahod-ný* → *jahod-ník*, *skal-ný* → *skal-ník*).

Суфікс **ík** зустрічаємо у відсубстантивних іменниках на позначення фруктових дерев (*citroník* від *citron*, *marhaník* від *marhan*) та кущів (*maliník* від *malina*).

Відзначимо, що суфікс **-ik (-ník)** вжито для утворення назв рослин, які на території Чехії у природному стані не зустрічаються і здебільшого не культивуються, але їх плоди широковідомі: *mandlovník, citronovník, kokosovník, kakaovník, banánovník, mangovník, granátník*.

Іншим спеціалізованим для творення назв плодкових дерев є суфікс **-oň (-eň)**. Слід відзначити, що утворені за допомогою цього словотвірного форманта лексеми *hrušeň, broskvoň, kdouloň, slivoň, mandloň, višeň, třešeň, mišpuloň, smokvoň*, у словнику Я. Гебауера не засвідчені¹. Отже, можемо стверджувати, що з'явилися вони в чеській мові в XVII–XIX ст., за аналогією до творення назви яблуни – *jabloň*. Цікаво, що назву *hrušeň*, яка вперше зустрічається у “*Slovníku jazyka českého z Palečka*” (1873), Ф. Бартош свого часу вважав непотрібним неологізмом².

Проаналізувавши чеські дендроніми, можемо відзначити, що шляхом приєднання суфіксів **-oň (-eň)** утворені назви давно відомих та поширених на території Чехії фруктових дерев: *hrušeň, broskvoň, kdouloň, slivoň, višeň, třešeň*.

У розглядуваній лексичній групі зустрічаємо також словотвірні дублети: *mandle – mandloň – mandlovník, smokva – smokev – smokvoň, moruše – morušeň – morušovník*. Крім того, на позначення однієї рослини за допомогою різних формантів і від різних основ утворені синонімічні назви, як, наприклад, *smokvoň ma fíkovník, laur ma vavřín, bez ma šeřík, rododendron ma pěnišník, eukalipt ma blahovičník, pistácie ma řečík, arašíd ma podzemnice, pompel ma grapefruit, túje ma zerav, arstka ma angrešt, zimostráž ma buxus, marhaník ma granatovník, oranž ma pomeranč*. Синонімами є також назви, що з'явилися в результаті використання різних способів словотвору: *topol bílý = linda, vrba bílá = potočnice, česká oliva = hlošina, burský oříšek = arašíd, americká jedle = douglaska, konský kaštan = jirovec*.

Суфікс **-in-a** формує більшість назв кущових ягідних рослин праслов'янського походження, відомих в усіх сучасних слов'янських мовах. Цей формант є одним з найпродуктивніших при творенні лексем зазначеної групи.

У чеській мові похідні іменники з твірною основою іменника (*hruška, mirabelka, trnka, mandarinka*), прикметника (*borůvka, citlivka*) або дієслова (*brusinka*) утворені з допомогою суфікса **-k-a**.

Суфікс **-k-a** розглядаємо в ботанічному словотворі як демінутивний. На думку Г. Нещименко, чеські утворення з цим суфіксом є прикладом такого цікавого мовного явища, як формування оцінних слів з наступною втратою ними значення оцінки. Оцінні іменники виконують дві основні функції – номінативну й оцінну; називаючи певний предмет, вони одночасно характеризують його. Однак домінування номінативної функції призводить до того, що з часом вона залишається єдиною. У сучасній мові оцінне й номінативне значення

слова близькі і відрізняються лише стилістично (пор. *hruše* (книжн.) і *hruška*)³.

За аналогією до *hruša* – *hruška* виникли, ймовірно, номінації *švestka*, *meruška*, *trnka*, а згодом *mirabelka*, *mandarinka*. *Citlivka* є похідним утворенням від прикметника *citlivý*, а *borůvka* – від *borový* (останнє з нетиповою фонетичною зміною в основі).

Словотвірний формант **-uš-e** характерний лише чеській мові. У назві *moruše* цей суфікс, на думку В. Махека, з'явився за аналогією до *skoruše*⁴.

Кількість складних назв на означення плодово-ягідних дерев та кущів є незначною у досліджуваній нами лексико-тематичній групі: *zimostráž*, *blahovičnik*, *vodoklen*, *grapefruit*, *rododendron*. Це лексеми, утворені шляхом основоскладання (композиції) оснсв.

За походженням чеські дендронімени-композиції можна поділити на три групи: власне чеські (*zimostráž*); кальки з грецької мови (*blahovičnik*); запозичення – з російської (*vodoklen*), англійської (*grapefruit*), грецької (*rododendron*).

Складені назви, які становлять в чеській мові досить чисельну групу, є також похідними. До них належать народні назви, більшість з яких була відома ще старочеській мові: *babí jahoda*, *černá jahoda*, *chlupatá jahoda*, *lesní jahoda*, *medvězie jahoda*, *mořská jahoda*, *Adamovo jablko*, *granatové jablko*; назви номенклатурного характеру: *oliva česká*, *topol černý*, *borovice lesní*, *slivoň myrobalán*, *marhaník granátový*, *citroník největší*, *citroník čínský*, *svída dřín*. Окремі складені назви порівняно недавно з'явилися в чеській мові: *hurma albanská*, *tomel japonský*, *ebenový strom*.

Досить поширеним у сучасній чеській ботанічній номенклатурі способом словотворення є утворення назви шляхом поєднання двох іменників (модель прикладки), при цьому обидва узгоджувані іменники мають єдине значення (тобто ні перший, ні другий складник не виконує атрибутивної ролі): *borovice sosna*, *borovice kleč*, *vrba jiva*, *citroník limon*, *jeřáb mišpulka*, *meruzalka rybíz*. Варто відзначити, що у щоденній мові складові таких назв використовують окремо. Вони можуть називати різні денотати (напр., *jeřáb mišpulka*) або ж бути синонімічними (*borovice sosna*, *vrba jiva*, *citroník limon*)⁵.

Поява у чеській мові складених двочлених назв (особливо назв номенклатурного характеру) є результатом становлення поняттєвої класифікації рослин. На думку вчених, що ініціювали зміни у чеській ботанічній номенклатурі (Й. Достал, В. Їрасек), це дозволить легше орієнтуватися в розмаїтті рослинного світу. Так, у двочлених назвах (*borovice sosna*, *borovice kleč*, *vrba jiva*, *citroník limon*, *jeřáb mišpulka* та ін.) кожен складник виконує свою функцію: іменник у ролі головного члена виражає рід, до якого належить рослина, означальний член (часто ним може бути ад'єктивне означення) виражає

розрізняльну ознаку. Характерною рисою новітньої номінації є заміна прикметникових означень іменниковими (раніше *borovice lesní, borovice horská, зараз borovice sosna, borovice kleč*). Більшість нововведень засвідчен у праці Й. Достала "Květena ČSR a ilustrovaný klíč k určení všech sevnatých rostlin" (1950), яка істотно збагатила до-робок чеського дослідництва в галузі ботаніки.

¹Gebauer J. Slovník staročeský. – Praha, 1970; ²Machek V. Česká a slovenská jména rostlin. – Praha, 1954. – S. 114; ³Нещименко Г. П. Закономерности словообразования, семантики и употребления существительных с суффиксами объективной оценки в современном чешском языке // Исследования по чешскому языку. Вопросы словообразования и грамматики. – М., 1963. – С. 147; ⁴Machek V. Česká a slovenská jména rostlin. – Praha, 1954. – S. 90; ⁵Poštolková B., Roudný M. O české terminologii. – Praha, 1983. – S. 50.

Ірина Ярошевич
Київський економічний університет

ТЕРМІНИ ГРАМАТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ, ГРАМАТИЧНА ФОРМА, ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ І. К. КУЧЕРЕНКА

Праця І. Кучеренка "Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія", яка з'явилася у колі наукових досліджень з граматики на початку 60-х рр. ХХ ст. (I ч. – 1961 р., II ч. – 1964 р.)¹, ознаменувала собою новий, оригінальний підхід до вивчення граматичних (зокрема, морфологічних) явищ в українському мовознавстві.

Поглиблене пізнання мовних явищ, як відомо, супроводжується не лише появою в мові нових понять та термінів для їхньої номінації, а й переглядом, уточненням уже існуючих з погляду їх дефініції, систематизації тощо. Головну увагу І. Кучеренко зосереджує на розгляді принципово важливих питань граматичної теорії – з'ясуванні сутності понять, що визначаються традиційно вживаними термінами "граматичне значення", "граматична форма" та "граматична категорія". Необхідність спеціального дослідження цих визначальних понять граматики, на думку вченого, зумовлена не лише важливістю їх у граматиці як науці, але й передусім тим, що ці поняття мовознавці тлумачать по-різному, а отже, і терміни для їхньої номінації використовують із різним значенням, тоді як обов'язковою умовою існування терміна у будь-якій термінологічній системі є його однозначність, чітко окреслена й традиційно використовувана дефініція, яка й забезпечує стабільність відповідній термінологічній системі².

Автор логічно й аргументовано аналізує граматичний матеріал, простежуючи історію його розробки, враховуючи досвід, набутий його попередниками у з'ясуванні змісту основних понять граматики. Вчений ставить на спільну філософську основу досліджувані

мовні явища, підводять їх під єдиний теоретичний принцип. Методологічною основою праці І. Кучеренка є постійне порівняння власне лінгвістичних чинників у визначенні понять граматики із явищами позамовної об'єктивної дійсності. Зокрема, сутність основних понять граматики вчений обґрунтовує з позицій філософської теорії відображення, виступаючи тим самим проти формалізму в граматиці, подає матеріалістичне тлумачення явищ, до яких теорія відображення раніше майже не прикладалася.

Така позиція дослідника, безперечно, спричинила перегляд поглядів учених на окремі питання традиційної граматики, сприяла поглибленому вивченню багатьох її явищ і певною мірою сприяла усталенню граматичної термінологічної бази. Так, зокрема, І. Кучеренко, полемізуючи з О. Шахматовим, уточнює, деталізує поняття "граматичне значення", яке, на його думку, нерозривно зв'язане з лексичним значенням і становить з останнім органічну єдність у слові (а не "паралельне співіснування", як в О. Шахматова³). Учений вказує, зокрема, на особливості сутності цього поняття у порівнянні з лексичним значенням. Передусім, за визначенням І. Кучеренка, граматичне значення "відображає реальний вияв того, що відображено в лексичному значенні слова"⁴. Крім того, саме граматичні значення надають думці оформленості, якої бракує лексичним значенням. На відміну від лексичного значення, що виступає як назва того чи іншого поняття, граматичні значення "ніколи в мові не називаються", а "оформлюючи значення лексичні, вони приводять останні у взаємозв'язок одні з одними у нашій свідомості"⁵. Специфіка граматичного значення, за спостереженнями вченого, виявляється також і в їх вираженні. Якщо з вираженням лексичних значень зв'язаний увесь звуковий комплекс (все слово), то граматичні значення виражаються лише його частиною (тобто граматичною формою слова). У зв'язку з цією особливістю поняття "граматичне значення" вчений уточнює і поняття "граматична форма", яку він визначає як морфологічно оформлений звуковий комплекс, співвідносний з предметом чи явищем матеріального світу. Причому показники граматичних значень слова – граматичні форми – виступають лише у зіставленні двох чи кількох слів між собою у певному відношенні, що й становить зміст даного граматичного значення⁶.

Найбільш загальним, абстрагованим поняттям граматики вважається поняття "граматична категорія". Цей термін до наукового обігу вперше увів ще О. Потебня, який ототожнював його з поняттям "загальний розряд" слів і розумів його як те, що виражається, власне, іншими поняттями, зокрема, поняттями частина мови та узагальнені граматичні значення роду, числа, відмінка, особи тощо. Такий погляд О. Потебні І. Кучеренко вважає хибним і вказує на невиразність, суперечливість та двозначність поняття "розряд",

оскільки одним і тим же терміном не можуть бути названі якісно різні явища – клас слів із властивими йому граматичними особливостями (тобто частина мови) й узагальнені граматичні значення, виражені різними формальними засобами мови, – рід, число, відмінок та ін. За спостереженнями вченого, не подолано суперечностей у розумінні сутності цього поняття і в працях російських мовознавців О. Шахматова, О. Пешковського, М. Поспелова та ін. Критикує І. Кучеренко і погляди тих учених, які включали до згаданого поняття і значення класу слів, і узагальнені граматичні значення, але вказували на відношення підпорядкування цих понять одне одному, тобто визнавали основні та супровідні граматичні категорії. Доводячи спірність багатьох положень, вказуючи на дискусійний характер у трактуванні поняття “граматична категорія”, І. Кучеренко визнає його як “найбільш загальне поняття граматики, у значенні якого узагальнено відображаються найістотніші риси ряду однорідних граматичних значень; усвідомлюване як діалектична єдність двох чи кількох співвідносних між собою і протиставлюваних граматичних значень, однорідних за змістом і способами вираження в структурі слів”⁷. Оперуючи терміном “граматична категорія” у сфері морфології, вчений не ототожнює його із розумінням поняття “частини мови” (останні, на його думку, “становлять собою такі поняття, у значенні яких виражається насамперед узагальнене реальне значення слів”). Отже, термін “граматична категорія” І. Кучеренко використовує лише щодо узагальнених граматичних категорій роду, числа, відмінка, особи тощо.

Таким чином, нетрадиційним творчим підходом, оригінальністю думок і спостережень, доступністю й аргументованістю їх викладу І. Кучеренко вніс новий струмінь у розробку найважливіших проблем граматики, накреслив шляхи нормалізації й усталення граматичних понять та термінів для їхньої номінації.

¹Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. У 2-х ч. – К., 1961. – Ч. I. – 172 с.; 1964. – Ч. 2. – 159 с.; ²Панько Т. І., Кочан І. М., Мациук Г. П. Українське термінознавство. – Львів, 1994. – С. 146; Крижанівська А., Симоненко Л. Актуальні проблеми упорядкування наукової термінології. – К., 1987. – С. 15; ³Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – Л., 1927. – Вып. II. – С. 12–13; ⁴Кучеренко І. К. Зазнач. праця. – Ч. I. – С. 20; ⁵Там само. – Ч. I. – С. 24; ⁶Кучеренко І. К. Зазнач. праця. – Ч. II. – С. 28; ⁷Кучеренко І. К. Зазнач. праця. – Ч. I. – С. 32.

СИНТАКСИС

Маргарита Карпенко
Київський університет імені Тараса Шевченка

УСТАЛЕНІ ПОРІВНЯЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ У СЛОВНИКУ “ФРАЗЕОЛОГІЯ ПЕРЕКЛАДІВ МИКОЛИ ЛУКАША” В КОНТЕКСТІ ГРАМАТИЧНИХ СТУДІЙ І. К. КУЧЕРЕНКА

Тема дослідження обрана в знак пошани до 80-річного ювілею відомого українського лінгвіста професора Іллі Корнійовича Кучеренка, автора ряду цінних теоретичних розробок з української граматики, в тому числі чи не вперше спеціально присвячених порівняльним конструкціям української мови¹, і на згадку про одного з найвідоміших українських перекладачів, дослідника в галузі перекладознавства Миколи Олексійовича Лукаша, для якого усталені порівняльні конструкції також виявились об'єктом пильної уваги, про що свідчить недавно виданий унікальний словник “Фразеологія перекладів Миколи Лукаша”².

Щодо теоретичних постулатів І. Кучеренка тема орієнтує принаймні на три проблемні сфери, які отримали неординарне висвітлення в його граматичних студіях, – це сфера проблем порівняльних конструкцій, применникових конструкцій, сфера фразеології загалом. Праці І. Кучеренка є пошуковими, полемічними, тому й досі не втрачають актуальності. Об'єднані сьогодні у ювілейних виданнях³, вони вражають виразною сучасністю постановки теоретичних питань, методики дослідження; це стосується й названих вище проблем, у першу чергу щодо порівняльних конструкцій. Вивчення їх має в українському мовознавстві багаторічну традицію, в якій І. Кучеренку належить провідна роль. Саме він вивів ці мовні одиниці на логіко-когнітивні, психолінгвістичні, синтаксичні, лексико-фразеологічні виміри й переконливо показав перспективність таких студій, нові ракурси дослідження.

Лексикографічна інтерпретація усталених порівнянь у словнику перекладів М. Лукаша якраз і є, на наш погляд, одним із таких актуальних ракурсів вивчення вагомого фрагменту сучасної української фразеології в її традиційному й водночас інноваційному, творчому індивідуально-авторському використанні. У післямові до словника Л. Череватенко, характеризуючи творчу діяльність перекладача-поліглота (перекладав українською з 18 мов), підкреслює, що він усе життя збирав слова: “Збирав скрізь, де тільки міг і куди лише потрапляв. Вишукував мовні раритети в рукописах і друківаних

книжках, відважно витворював і заводив до вжитку неологізми [...] Передусім дошукувався незатертих, незареєстрованих науковцями слів та виразів, що ними послуговується народ, – Лукаш орієнтувався на усну, живу мову”, і коментує: “В першу чергу сказане стосується фразеологізмів”⁴.

Поєднавши у своїй творчій праці “мовно-літературний досвід української класики XIX ст. та живомовні процеси II половини минулого століття”, М. Лукаш постає перед нами як “охоронець української індивідуальності, сповідник тягlosti культурних традицій та неперевершений провідний шляхами світового красного письменства”⁵, що отримало послідовний відбиток у словнику-довіднику. При найширшому розумінні фразеології, з численних художніх текстів-перекладів М. Лукаша до словника введено понад 6 тисяч реєстрових одиниць, що включають українську ідіоматику, пареміологію, перифрази, тавтологічні сполучення, усталені порівняння, традиційні формули, каламбурні словосполучення, розмовні кліше, інші мовні звороти, мотивовані й ілюстровані 15 тисячами текстових фрагментів. Усталені порівняння серед усього цього розмаїття займають певне місце за кількістю (близько 600), за порядком розташування: “насамкінець подано усталені порівняння, прислів’я і приказки”; про них у передмові згадано: “Не зареєстровано як заголовні компоненти прийменники і сполучники. Виняток становлять тільки слова як, ніби, наче, начебто, ніж та ін., що входять до складу усталених порівнянь”⁶.

Заголовним компонентом словникової статті виступає опорне слово, за ним іде реєстровий зворот, іноді зі стилістичною характеристикою (передбачено 10 позначок: *вulg.*, *груб.*, *жарт.*, *зневажл.*, *ірон.*, *книжн.*, *лайл.*, *несхв.*, *уроч.*, *фам.*), далі – словникова дефініція, ілюстративний текст. Зразок статті: “**ЗІРКА. не дістати, як зірок із неба.** Абсолютно неможливо що-небудь зробити. Сльозами лихові не зарадиш: **не дістанеш** ти, Андруччо, вже тих грошей, **як зірок із неба...** Бокачко (105); **як до зірок** (кому). Дуже далеко [Мефістофель (до Фауста)]: У вас розумних друзів сила, Мені до них – **як до зірок.** Гете (136)”⁷.

Словникові статті різні за обсягом, структурою, схемою – з одним / поодиноким реєстровим зворотом та однією ілюстративною цитатою до нього; з кількома такими компонентами, аж до складної їх системи з багатьма реєстровими зворотами різного типу, ілюстративними текстами. За змістовою і структурною будовою можна виділити кілька різновидів схем, зокрема: елементарна / найпростіша схема словникової статті; проста схема словникової статті; ускладнена, складна, суперскладна схема.

До останнього різновиду належить, наприклад, схема словникової статті **ДИМ**, де з 12 реєстрових зворотів (17 ілюстративних

текстів) 8 є усталеними порівняннями, які мотивовані 12 текстами перекладів із французької, німецької, іспанської, болгарської та інших мов: **“ДИМ. вилетіти димом. Зникнути, перетворитися у ніщо... Флобер; дим стовпом. Що-небудь дуже сильно горить... Шіллер; димом розвіятися. Зникнути безслідно... Сервантес; обернути на дим (що). Повністю спалити, знищити що-небудь... Смирненський; піти димом. 1. Згоріти... Гете; 2. Пропасти, безслідно зникнути... Стіль; піти на дим. Пропасти... Гете; пускати / пустити димом (що). Знищувати вогнем; спалювати... Мадач, Сервантес, Сервантес; п'яний у дим, зневажл. Який перебуває в стані сильного алкогольного сп'яніння... Аполлінер, Стіль; розвіюватися / розвіятися димом. Руйнуватися (про надії, сподівання)... Сервантес, Стіль; розплинутися як дим. Зникнути без сліду... Гете; розтати як дим. Зникнути без сліду, невідомо куди... Лопе де Вега; у дим. Повністю, до краю... розпливеться мрія в дим. Шіллер”** (110–111).

Привертає увагу той факт, що словникова стаття ДИМ, концентруючи в собі різнотипні порівняльні звороти, фіксує переважно безсполучникові порівняння (5 позицій з 9 ілюстративними текстами), віднесені І. Кучеренком до першої з двох великих груп, на відміну від сполучникових порівнянь⁸, яких у цій статті лише два. Безсполучникові порівняння виражають члени простого речення зі значенням способу дії (*вилетіти димом, димом розвіятися, піти димом, пускати димом*).

Більшість безсполучникових порівнянь фігурує в аналізованому словнику саме зі значенням способу в дієслівних конструкціях: *облетіти блискавкою, валом валити, ринути валом, стояти валом, хоч ведмедем реви, мчати вітром, горіти вогнем, піти вогнем, ревіти воллом, вислизати в'юном, витися гадюкою, витися гадючкою, лежати горами, каменем лягати на серце, валятися колодою, упасти крижем, стати лубом, витися роєм, жити Робінзонами, іти стіною, кинутися стрілою, мчати стрілою, пролетіти стрілою, литися цебромвідром та ін.* Порівняння-означення у простому реченні, виражені іменниками орудного відмінка, фіксуються лише двічі: *дим стовпом* (стаття **ДИМ**) та *пил стовпом* (стаття **СТОВП**). Поодиноким є безсполучникове порівняння *Чужа душа – темний ліс* (стаття **ДУША**), де воно постає як іменна частина присудка у простому реченні⁹.

Основний масив усталених порівняльних конструкцій створюють у словнику сполучникові порівняння. Вони кількісно переважають попередню групу, мають різноманітніші структурні ознаки, семантичні характеристики, синтаксичні функції. І. Кучеренко пише: “Порівняння із сполучниковим зв'язком... виступають у складі складнопідрядних речень як підрядні [...], є різновидом підрядних речень, зв'язаних із вираженням ознак, – присудкових (предикативні ознаки), означальних (атрибутивні), способу дії, кількісних та якісних (ознаки ознак).

Інші типи підрядних речень за допомогою порівнянь не виражаються¹⁰. Ця характеристика привертає увагу до оформлення усталених порівнянь сполучниками, їх семантико-синтаксичної специфіки.

За характером сполучників класифікація усталених порівнянь у словнику виглядає досить чітко: при загальній кількості понад 500 одиниць, понад 340 усталених порівнянь – із сполучником *як / яко*; із сполучником *мов* – понад 100; *немов* – 22; *ніби* – 17; *наче* – 11; порівняння з іншими сполучниками поодинокі: *неначе* – 5, *мов би й немов би* – по 3. Усі названі сполучники введено до “Алфавітного покажчика”, на відміну від інших службових слів, там не зареєстрованих.

Словник-довідник дає надзвичайно багатий фактичний матеріал для якісних, семантико-синтаксичних характеристик усталених сполучникових порівнянь, які, безумовно, вимагають спеціального дослідження. У рамках обраної теми маємо змогу висвітлити лише окремі моменти.

Так, щодо будови словникових статей відзначимо, що багато з них мають ускладнені / складні схеми за участю сполучникових порівнянь. Серед них можна назвати статті **ВІЛ**, **ВІТЕР**, **ВОДА**, **ГРІМ**, **ЗЕМЛЯ**, **ЛИХОМАНКА**, **ОКО**, **СОН** та низку інших. Наприклад: “**ВІЛ**. ... **важкий як віл** (хто). *Дуже огрядний, великий... Горький; упрягти як волів* (кого). *Примусити кого-небудь дуже важко працювати... Шекспір; як воли на різницю. Проти власної волі... Стіль*” (46); “**ВОДА**. ... **мов води в рот набрати**. *Затято мовчати, не мати бажання говорити до кого-небудь... Стіль; мов у воду впасти. Безслідно, раптово зникнути... Єлин Пелин; немов вода. Дуже швидко... Волькер; сплисти як вода. Дуже швидко минути... Бернс; як вода вмила* (когось). *Хто-небудь швидко, раптово зник... Сервантес; як воду. У великій кількості або легко... Гейне; як із води. Дуже швидко... Стіль*” (54); “**СОН**. ... **мов у сні**. 1. (хто). *У стані, близькому до непритомності... Гете, Гете; 2. Невиразно... Гете; 3. Тихо, спокійно... З японської класичної поезії; немов крізь сон. У стані, схожому на той, коли людина спить... Сервантес; ніби в сні. Не усвідомлюючи, підсвідомо... Мадач; ніби зо сну прокинутися. Виявити своєю поведінкою невпевненість, напруження... Бокаччо; як уві сні. Не усвідомлюючи, підсвідомо... Гете*” (446).

Водночас значна кількість словникових статей тяжіє до елементарної, найпростішої схеми, де усталені порівняння виражені іноді традиційними для української мови кліше: з компонентами-іменниками – *легкий, як пір'я; білий, як полотно; здоровий, як корова; хоробрий, як лев; чистий, мов кришталь, а також з компонентами-прикметниками – як глухий, як живий, як мокрий, як німий, як облуплений, як перемитий*. У ролі головного компонента найширше фігурують іменники (*блискавиця, вітер, голубка, жар, заєць, золото,*

кішка, кинджал, корова, кріт, ласочка, лис, лев, масло, миша, м'яч, ніж, ніч, орда, пава, павич, палець, писанка, пень, пес та ін.)

Більшість поданих у словнику сполучникових порівнянь за структурою належить до безприсудкових порівняльних конструкцій, але окремі демонструють "повну" модель підрядного речення: *мов у горлі здавило; немов ніс тікає від рота; дім, як повна чаша – є і м'ясо, і каша*. Для безприсудкових порівнянь характерними є різний обсяг, ступінь усталеності, семантико-стилістичні ознаки – залежно від співвіднесеності з головним реченням через відповідне слово: *діла, як мідний шеляг*; *гарна, як писанка*; *невдячний, мов ледачий горобець*; *закарлючений, як кома навиворіт*; *вродливий, як Наркіс*; *схоже, як коло на квадрат*, *Вулкан на жінку*; *виглядати, як дощу в маю*; *розбуться, як кропива в маю*; *клацати зубами, мов чорногуз*; *поживитися, як пес макогоном*; *висіти, як дамоклів меч*.

За походженням усталені порівняння в основному питомі українські, у перекладах М. Лукаша – в традиційній єдності з народними джерелами. На цьому фоні помітні "відблиски" античності, різних книжно-літературних джерел, найперше – тексту-оригіналу, що закономірно при перекладі. Відзначимо, наприклад, ряд порівнянь з характерною часовою / історичною маркованістю (при визначенні відстані): *як з лука дострелити – Бокаччо*; *як двічі луком дострелити – Сервантес*; *як на арбалетний постріл – Сервантес*; *як тричі з мушкета стрельнути – Сервантес*; *як на рушничний постріл – Флобер*.

Як об'єкт лексикографічної інтерпретації безсполучникові й сполучникові усталені порівняння серед інших фразеологічних одиниць у словнику-довіднику демонструють незчисленне багатство фразеології української мови в проекції на перекладацький ідіостиль М. Лукаша. Такий ракурс дослідження тісно пов'язує цей словник із широким контекстом лінгвістичних студій І. Кучеренка й, водночас, сприяє його осмисленню як інноваційного жанру української поетичної лексикографії.

¹Див.: *Кучеренко І. К. Сравнительные конструкции в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1956*; *Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. – К., 1959*; ²*Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-дослідник / За ред. Г. П. Півторака. – К., 2002*; ³*Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. – Вид. 2. – Вінниця, 2003*; *Кучеренко І. К. Актуальні проблеми граматики. – Львів, 2003*; ⁴*Череватенко Л. "Сподіваюсь, ніхто не скаже, що я не знаю української мови // Фразеологія перекладів Миколи Лукаша. – С. 733*; ⁵*Скопненко О. І., Цимбалюк Т. В. Передмова // Фразеологія перекладів Миколи Лукаша. – С. 3*; ⁶*Там само. – С. 8*; ⁷*Там само. – С. 175*. Далі цитати зі словника наводяться за цим виданням із позначенням сторінки; ⁸*Кучеренко І. К. Синтаксичні функції порівняльних конструкцій // Актуальні проблеми граматики. – С. 136*; ⁹*Там само*; ¹⁰*Там само. – С. 136–137*.

**ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИЙМЕННИКОВО-ВІДМІНКОВИХ ФОРМ
ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ЧАСУ В СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ
СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ**

Серед об'єктів дослідження в сучасній синтаксичній теорії найбільшої уваги заслуговує вивчення речення як багатопланової і центральної одиниці синтаксису. Дослідники розглядають його в різноманітних аспектах – структурному, семантичному, комунікативному, номінативному, стилістичному, функціональному, трансформативному тощо. На думку І. Вихованця, традиційний синтаксис характерний одномірним підходом до синтаксису речення. У функціональному синтаксисі логічніше вбачати тривимірність, пов'язану з виділенням формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної і власне комунікативної структур речення¹. На протигагу синтаксичним зв'язкам, які спрямовані у внутрішню структуру синтаксичних одиниць-конструкцій (речень і словосполучень) і мають характер формальних граматичних стосунків, семантико-синтаксичні відношення виявляють зовнішнє спрямування, виражаючи відношення між предметами і явищами позамовної дійсності. Семантико-синтаксична структура елементарного речення, утворювана предикатно-субстанціальними відношеннями, підкреслює визначальну роль дієслівного предиката. У семантично елементарних реченнях визначаємо власне предикатні і власне субстанціальні відношення. Вторинні відношення (і предикатні, і субстанціальні) фіксуємо в реченнях, ускладнених у результаті об'єднання двох або більше елементарних речень, напр.: *Раз в темну ніч на бій дівчина вийшла* (Леся Українка) = *Була ніч (темна) + Дівчина вийшла (на бій)*. Серед вторинних предикатних синтаксем (адвербіальних, атрибутивних, модальних) функціонують і аналізовані нами темпоральні, виражаючи часові відношення між елементарними реченнями, адже все, про що говориться в реченні, мислиться в часі. Вивчення темпоративів (компонентів, що мають часові характеристики) набуло поширення у працях П. Редіна (семантичний аналіз фразеологізмів зі значенням часу), З. Іваненко (прийменникові конструкції), І. Вихованця (темпоральні прийменники та прислівники), Л. Коць (дієприслівники), Д. Баранника, К. Городенської (порядкові числівники); в російському мовознавстві – це роботи М. Всеволодової, О. Бондарка, в англійському – Є. Тарасової, у польському – Р. Гжегорчикової².

З-поміж великої кількості темпоративів особливу увагу звертаємо на прийменниково-відмінкові форми, адже, проаналізувавши ряд компонентів зі значенням часу, можемо говорити про їхню

широку функціональну базу (це втілення і значень одночасності, і передування часової осі, і вираження післячасу). Реальні в часі явища, події (тобто об'єктивна дійсність) реалізовані у реченні за допомогою рядів відмінкових форм з певним лексико-семантичним навантаженням, відповідним синтаксичним зв'язком. Імена в певних відмінкових формах уживаються з прийменниками, створюючи таким чином словосполучення, яке функціонує в реченні як один його складний член. Такі іменні темпоральні групи використовуються для характеристики часу перебігу дії, а не тільки для того, щоб чітко його датувати³. За варіантами темпоральної функції (означеної/неозначеної одночасності, попередності, наступності) розподілені та закріплені певні форми окремих відмінків. Виразити її спроможні родовий, знахідний, орудний, місцевий відмінки; прийменник указує на характер семантико-синтаксичних відношень між елементарними реченнями.

Граматичні конструкції із семою часу втілюють певні значення, виявляють їх у реченні і ширше – у тексті. Аналізуючи їх, ми відстежуємо закономірності вживання й функціонування відповідних формацій. Так, говоримо про різні форми для вираження означеної/неозначеної тривалості дії, означеної/неозначеної попередності, означеної/неозначеної наступності, проміжного (узагальненого) і дистрибутивного часу:

1. Дефініцією темпоральних синтаксем із семою означеної тривалості виступає відрізок часу, повністю охоплений одночасним із ним явищем (форми *протягом (на протязі) + род. в., на + знах. в., через + знах. в.*): *Тоді на протязі кількох темних годин періодично спалахували короткі й чіткі постріли* (М. Хвильовий); *І на якусь єдину мить між народженням і смертю блискавиці він уздрів на тлі хмари білі стіни своєї старенької хати* (Г. Тютюнник).

2. Темпоральні конструкції неозначеної одночасності вказують на часовий проміжок, частково заповнений дією (форми *в-знах. в., у ході+род. в., у процесі + род. в., на + знах. в., на + місц. в., за + род. в., під + знах. в., під час + род. в., при + місц. в., серед + род. в., наприкінці + род. в.*): *Чужі приходять в час твоїх щедрот, а я прийшла у час твого смутку* (Л. Костенко); *Під час революції і громадянської війни Олена Пчілка жила в Гадячі* (О. Таланчук).

3. Означену часову попередність визначаємо як часовий відрізок, що виступає кінцевою межею часу, повністю охопленого дією (її виражають конструкції *до + род. в., по + знах. в.*). Темпоративи із семою часової попередності позначені тривалістю дії до першої межі названого в іменній групі часового відрізка: *Того ж року йде Антонович на пенсію і проживає у Києві до смерті, до 21 березня 1907 року* (В. Сімович) або протікання дії навіть за цією межею: *Школа, школа – все неначе вчора, До сих пір від неї не відвик [...]* (В. Крищенко).

4. Неозначену часову попередність кваліфікуємо як часовий відрізок або момент, що є кінцевою межею часу, неповністю охопленого дією; темпоральними конструкціями з семантикою попередності є форми *до + род. в., перед + ор. в., напередодні + род. в., проти + род. в., під + знах. в., над + зн. в., раніше(раніше за(від)) + род. в.*: Були до ранку в тому селищі великі ігри, танці і веселощі (Л. Костенко); Той не проминав жодного виступу голови в цій ролі, будив себе вдосвіта і квапився до кострищ, які спалахували напередодні свят то в одному, то в іншому закутку Вавилону (В. Земляк).

5. Семантика конструкцій, що передають значення наступної в часі дії – відтворення початкової зовнішньої межі дії, яка повністю охоплює наступний в перебігові відрізок часу. Це форми *родового відмінка з прийменниками з, від, починаючи з(від)*: Українське слово збереглося ще з дохристиянських часів, що промовисто засвідчують фольклорні джерела (Л. Павленко); Від часу Шевченкового “Поховайте та вставляйте, кайдани порвіте” Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова (В. Яременко).

6. Функціонування сполук неозначеної часової наступності розрізняємо за їхньою семантикою. Загальне відношення наступності щодо часового орієнтиру передають прийменниково-відмінкові форми *після + род. в., по + місц. в., пізніше + род. в.*; точний відрізок часу, що виокремлює наступну в часовому плані подію (*через + знах. в.*); посилення безпосередньої часової наступності (*за + знах. в., за + ор. в., слідом за + ор. в.*): І дійсно через тиждень Ілько вже сидів у камері “срочних” між штундарями (В. Винниченко); Після зимової смерті трава і дерева правлять Службу незмінно зелену (Б. Олійник).

7. Особливістю загального відносного часу є розташування відрізка, заповненого дією, між двома часовими моментами. Значення проміжного часу відтворюване функціонуванням конструкцій *між + ор. в., від + род. в. + до + род. в., із + род. в. + до + род. в., із + род. в. + по + знах. в. починаючи від + род. в. + до + род. в., біля + род. в., коло + род. в., близько + род. в.*: Дідух мав стояти на покуті від першої і до другої вілії, себто від Різдва і до Нового року (В. Скуратівський); Між роками 1640 і 1657 у трьох місцях підіймається революційний рух, і в одній тільки Англії цей рух мав успіх (В. Антонович).

8. Дистрибутивність (функція регулярної повторюваності дії у часі) реалізована завдяки семантиці прийменниково-відмінкових форм, видових розмежувань, допоміжних лексичних засобів. Специфічними для відтворення цієї функції є форми *по + місц. в., на + знах. в.*; ускладнені конструкції на зразок: *час від часу, раз у раз, з року в рік, день за днем*: То з тебе ж треба виганяти біса, щоб ти отак не бігав по ночах (Л. Костенко); Рік за роком ставала вона все тихіше, перестала співати (С. Васильченко).

Отож бачимо, що темпоральні синтаксеми виражають вторинні (предикативні відношення і функціонують в ускладнених (неелементарних) реченнях.

¹Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К., 1992. – С. 21; ²Іваненко З. І. Прийменникові конструкції часу в сучасній українській мові. – Чернівці, 1967. – 60 с.; Коць Л. М. Граматичний та семантичний центри синтаксичних конструкцій (На матеріалі синтаксису дієприслівника) // Проблеми синтаксису. – Львів, 1963. – С. 41–47; Всеволодова М. В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. – М., 2000. – С. 83–85, 109–120; Grzegorzczukowa R. Funkcje semantyczne i skladniowe polskich przyslowkow. – W., 1975. – S. 104–114; ³Вежбицкая А. Дело о поверхностном падеже // Новое в зарубежной лингвистике. – 1985. – Вып. 15. – С. 330.

Тетяна Радіонова

Горлівський педагогічний інститут іноземних мов

ЕКСПЛІКАТИВНИЙ РЯД У КОРЕЛЯЦІЇ / НЕКОРЕЛЯЦІЇ З ОДНОРІДНІСТЮ

Речення може ускладнюватись особливим типом синтаксичних відношень – пояснювальними (експлікативними). Такі відношення в синтаксичній системі української мови залишаються не з'ясованими остаточно з теоретичного боку.

Неодноразові спроби визначення синтаксичного статусу пояснювальних відношень у сучасному мовознавстві, орієнтованому на праці М. Шанського, В. Валгіної, І. Слинька, Є. Галкіної-Федорук, О. Руднева, В. Перетрухіна, Є. Кротевича, А. Прияткіної, не змогли чітко диференціювати поняття “відокремлені члени речення” та “уточнювальні елементи”. По-перше, пояснення тісно пов'язане з однорідністю членів речення, по-друге – з їхнім відокремленням. У зв'язку з цим в академічних граматиках та підручниках із синтаксису цей матеріал подається в різних розділах.

В українських лінгвістичних працях смислові відношення між членами ряду реалізуються як єднальні, розділові, протиставні, і всі вони можуть ускладнюватися семантичними відтінками приєднання, обмеження, компенсації тощо¹. У “Русской грамматике” (1980 р.) це питання розглядається ширше – як внутрішньорядне відношення, яке властиве сполучниковим і безсполучниковим об'єднанням. При цьому всі внутрішньорядні відношення поділяються на власне сурядні й пояснювальні. Пояснювальні відношення розуміються як загалом сурядні, але з деякими ознаками підрядності: “Пояснювальні відношення, загалом сурядні, мають деякі ознаки підрядності: один із членів ряду служить другому, не будучи залежним від нього формально”².

Справді, синтаксична природа пояснювальних відношень настільки своєрідна, що питання про її належність до сурядної або

підрядної конструкції дискусійне і, на нашу думку, актуальне через відсутність критеріїв їх диференціації залежно від характеру мовно-го вираження й способу організації таких структур. У чому ж виявляється своєрідність цих відношень?

Із функціонально-смислового боку пояснювальні відношення протиставлені всім іншим типам внутрішньорядних відношень, таким, як єднальність, протиставлення, розділовість і под. Логічна основа пояснювальних відношень спирається на тотожність. Два члени речення мають спільну денотативну віднесеність, причому встановлюється вона тим, хто говорить, тобто дві різні номінації співвідносяться з тим самим об'єктом дійсності, але кожна називає цей об'єкт у своєму аспекті. "Можливість по-різному називати той самий об'єкт впливає з можливості по-різному його позначити, що є наслідком множинності суджень, які можуть бути висловлені про один об'єкт (особу або предмет)"³.

Як правило, пояснення суттєво збагачує речення щодо змісту, часто несе в собі нову інформацію, а іноді виступає носієм головного змісту у висловленні: *Тільки цього він не вмів – дресировати собак.*

Значення тотожності при пояснювальних відношеннях суто синтаксичне: воно впливає з конструкції, а не з лексичного значення слів. Незалежно від того, що нам відомо про сутність предметів (ознак чи дій), що називаються тими чи іншими словами, ми усвідомлюємо ці слова як такі, що належать до одного об'єкта дійсності завдяки певному способу їхнього синтаксичного зв'язку.

Суто синтаксичні пояснювальні відношення не слід сплутувати з поясненням в ширшому розумінні цього слова. Справа в тому, що пояснювальне значення можуть мати вставлення, відокремлення, виражені дієприкметниковими зворотами, деякі означення. Пояснення ж у синтаксичному значенні передбачає конкретну конструкцію.

Пояснення як конструкція – це особливий тип ряду, що складається з двох паралельних членів. Члени, пов'язані пояснювальними відношеннями, паралельно, незалежно один від одного, співвідносяться зі спільним для них третім членом⁴. Можна констатувати той факт, що зовнішні зв'язки такої конструкції не відрізняють її від інших типів рядів, а щодо внутрішніх, то вони носять особливий характер: специфічне сполучникове й інтонаційне оформлення.

Із функціонального боку пояснювальна конструкція відрізняється від інших типів конструкцій перш за все характером внутрішньорядних відношень, тобто паралельні члени, займаючи в реченні однукову синтаксичну позицію, різняться між собою функціонально, і ця різниця оформлена граматично.

Пояснювальна конструкція може виявляти себе в позиції будь-якого члена речення, оскільки тотожність може встановлюватися між назвами предметів, їх ознак та обставин.

Характер пояснювальних відношень впливає на засоби творення пояснювальної конструкції. Повторюване позначення має на меті конкретизацію певних компонентів змісту, уможлиблює введення до структури речення прикладів, переліку окремих різновидів, служить для точнішого позначення чогось, дає суб'єктивну оцінку фактам, робить можливим уживання подвійної назви, глибше розкриває сутність явища тощо. Це позначається на виборі службових слів – показників пояснювальних відношень, а також на лексичному складі та типі інтонації.

За спеціалізованістю службові слова пояснювальної конструкції поділяються на два типи: 1) сполучники *тобто, а саме, або*; 2) слова, що поєднують свою власну функцію зі сполучниковою: а) *правильніше, точніше, краще сказати, швидше*; б) *в тому числі, такі як, як наприклад*; в) *зокрема, перш за все, в першу чергу*; г) *уже, власне, саме*. Службові слова другої групи виступають як самостійно, так і з сурядними сполучниками. *У нас державотворчі процеси ускладнювалися багатьма обставинами, в тому числі психологічним надломом звичайної частини суспільства, втратою ціннісних орієнтацій* (Голос України, 2002, № 154); *Сучасні мови разом із народами – носіями цих мов – пройшли довгий, часом тернистий шлях у своєму розвитку* (О. Пономарів).

Інтонаційне оформлення пояснювальної конструкції реалізується двояко. Можна виділити два типи такого оформлення: 1) “попереджувальний” (сильніший акцент робиться на тому, що пояснюється; тривала пауза між членами ряду): *Головне, що зберігся ланцюг – створення, кохання, життя* (Л. Демська. Пігмаліон); 2) “відокремлювальний” (акцент робиться на самому поясненні): *Хотів усього добитися власною працею, без протекції* (Б. Лепкий. Під тихий вечір).

Лексичний склад пояснення загалом вільний. У деяких типах пояснювальних відношень те, що пояснюється, характеризується особливими ознаками. Слова *одне, інше, головне, різне, все, там, давно, далеко, рідко, подія, справа* і под. беруть участь у вираженні пояснювальних відношень. Вони компенсують відсутність пояснювального сполучника, поєднуючись із відповідною інтонацією.

Все це свідчить, що за граматичними ознаками пояснювальна конструкція наближається до сурядної. Ознаками сурядності виступають: 1) структура ряду, 2) позиція сполучника. Члени такого ряду перебувають в однотипних семантико-синтаксичних відношеннях зі спільним членом – суб'єктних, об'єктних, атрибутивних – і в цьому розумінні вони однофункціональні. Пояснювальний сполучник характеризується інтерпозиційністю, тобто формально виявляє себе як сурядний. Якщо не брати до уваги семантику відношень та інтонацію, то сполучникова пояснювальна конструкція буде мати схему сурядності.

Але члени такої конструкції не є однорідними. Дехто з відомих лінгвістів, як наприклад, О. Пешковський, О. Шахматов, В. Виноградов, не зараховував сполучники, що використовуються в конструкціях такого типу, до розряду сурядних. Л. А. Булаховський теж вагався щодо визначення статусу пояснювальних сполучників. М. С. Поспелов назвав пояснення особливим зв'язком – не сурядним і не підрядним. Зазначимо ознаки підрядності пояснювальної конструкції: 1) інтонаційне виділення другої частини, що свідчить про факультативність другого члена; 2) значущий порядок слів, який вказує на функціональну різницю між першим і другим членом; 3) можливе порушення паралелізму слів (називний відмінок при конкретизації); 4) бінарність, характерна для підрядності.

Таке поєднання ознак сурядності й підрядності в пояснювальній конструкції свідчить про те, що вони належать до різних рівнів синтаксичної структури. На рівні слів пояснювальна конструкція має ознаки сурядності, а на більш високому, синтаксичному – деякі ознаки підрядності. У цьому полягають загальні принципи структурування рядів. На першому рівні всі ряди з граматичного боку однакові, на другому – різняться: в одних рядах принцип незалежності й рівнозначності слів зберігається, в інших діє принцип залежності, підпорядкованості одного члена іншому.

¹Кулик Б. М. Курс сучасної української мови: Синтаксис. – К., 1965. – 283 с.; ²Русская грамматика: Синтаксис. – М., 1980. – Т. 2. – С. 168; ³Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – М., 1976. – С. 307; ⁴Прияткина А. Ф. Русский язык. Синтаксис осложненного предложения. – М., 1990. – С. 65.

Тетяна Ніколаєнко
Київський університет імені Тараса Шевченка

ЛОГІКО-ГРАМАТИЧНІ ТИПИ РЕЧЕНЬ І СТРУКТУРА НАДФРАЗНИХ ЄДНОСТЕЙ

Вивчення зв'язків мови і логіки – це один з основних напрямків розвитку лінгвістики найближчих десятиліть¹. Однією з актуальних проблем цього напрямку є дослідження логічної структури надфразних єдностей (НФЄ).

Мовознавці, досліджуючи НФЄ, в основному приділяли увагу особливостям синтаксичного зв'язку між реченнями в тексті². Менше уваги приділялося комунікативному аспекту³ і майже зовсім не зосереджували увагу на проблемі інтеграції смислу в межах надфразних єдностей, логіко-семантичній структурі одиниць. Предметом нашого аналізу була взаємодія різних логіко-граматичних типів речень у тексті, зокрема в межах її основної структурної одиниці – надфразної єдності. У цьому і полягає новизна дослідження.

На нашу думку, розгляд структури надфразних єдностей як послідовності певних логіко-граматичних типів речень може дати багато нового матеріалу для розв'язання такої цікавої та актуальної проблеми, як реалізація смислу в тексті, а також комунікативного поля функціонування того чи іншого типу речення.

Дослідження НФЄ також може дати відповіді на такі питання, як:

1. існування свого радіусу дії в кожного структурно-семантично-го типу речення в тексті;

2. існування синтаксичних конструкцій, які б виконували темоінтегральну функцію в тексті;

3. існування комунікативних центрів надфразних єдностей тощо.

Видатний філософ нашого часу Жиль Дельоз у своїй роботі "Логіка смислу" описує інтеграцію смислу в тексті так: "якщо існує речення, яке вказує на певний стан речей, то його смисл завжди можна розглядати як те, що означається іншим реченням. Якщо вважати речення іменем, то ясно, що кожне ім'я, яке означає об'єкт, саме може стати об'єктом нового імені, що означатиме його смисл"⁴. Дельоз називає таке нескінченне розмноження вербальних сутностей "парадоксом Фреге".

Виходячи з основних тез праці Дельоза, загальну структуру тексту можна описати так:

1. Існує речення, яке вказує на певний стан речей.

2. Друге речення є означенням першого, що вказує на його смисл.

3. Третє речення є означенням другого, що вказує на його смисл і є його доказом або результатом тощо.

Думки Дельоза знаходять підтвердження у послідовності вживання певних логіко-граматичних типів речень у межах надфразних єдностей, зокрема в текстах наукового стилю.

Н. Арутюнова у своїй роботі "Предложение и его смысл" виділяє 4 типи речень на базі логіко-граматичних відношень всередині них. Вона зазначає, що "в індоєвропейських мовах існують певним чином побудовані номінативні, екзистенційні, ідентифікативні та характеризувальні речення, первинною функцією яких є вираження відповідних відношень", і зауважує, що "кожен із цих типів речень займає особливе місце в елементарній моделі побудови зв'язного тексту"⁵.

За результатами проведеного дослідження встановлено, що надфразна єдність в основному починається з екзистенційного речення, яке стверджує існування певного предмета або явища. Далі йдуть речення, що виражають відношення характеристики, яке означає, що в раніше даному об'єкті виділяються ознаки, властивості, означається його стан або дія. Речення предикативного, або характеризувального, типу чергуються з реченнями ідентифікативного

типу, де сигніфікат витлумачується за допомогою інших слів, або номінативного типу, де сигніфікат поєднується з власним ім'ям.

Таке чергування продовжується поки в поле зору автора не потрапляє новий об'єкт, що складає нову тему й утворює нову надфразну єдність, яка також починається екзистенційним реченням.

Розглянемо такий приклад: *Важливим показником функціональної активності мозку є альфа-індекс; Це той час протягом якого на EEG реєструється альфа-ритм; Особи з низьким альфа-індексом найчастіше виявляють невротизм, тривожність, мають меншу соціальну активність; Проте особи з високим і низьким альфа-індексом, на думку Я. Стреляу, мають схожу структуру темпераменту.*

1) *Важливим показником функціональної активності мозку є альфа-індекс.* Перше речення констатує існування альфа-індексу з-поміж інших показників електричної активності мозку. Воно належить до класу екзистенційних. Друге речення вказує на ознаку альфа-індексу. 2) *Це той час, протягом якого на EEG реєструється альфа-ритм.* Третє і четверте речення характеризують альфа-індекс як властивість. 3) *Особи з низьким альфа-індексом найчастіше виявляють невротизм, тривожність, мають меншу соціальну активність.* 4) *Проте особи з високим і низьким альфа-індексом, на думку Я. Стреляу, мають схожу структуру темпераменту.*

Окрім екзистенційних, на початку надфразних єдностей також можуть уживатися речення так званого експлікативного підтипу. Речення цього підтипу тлумачать один елемент через інший, як наприклад, у надфразній єдності: *Закон заперечення заперечення – один із основних законів діалектики. Він відображає поступальність, спадковість у процесі розвитку предметів і явищ об'єктивної дійсності. Вперше в історії розгорнута характеристика закону заперечення заперечення дав Гегель.*

Н. Арутюнова не виділяє експлікативні речення в окремий тип, відносячи їх до власне предикативних (характеризувальних). На нашу думку, їх усе ж доцільно виділити в окремий тип за особливістю функціонування цих речень у тексті, зокрема позицією початку надфразної єдності.

Слід зауважити, що вживання екзистенційних та експлікативних речень у тексті збігається з його тема-рематичною прогресією. Як правило, тема нової надфразної єдності знаходиться в рематичній частині – екзистенційного речення та тематичній частині – експлікативного. При цьому ці речення є семантично достатніми й не містять дейктичних елементів.

Це дає підстави говорити про доцільність для виділення надфразних єдностей, поряд з комунікативним та синтаксичним використанням логіко-семантичного принципу.

Структурний склад екзистенційних та експлікативних речень сприяє їх формальному визначенню. Екзистенційне речення має стійкий трикомпонентний склад: сферу буття, існуючий об'єкт та факт буття. Наприклад, *Наприкінці лютого 1917 р. несподівано для багатьох сучасників, але цілком закономірно, (сфера буття) відбулася (факт буття) фінальна сцена в історії імператорської Росії (об'єкт буття).*

Експлікативні речення мають двочленну структуру, де перший (невідомий) елемент експлікується через інший (відомий), з яким він, як правило, перебуває в таксономічних відношеннях. Наприклад: *Нафта (невідоме) – масляниста рідина темно-бурого або чорного кольору з характерним запахом (відоме).*

Вирішальну роль у семантиці цих речень відіграють дієслова. Зокрема, в екзистенційних й експлікативних реченнях вживаються так звані неакціональні дієслова, які вказують не на дію предмета, а на факт його буття та відношення предметів.

Утім речення з іншими класами дієслів та типами відношень також можуть вживатися в позиції початку надфразної єдності. Водночас в парадигму такого речення завжди буде входити екзистенційне, в яке воно може бути переформульоване. Пор. *Зробивши основною стратегічною метою Центральної Ради гасло національно-територіальної автономії, Грушевський доклав чимало зусиль, щоб розкрити його глибинний внутрішній зміст і Основною стратегічною метою Центральної Ради було гасло національно-територіальної автономії, для розкриття глибинного внутрішнього змісту якого Грушевський доклав чимало зусиль.*

Слід враховувати й те, що у складних реченнях часто поєднуються логіко-граматичні відношення декількох типів і відбуваються певні зсуви в послідовності логіко-граматичних типів речень у межах надфразної єдності як результат логічного скорочення або еліпсису. Це означає, що логічний принцип виділення надфразних єдностей має тісно взаємодіяти з комунікативним та синтаксичним. Останнє не відкидає права першого на самостійне існування, а лише вказує на тісний зв'язок логічної та комунікативної стратегій при побудові зв'язного тексту.

¹Лингвистика на исходе XX века: итоги и перспективы. – М., 1995. – С. 275; ²Добрускина Э. М., Берзон В. Е. Синтаксические сверхфразовые связи и их инженерно-лингвистическое моделирование. – Кишинев, 1986; ³Орлова Л. В. Структура сверхфразового единства в научных текстах. – К., 1988; ⁴Делез Жиль. Логика смысла. – Екатеринбург, 1986. – С. 52; ⁵Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. – М., 1976. – С. 357.

Олеся Проценко
Київський університет імені Тараса Шевченка

СТРУКТУРА ВИСЛОВЛЕННЯ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ КОМУНІКАТИВНОЇ СТРАТЕГІЇ ПОЗИТИВНОГО САМОПРЕДСТАВЛЕННЯ МОВЦЯ

У сучасній лінгвістиці комунікативна стратегія визначається як частина комунікативної поведінки чи комунікативної взаємодії, в якій ряд вербальних і невербальних засобів використовується для досягнення певної комунікативної мети¹. До вербальних засобів належить, зокрема, структурна організація висловлення. Вибір синтаксичної структури пов'язаний із інтерпретаційними можливостями мови, а тому може мати певну мотивацію.

Об'єктом пропонованого дослідження є комунікативна стратегія позитивного самопредставлення мовця (ПСПМ), спрямована на керування процесом виведення бажаних (позитивних стосовно мовця) семантичних або соціальних умовиводів². Зазначена стратегія з огляду на суспільний характер спілкування притаманна фактично всім комунікативним актам, а тому актуальність її вивчення визначається не лише прагматичними завданнями, пов'язаними зі створенням персуазивних дискурсів, у яких вплив через мову на реципієнта є запланованим³ (публічні презентації, передвиборчі кампанії, імідж-технології тощо), але й необхідністю поглибити уявлення про комунікативну поведінку особистості в цілому.

Аналіз маніпуляційних засобів мови має багаторічну традицію, яка сягає ще античних часів (аристотелівська концепція риторики). Проте проблема мовних механізмів впливу розробляється здебільшого на матеріалі масової комунікації (ЗМІ, суспільно-політичні інститути, реклама)⁴, залишаючись лише означеною щодо сфери міжособистісного спілкування. Тому завдання цього дослідження – проаналізувати синтагматичні засоби розгортання комунікативної стратегії ПСПМ у діалогічному спонтанному мовленні. Матеріалом дослідження стали тексти телеінтерв'ю, які за самою природою цього жанру відповідають інтерв'юєрив позитивно презентувати себе перед широкою телеглядацькою аудиторією. При цьому непідготовлений характер мовлення дозволяє зафіксувати на рівні лінійної побудови висловлення процес вербалізації думки з акцентуацією особистісних смислів.

Синтагматичний аспект спонтанного мовлення охоплює специфічні структурні побудови, до яких належать: 1) непроєктивні висловлення, пов'язані з дистантним розміщенням взаємопов'язаних слів; 2) стягнені синтаксичні конструкції, зумовлені неусвідомлюваним опусканням частини висловлення; 3) незавершені висловлення

та 4) різні види спонтанно продукованих повторів. Ці особливості структури висловлень можуть як сприяти, так і заважати розгортанню комунікативної стратегії ПСПМ.

Непроективність є засобом виділення певного елемента як комунікативного центру, оскільки відповідає специфічній функціональній перспективі висловлення (винесення важливої інформації в сильну початкову позицію), продиктованій його комунікативною інтенцією. Для забезпечення позитивної оцінки своїх комунікативних здібностей з боку слухача мовець в оперуванні такими непроективними структурами керується критеріями інформативності та компактності висловлень: Десь біля тридцяти відсотків мова йде... сьогодні //; А скільки це мова йде про чиновників! // Водночас порушення синтаксичних зв'язків може затемнювати чи деформувати семантику. Тоді аналізована комунікативна стратегія виражається у спробах самокорегування: [...] це окремі культури / на окремих площах / окремо групи к[ормів]... тварин згодуються... цим тваринам згодуються корм //; [...] якщо категорій добавилось / тих / які були в минулі роки е... законом призупинені пільги для яких були [...] //.

Як у випадку з непроективними висловленнями, так і при функціонуванні стягнених конструкцій важливу роль відіграють контекст і прогностувальний характер сприйняття мовлення. Несприятливими для комунікативної стратегії ПСПМ є лише ті порушення синтаксичної структури висловлення, які помічаються комунікантами. З позиції мовця вони оцінюються як небажані помилки, а з позиції слухача – як необхідність витрати додаткових зусиль на реконструкцію відповідної структури. Комунікативна стратегія ПСПМ повноцінно реалізувалася б через корегування стягнених синтаксичних конструкцій. Однак таке самокорегування нами не було зафіксоване. Це пояснюється, зокрема, тим, що у половині випадків опускається та частина конструкції, яка формально і/чи змістовно тотожна іншому елементу з даного чи поряд розташованого висловлення, а тому таке стягнення нагадує уникнення тавтології: Ви знаєте/ ресурс який... підтримує... сили антидержавницькі / ресурс / який працює не [на] національний інтерес України / [...] // [...] ось ці десь десять / півтора [десятка] партій / які на слуху [...] //.

До комунікативно значущих незавершених структур належать такі висловлення, у яких певні синтаксичні позиції залишаються незаповненими. Це випадки: а) зміни чи відміни синтаксичної конструкції (позитивним є творчий характер мовної діяльності особистості); б) коли мовець не володіє потрібною інформацією (комунікативна стратегія ПСПМ реалізується двома стилями поведінки: 1) зізнатися у власній необізнаності, знизивши свої професійні показники, але збільшивши показники морально-етичні; 2) подати власне незнання як небажання повторювати загальновідомі факти,

ризикуючи при цьому бути викритим); в) коли за контекстом слухач сам може закінчити висловлення чи у тексті після незавершеної синтаксичної одиниці буде вжитий відсутній елемент або його еквівалент (зумовлюється “надлишковістю” інформаційного наповнення висловлення): а) *Я добре розумію / що декому із профспілок не подобається те / що и-и... / вони звикли весь час и-и... самі контролювати //*; б) *Коли американець повертається / то він отримує... / ну / чесно кажучи / я не знаю / скільки //*; в) *Так / дійсно-о... державна служба ветеринарної медицини з першого січня ввела заборону / але ми дали ще термін поки кораблі/ які пливли / будемо говорити/ з Америки... // Тобто заборона фактично е-е... десь з середини лютого //*; *У нас дійсно / проводиться моніторинг / і ми висліджуємо //* *бо дуже багато із птахами повертається... // наприклад / може бути така **хвороба** як мікасла //*. Однак, незважаючи на названі “позитиви”, незавершені структури створюють труднощі для сприйняття і не сприяють позитивній презентації особистості, оскільки можуть виступати сигналом незібраності, неухважності, байдужості мовця до своєї мовотворчості й до співрозмовника.

Серед спонтанно продюкованих повторів виділяються повтори у межах одного мовленнєвого акту й текстові повтори. До перших належать повтори, які або заповнюють паузи пошуку і є комунікативно виправданими (свідчать про творчий підхід до мовної діяльності та згладжують перепони у її перебігу), або є індивідуальними дискурсивними особливостями (такі слова-паразити виступають надлишковими структурними елементами висловлення), а також повтори-поширювачі та повтори-підсилювачі (реалізують свою стратегічну функцію в ремо-темній організації висловлення, надаючи додаткової ваги повтореній пропозиції чи ствердженню): *І цю концепцію... концепцію... розробити механізми реалізації цієї концепції [...]; І все це треба / все це треба //*; *Головне / що є зворотній зв'язок / є зворот...ній... зв'язок **з простою людиною** //*; *Ці спроби були невдалими / **досить** невдалими //*.

Текстові повтори за своєю формою є взятю у готовому вигляді реплікою (чи її частиною) іншого комуніканта. За змістом це можуть бути: а) відповіді, б) постановка мовцем для себе самого проблеми, в) невмотивовані повтори (зумовлюються неадекватним сприйняттям репліки співрозмовника чи запозиченням невідповідної за змістом частини чужої репліки): а) *[– Це діагностика? //] – Це діагностика //*; б) *[– Як ви вважаєте / причини / чому так це склалося? //] – Причини ... // Причина тут одна //*; в) *[– Так це коли ще за Польщі там його назвали цю вулицю?] – Ну звичайно це за Польщі // [– ...а перемовили цю вулицю] – А? // **Не-є!** // Це тепер назвали //; [– Та їм досить... досить знати / що вона не виходить у світ! //] – Так / вона не виходить у світ //*. Проблемні повтори вказують на

творчий характер мовної діяльності особистості, тоді як невмотивовані повтори заважають комунікації і не відповідають комунікативній стратегії ПСПМ, оскільки свідчать про неувважність мовця.

Таким чином, комунікативна стратегія ПСПМ в аспекті синтагматики реалізується через нормативність структурної схеми (корегування непроективних висловлень), пошук адекватних засобів вираження (пошукові та проблемні повтори; незавершені конструкції, пов'язані з відміною, зміною вибраної конструкції), першочергове задоволення потреби слухача в інформації (ремо-темна організація висловлення, продиктована початковою сильною позицією в непроективних та випередженою вербалізацією комунікативно домінуючої одиниці у стягнених структурах, а також акцентуацією на комунікативно важливих елементах висловлення за допомогою повторів; уникнення несправжньої тавтології). Отже, на рівні структури висловлення для комунікативної стратегії ПСПМ релевантними є як форма (адекватність і правильність структурних схем, пов'язана з уживанням повних конструкцій), так і зміст (уникнення "надлишковості", яка приводить до конденсації структурних схем). Гармонійне поєднання цих двох протилежно спрямованих критеріїв у підході індивіда до своєї мовної діяльності є запорукою успішного розгортання вказаної комунікативної стратегії. У подальших дослідженнях перспективним буде простежити, як проаналізовані структурні засоби використовуються у персуазивних дискурсах.

¹Кашкин В. Б. Введение в теорию коммуникации. – Воронеж, 2000. – С. 129;

²Ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989. – С. 293; ³Иссерс О. С. Речевое воздействие в аспекте когнитивных категорий // Вестник Омского ун-та. – 1999. – Вып. 1. – С. 74–79; ⁴Мельник Г. С. Mass Media: Психологические процессы и эффекты. – СПб., 1996; Блакар Р. М. Язык как инструмент социальной власти // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987.

Наталія Івкова

Горлівський педагогічний інститут іноземних мов

НАЗИВНИЙ ТЕМИ ЯК СПОСІБ РОЗЧЛЕНУВАННЯ ВИСЛОВЛЕННЯ У ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ ТЕКСТІ

Сучасне публіцистичне мовлення є осередком багатьох мовних інновацій, які чи не найбільше виявляють себе в конструкціях експресивного синтаксису. Звідси видається актуальним опис структурних і семантичних змін у межах конструкції, обраної для аналізу. Мета цього дослідження – визначити специфіку функціонування у публіцистичних текстах називного теми, що є типовим виявом сегментації. Називний теми є способом актуалізації смислу й суттєво визначає експресивність публіцистичного тексту.

Членованість висловлення – характерологічна ознака писемного мовлення сучасної публіцистики. Під сегментованими розуміються конструкції абсолютно різної семантико-синтаксичної природи. Теорія сегментації була розроблена відомим французьким лінгвістом Ш. Баллі, який розглядав протиставлення, витворюване розташуванням “теми – приводу – теми”¹, тобто особливості членування висловлення на дві частини. О. Пешковський для позначення такої конструкції вживає назву “називний уявлення”, вирізняючи при цьому “лекторський” називний. Під називним уявленням він розуміє називний відмінок іменника, який “позначає ізольовані уявлення про ті предмети, які цими іменниками названі”². О. Пешковський зазначає, що в таких конструкціях тема висловлення експресивно виділювана з метою активізації уваги адресата й підготовки його до сприйняття реми. Не вважаючи такі сегменти реченнями чи частинами речень, О. Пешковський класифікує їх як ізольовані слова – іменники, що називають особу чи предмет, викликаючи у свідомості читача (слухача) певне уявлення про них.

А. Загнітко виділяє в сучасному українському синтаксисі називний теми і називний уявлення, зазначаючи, що перший характеризується ослабленим експресивним значенням, зосередженням уваги на самому введенні поняття. Називний уявлення, на його думку, конденсує в собі цілий спектр експресивного, який розкривається наступним контекстом³. Л. Майорова описує відмінність між називним уявленням і називним теми, зазначаючи, що в конструкціях з називним уявленням експресивна функція простежується як функція філософського роздуму, спогаду, окличності теми, а в конструкціях із називним теми експресивна функція виявляється як функція заголовка, функція виокремлення задля загострення уваги адресата інформації⁴. Цікаву думку висловлює І. Сушинська, яка з-поміж загального фонду речень, у яких головний член репрезентований іменником у називному відмінку, виділяє називні речення ядерного типу (буттєві, вказівні), напівпериферійні називні речення (власне називні) і периферійні називні речення (називний уявлення, лекторський номінатив). На думку дослідниці, називний уявлення є вираженням слабко-членованої думки: уявлення – один із компонентів думки, ствердження його існування у свідомості шляхом називання – другий компонент. Другий різновид периферійних називних речень – лекторський номінативний – отримав таку назву, бо найчастіше, зазначає І. Сушинська, ним послуговуються під час лекцій, оскільки саме використання лекторського номінативного допомагає студентам зосередитися на основних моментах лекції, запам’ятати положення, терміни, прізвища, дати, на які треба звернути увагу⁵. По суті це саме було обґрунтовано ще О. Пешковським, який писав, що мовець знає про свій намір збудувати речення, а називний йому

потрібен або як підмет, або як показник підмета, що буде замінений словом він. Те, що в лекторському мовленні вживається для полегшення сприйняття інформації слухачем, у розмовному мовленні може робитися для полегшення самому собі. Ми схилиємося до виваженої думки теоретиків, що доцільно використовувати термін “називний уявлення” щодо сегментованих структур в художньому та розмовному стилях, а термін “називний теми”, з його книжним характером, – щодо подібних конструкцій у науковому, науково-популярному й публіцистичному стилях мовлення.

Називний уявлення виник у художньому мовленні XIX ст., але з поширенням в інших функціональних стилях почав втрачати експресивні властивості, а з часом зміна функціонального навантаження спричинила появу нового найменування – “називний теми”. Єдність сегментованої конструкції ґрунтується на кореляції субстантивної форми вираження того чи іншого поняття, з одного боку, і його займенникового вираження, з іншого боку, а варіації сегментації пов’язані з послідовністю субстантивної й займенникової частин. Смыслові функції називного теми, зафіксованого в публіцистичних текстах, досить різноманітні: він може фіксувати існування певної реальності чи факту; може привертати увагу до предмета, вказуючи на нього чи даючи йому емоційну-оцінну характеристику; передає спонукання; номінує ті образи, що виникають на основі минулого досвіду; полегшує пізнання зображуваного за певними ознаками чи уявленнями тощо.

Тема у сегментованій комплексній конструкції має різну форму. Як правило, це форма називного відмінка або словосполучення з центральним іменником чи субстантивованим словом. Тема виділяється в самостійну одиницю інтонаційними засобами, а в писемному мовленні фіксація паузи згідно з авторським задумом може варіюватися – крапка, три крапки, тире, кома і навіть знак оклику. У публіцистичному мовленні називний теми часто функціонує як заголовок, зачин певної розповіді, як початок фрази, а подальше її розгортання є відповіддю на поставлене питання, синтаксичною словосполучкою, яка продовжує, розгортає весь склад реми з займенниковим (прислівниковим) корелятом або й без нього: *Афганське тавро! Як живеться його власникам в Україні?* (ПіК, № 20, С. 32); *Страждання “юного” Віктора. Або про діалозілін для опозиції* (ПіК, № 31, С. 11); *Отак зненацька насунула тяжка хвороба, принісши біду в молоду сім’ю. Туберкульоз ока* (СВ, № 111, С. 6); *Данія. У Копенгагені водій влаштував вибух біля лікарні* (СВ, № 111, С. 1); *Іван Плющ, він великий об’єднатор усіх центристів України та парламентський голова, спробував підтримати Кінаха* (ПіК, № 20, С. 8); *США. Президент Джордж Буш і Володимир Путін провели зустрічі у Кемп-Девіді* (СВ, № 114, С. 1); *Швеція. Заарештований у вівторок*

підозрюваний у вбивстві міністра закордонних справ Анни Лінд категорично заперечує свою провину (СВ, № 111, С. 1); Олександрійський парк. Замкова гора. Рось... Так, це – Біла Церква, що на Київщині (СВ, № 111, С. 4); Звернемося хоча б до поезії "... А суддями на ту пору були якихось два Осли, одна нікчема Шкапа та два стареньких Цапа". Леонід Глібов. ХІХ століття (ПІК, № 12, С. 13); Японія. У Токіо стався землетрус силою 5,5 бала за Ріхтером (СВ, № 111, С. 1); Хліб! Життя! Манюній, з мізинець, остистий колосочок. Тендітна зернинка. Що дало коріння високоврожайному селекційному диву (СВ, № 114, с. 6). Усі конструкції такого типу надають висловленню розчленованості й водночас лаконічності, є одним із способів експресивної передачі інформації. При усуненні засобу розчленованості теми й реми конструкція втрачає афективну виразність.

Аналіз означеної конструкції експресивного синтаксису приводить нас до висновку про її поліфункціональність у текстах публіцистичного характеру, а перша спроба заглиблення в сутність цих явищ засвідчує необхідність опису структурно-семантичних змін, що виявляють себе в процесі розчленування цілісного висловлення на інтонаційно-сміслові відрізки.

¹Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955. – С. 15;
²Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 2001. – С. 367; ³Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис. – Донецьк, 2001. – С. 525; ⁴Майорова Л. Е. Именительный представления и именительный темы как явление экспрессивного синтаксиса. Автореф. дис. ... канд. филолог. наук. – Л., 1984. – С. 21; ⁵Сушинська І. М. Функціональні різновиди номінативних речень в сучасній українській мові // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – Донецьк, 1996. – С. 57;
⁶Пешковский А. М. Знач. праця. – С. 368.

Наталія Сафонова
Горлівський педагогічний інститут іноземних мов

СИНТАКСИЧНІ РЕПРЕЗЕНТАНТИ СУБ'ЄКТИВНО-МОДАЛЬНИХ ЗНАЧЕНЬ У ДИСКУРСІ РЕПЛІК

Доцільність дослідження синтаксичної організації реплікованого дискурсу як зв'язного мовлення у конкретних соціокультурних та психологічних умовах, що відбиває ситуацію безпосередньої мовної діяльності з урахуванням форми спілкування, поведінки, міміки та жестів мовця¹, не потребує обґрунтування, оскільки сучасний етап лінгвістичних досліджень відзначається посиленням інтересом до вивчення текстів у дії. Особливої уваги заслуговує опис синтаксичних засобів організації реплікованого дискурсу, який, на нашу думку, найприродніше досліджувати на матеріалі сучасної української драми, оскільки саме діалоги драми зі структурного, семантичного

га комунікативного погляду найповніше відбивають специфічні риси синтаксичного оформлення розмовного мовлення, тобто дієвого, динамічного компоненту сучасного мовлення. Отже, метою є дослідження синтаксичної будови реплікованого дискурсу, виявлення найхарактерніших засобів синтаксичної організації драматичного діалогу, які, окрім інформативно-смыслового навантаження, передають суб'єктивно-модальне ставлення мовця до описуваного факту дійсності.

Над проблемами синтаксичної організації розмовного діалогічного мовлення у різні часи працювало чимало науковців, серед них: П. Дудик, Т. Винокур, О. Земська, О. Лаптева, О. Сиротиніна, Н. Шведова. Вивчення власне діалогічного мовлення, розпочате ще в 20-ті рр. XX ст. Л. Якубинським, також було продовжено цілим рядом досліджень. Описи структурних, функціональних і семантичних ознак діалогу знаходимо у роботах М. Бахтіна, М. Міхліної, М. Борової, Ю. Скребньова та ін.

Незважаючи на значні відмінності між так званим "живим діалогом", тобто формою мовної комунікації, під час якої учасники обмінюються репліками-висловленнями з обов'язковим інтонаційним оформленням та залученням жестів і міміки мовців, та діалогом драми, який є артефактовим щодо "живого діалогу" утворенням, лише аналізуючи останній, можна скласти об'єктивну картину про "живий діалог" як основну форму комунікації. Вибір синтаксичної площини діалогу як об'єкта дослідження зумовлений тим, що синтаксична структура фрази специфічна для кожного з функціональних стилів². Діалог у драматичному творі займає проміжну ланку між розмовним мовленням (для якого характерні: усна форма викладу думки, спонтанність, діалогічність, невимушеність, необмеженість тематики, неофіційність, певною мірою – ненормативність) та кодифікованою літературною мовою художнього тексту, яку, у свою чергу, визначають графічна закріпленість, нормативність на всіх мовних рівнях, підготовленість. Драматичний діалог абсорбує в себе кваліфікаційні ознаки як розмовного мовлення, так і кодифікованої літературної мови. Діалог драми через специфіку лексичного і синтаксичного оформлення не може бути взірцем кодифікованої літературної мови, оскільки – з синтаксичного погляду – будується за принципами розмовного мовлення; відносити його до розмовного мовлення теж не можна, бо йому бракує інтонаційно-просодичного, екстралінгвістичного та паралінгвістичного оформлень, які є визначальними критеріями усного мовлення. Через це репліки персонажів у драмі (з того ж таки синтаксичного погляду) слід вважати типізованим відбиттям саме розмовного мовлення. О. Сиротиніна, розглядаючи мову персонажів драми зазначає, що "це не фотокартка усного мовлення, бо не всі особливості розмовного мовлення

можуть передаватися засобами письмового мовлення і не всі особливості розмовного мовлення потрапляють у коло зору письменника³. Тому драматичний діалог, на нашу думку, слід кваліфікувати як стилізацію розмовного мовлення між стилізованим розмовним мовленням і спонтанним, яка полягає в обов'язковій зміні пропорцій плану змісту, що спричиняє і зміну плану вираження. дійових осіб. Дослідження окремих науковців, щоправда, доводять принципову різницю Причому драматичний діалог (стилізоване розмовне мовлення) характеризується збільшенням семантичної і стилістичної концентрації.

Діалог драми, що тяжіє у синтаксичному оформленні до розмовного мовлення, складається здебільшого з відрізків, які не відповідають академічному уявленню про речення. І якщо аналізувати лише реченнєві утворення, то значний відсоток компонентів діалогічної єдності не піддається опису. Тому дослідники прийшли до висновку, що за синтаксичного членування діалогічного мовлення найдоцільніше спиратися на такий критерій, як інтонація, і виділяти у ролі основної комунікативної одиниці синтаксису мовлення висловлення⁴. З огляду на те, що в діалозі протиставлені два види інтонації – інтонація завершеності та інтонація незавершеності, – правомірно виділити дві інтонаційні одиниці діалогічної єдності: фразу – як частину тексту зі спадною інтонацією, та синтагму – як складову частину фрази. Отже, висловлення – це така синтаксична одиниця, яка складається з однієї фрази⁵. Додамо лише, що діалогічна репліка не завжди складається з одного висловлення, вона може включати в себе і більше висловлень, особливо, якщо це стосується драматичного діалогу, а це веде до розширення набору синтаксичних засобів репрезентації суб'єктивно-модальних значень.

Умовно всі засоби репрезентації суб'єктивно-модальних значень у драматичному діалозі можна поділити на дві групи. До першої належать ті, які виражають суб'єктивне ставлення мовця на рівні одного висловлення, ми їх називатимемо висловленнєві, до другої – ті, які через особливий набір компонентів суб'єктивно маркують репліку загалом, тобто реплікотвірні.

До висловленнєвих належать: інверсія, зокрема, присудка чи другорядних членів, редуплікація (синтаксичний повтор), градація однорідних членів речення, вставні конструкції, етикетні вислови, звертання, модальні частки, вигуки, синтаксичні фразеологізми тощо. До реплікотвірних можна віднести парцеляцію, приєднання, сегментацію, еліптичні та неповні речення, слова-речення (релятиви, вокативи) та ін.

Окремо слід розглядати інтонацію як універсальний засіб вираження модальних значень, оскільки її першість при репрезентації та розумінні суб'єктивно-модальних значень є визначальною на всіх

мовних рівнях від фонетичного до текстового. Інтонація – головний і єдиний засіб вираження суб'єктивно-модальних значень, який здатен передавати всі можливі суб'єктивно-модальні відтінки, не маючи при цьому спеціальних маркерів у друкованому дискурсі (за винятком, звичайно, розділових знаків, які не здатні вповні розкрити модальну кодованість тексту). У драматичному діалозі проблема передачі суб'єктивної модальності висловлення чи репліки за допомогою інтонації вирішується за рахунок авторських ремарок, оскільки саме ремарка прогнозує інтонаційну площину суб'єктивно-модальних значень.

Такий розподіл синтаксичних репрезентантів суб'єктивно-модальних значень припустимий лише за широкого розуміння категорії модальності як однієї з основних реченневих і текстових категорій. А таке бачення можливе за умови визнання діалектної єдності інтелектуального та емоційного в мові, коли складовими частинами модальності виступають не лише оцінно-сміслові ставлення мовця, але і граматичне вираження його емоційної оцінки. Емоційність (якість суб'єкта, його спроможність переживати емоцію і здатність її виражати) завжди знаходиться у сфері суб'єктивних відношень мовця і мовленнєвого спілкування⁶. Емоційні засоби мовлення завжди експресивні⁷. Такий погляд стимулював виникнення у 60-ті рр. ХХ ст. нової галузі в мовознавстві – “експресивного синтаксису”, що досліджує співвідношення афективного та інтелектуального рівнів висловлення. Проте, зауважимо, що причиною виникнення конструкцій експресивного синтаксису є інтенція мовця, яка, у свою чергу, диктується розумінням мовцем факту дійсності, ставленням до нього, бажанням охарактеризувати його тощо, тобто суб'єктивно-модальним підходом до його опису. Не слід також забувати, що суб'єктивно-модальне забарвлення висловлення в драматичному діалозі цілком залежить від конституації. Інакше кажучи, ті ж самі синтаксичні конструкції можуть виступати то як репрезентанти суб'єктивно-модальних значень, то як одиниці, позбавлені будь-якого суб'єктивно-модального забарвлення, залежно від того, яке розуміння дійсності вкладає мовець у висловлення (емоційне чи нейтральне).

Отже, у драматичному тексті, який слід розглядати як стилізоване розмовне мовлення, суб'єктивна модальність на синтаксичному рівні може проявлятися як на рівні висловлення, так і на рівні репліки, через що чисельний склад репрезентантів розширюється за рахунок мало досліджених дотепер конструкцій, як наприклад: парцеляція, односкладні речення, нечленовані конструкції, вокативи, релятиви тощо. Незважаючи на численні дослідження синтаксичних репрезентантів суб'єктивної модальності на сьогодні відкритим залишається питання їх семантики та смислового вияву і впливу на загальне значення дискурсу, зокрема, на реплікований текст драми.

¹Ермоленко С. Я., Бибиц С. П., Тодор О. Г. Українська мова: Короткий глумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Ермоленко. – К., 2001. – С. 47–48; ²Езолка І. А., Іванова М. Ю. Емоціонально-експресивний аспект діалога в синтаксическим отраженні (на матеріалі псевдокласического жанра) // Средства вираження експресивності текста. – Ростов-на-Дону, 1982. – С. 4; ³Сиротинина О. Б. Современная разговорная речь и её особенности. – М., 1974. – С. 36; ⁴Земская Е. А. Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения. – М., 1979. – С. 132; ⁵Земская Е. А. Знач. праця. – С. 132–133; ⁶Петров Н. Е. О содержании и объеме языковой категории модальности. – Новосибирск, 1982. – С. 107; ⁷Галкина-Федорук Е. М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке // Сборник статей по языкознанию. – М., 1958. – С. 119–132.

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Наталія Руснак
Чернівецький університет

ЛІНГВАЛЬНИЙ СТАТУС ДІАЛЕКТНОГО ТЕСТУ

Повшанування діалектів – тенденція сьогодення, що охопила увесь світ, адже “у розмовній мові народу є те, що живе тепер, те, що відмирає, і те, що народжується, виявлене більшою чи меншою мірою”¹.

Українські говірки, у тому числі й буковинські, можна вважати описаними і дослідженими на певних синхронних зрізах (традиційно за мовними рівнями). Однак існує ще одна лінгвістична одиниця, яка до цього часу була поза увагою мовознавців-діалектологів, – це діалектний текст (далі ДТ). Лінгвальний статус ДТ вимагає з’ясування його особливостей.

Визначивши наявність рівня тексту в мовній системі говірок, вважаємо доцільним послуговуватися поняттям надтекст. Надтекст – це текст, що повторюється у ряді варіацій, це – “блок окремих текстів, які відповідають вимогам комунікативної значущості, семантичній, структурній, і тематичній цільності... Тексти формуються у надтекст на основі тематичної спільності”². Ідея надтексту бере свій початок у роботах В. Кухаренка³ та Ю. Лотмана⁴.

Завданням лінгвістики тексту є з’ясування текстових категорій. Опис текстових категорій передбачає визначення особливостей текстової структури, організації (зв’язків) мовних одиниць. На сьогодні питання конститутивних ознак тексту в мовознавстві залишається відкритим: дослідники по-різному характеризують цю лінгвістичну одиницю. Найбільш повний опис основних ознак тексту запропоновано у працях І. Гальперіна⁵. Нам видається, що основними ознаками ДТ є зв’язність, цілісність та інформативність. Перші дві категорії зумовлюються системністю лінгвістичного об’єкта дослідження,

остання – тематичною спрямованістю текстів та комунікативною інтенцією мовця.

ДТ – наративні мініатюри – ми розглядаємо як єдність глибинної та поверхневої структур. Ідея розгляду мовної одиниці у психолінгвістичній площині, або як єдності глибинної та поверхневої структур не нова. Так, у генеративній лінгвістиці Н. Хомського відроджується положення “граматики Пор-Рояля”: речення мають внутрішню структуру, пов’язану з думкою, і зовнішню структуру, у якій відображаються вимова і правопис⁶. Ще В. Гумбольдт зазначав, що ми розмежовуємо ментальні процеси та мову, хоч у дійсності такого розмежування не існує. Послугується термінами глибинна та поверхнева структури щодо тексту і З. Тураєва. Отже, ДТ розгортається в напрямку від глибинної структури до поверхневої. Глибинна структура – це “хід думки”, формалізована до схеми думка; до певної міри глибинна структура співвідноситься з ідейно-тематичним навантаженням тексту, принаймні так її тлумачить З. Тураєва⁷. Поверхнева структура ДТ – це лінгвістична форма, в якій зосереджена глибинна. Найголовніші конститутивні ознаки ДТ – цілісність та зв’язність – знаходять своє матеріальне втілення у глибинній та поверхневій структурах.

Ось приклад реалізації надтексту про Великодній піст:

[по'ч'еток ви'ликого 'посту то йе ви'лика ро'бота // 'кожда га'здин'а 'мусила ў по'сл'ід'н'ий ден' 'перед 'постом 'файно 'в'імити ўс'і бан'е'ки / гур'шч'ета // а'би н'і'где ни ли'ш'елоси 'капки в'ід 'скорому // бо то йе ви'ликий гр'іх // бан'е'ки в'іпа'ровувалиси / 'терлиси п'і'ском / зо'лоў // аж бли'шч'ели // йой // хто 'господу 'богу хт'іў прислу'житиси / той 'постиў / аж му 'черево при'схне до пу'перека // би ни па'цити б'і'ди н'і ў госпо'дарц'і / н'і у ро'дин'і / п'іст тра три'мати // шо 'йіли? 'перше шо йе ква'сна ка'пуста // фа'сул'і / з 'цибул'коў та о'л'йкоў // а йек при'ходе сири'да ци 'п'ят'інка // то й биз о'л'йки // а шче 'грибки су'шен'і а'р'а а ци 'робйа 'запращку // і ўс'о с ку'лешкоў // шуше'ниц / гру'шок / 'йеблук і так с'ім 'нег'іл' //]
(смет. Вашківці Вижницького р-ну Чернівецької обл.)

Глибинна структура цього тексту подана трьома підтемами (далі Пт), пов’язаними між собою асоціативним зв’язком. Назвемо таку структуру ДТ променевою, бо три підтеми “початок посту”, “значення посту” та “їжа” є ніби відблиском основної теми “великодній піст”. У першій Пт “початок посту” йдеться про приготування до посту, які покладаються на господиню, з’ясовується, що грихом вважалося залишити немитий посуд, розповідається, якмили посуд. Друга Пт має найбільше дидактичне навантаження, мова йде про важливість посту для господарства та для родини. Третя Пт є ніби продовженням першої: оповідається про те, що їдять під час посту, з’ясовується, що найсуворіший піст тримали у середу та п’ятницю.

Одна з визначальних категорій тексту – цілісність – “забезпечується” саме глибинною структурою. Між першою і третьою Пт існує безпосередній зв’язок, їх об’єднує концепт “їжа”. Крім того, цілісність виявляється у початковій та кінцевій частинах тексту. Перше висловлення цього тексту є своєрідним зачином [по'ч'єток ви'ликого 'посту то йє ви'лика ро'бота//], останнє – підсумок, який впливає із третьої Пт та всього тексту [і так с'ім нег'іл'//].

Глибинна структура матеріалізується у поверхневій структурі. Однією з характерних особливостей усного мовлення взагалі та діалектного зокрема є принцип приєднання, коли послідовність слів, рядів слів відповідає послідовності понять, які виникають у свідомості. Нагадаємо, що діалектне мовлення характеризується безпосереднім зв’язком, миттєвою реалізацією мислення через мову. Принцип приєднання відображає передусім послідовні відношення: [бан'є'ки в'іпа'ровувалиси / 'терлиси п'і'ском /зо'лоу']; [ква'сна ка'пуста// фа'сул'і / з 'цибул'коу та о'л'ійкоу// а шче 'гриби-ки су'шен'і ва'р'а а ци 'роб'їа 'запрашу//].

Принцип приєднання може виражати різні відношення. Для цього тексту характерні відношення: цільові (відношення мети найпоширеніші у цьому тексті, звернімо увагу на різні мовні засоби вираження цих відношень): [ў по'сл'ід'н'ій ден' 'перед 'постом 'файно в'і'мити ўс'і бан'є'ки / гур'шч'єта // а'би н'і'где ни ли'ш'єлоси 'капки в'ід 'скорому], [бан'є'ки в'іпа'ровувалиси / 'терлиси п'і'ском /зо'лоу /аж бли'шч'єли //], [би ни па'цяти б'і'ди н'і ў госпо'дарц'і / п'іст тра три'мати //]; причинові: [а'би н'і'где ни ли'ш'єлоси 'капки в'ід 'скоро-му// бо то йє ви'ликий гр'іх //].

Типовим явищем для поверхневої структури ДТ є риторичні питання, питально-відповідні ходи, які імітують діалог (такі приклади увиразнюють діалогічність монологу). Третя Пт цього тексту починається риторичним питанням та відповіддю самого мовця: [шо 'йіли? 'перше шо йє ква'сна ка'пуста //].

Для поверхневої структури цього тексту характерні висловлення – сентенції, вони увиразнюють дидактичну спрямованість ДТ [по'ч'єток ви'ликого 'посту то йє ви'лика ро'бота // п'іст тра три'мати // і так с'ім нег'іл' //].

Ліричний характер спонтанного монологу проявляється у доборі мовних засобів, які характеризуються емоційністю. Так, друга Пт цього ДТ, як найбільш важлива з погляду комунікативної інтенції мовця, починається вигуком [йой // хто 'господу 'богу хт'іў прислужитиси/ той 'постиў //]. Образ автора, пов’язаний з ліричним характером текстів, проявляється у мовних одиницях, які виражають ідею перебільшення ознаки [н'і'где ни ли'ш'єлоси 'капки в'ід 'скорому // аж му 'черєво при'схне до пу'перека] або у словах із суфіксами суб’єктивної оцінки [з 'цибул'коу та о'л'ійкоу // а йєк

при'ходе сири'да ци 'пйат'інка // то й биз о'л'ійки // а шче 'грибики су'шен'і ва'р'а а ци 'робйа 'запрашку // і ўс'о с ку'лешкоў //]

Надтекст про Великодній піст може матеріалізуватися у такому варіанті:

[ўс'і 'знайут шо цей п'іст 'майе с'ім 'нег'іл' // і 'л'уди 'х'т'іли очисти'ти 'свойу 'душу і 'к'іло// ў по'с'л'ід'н'у ни'г'іл'у / йе'ка нази'валаси про'шч'ел'на ўс'і про'шч'елиси 'межи со'боў / шо'би не 'мати н'і'йаких воро'г'іў // бо у цей ви'ликий п'іст 'кожна л'у'дина йшла си за'кон'увати до 'церкви / шоб ў'ку'сити 'божого 'к'іла / на'питиси 'божойі кро'ви // ко'ли л'у'дина при'ходила до 'церкви / то перший раз ў'на купу'вала с'в'і'чок/а 'пок'ім йшла до обра'з'іў і 'била по'клони // три по'клони 'били і ц'іл'ували 'образ/а то'ди зноў 'били три по'клони // і так 'пирид 'кожним 'образом // а 'пок'ім ўкл'і 'кайе на ко 'л'іна і 'молиці // то'ди 'слуха 'службу 'божу // дал'і 'бат'ушка в'і'ходи спов'і'дати // 'л'уди спов'і'даюци/а 'пок'ім о'дин з 'одним про'шч'ейуци // 'кажут так // про 'шч'ей ми'н'і // най бог про'стит // і 'другий раз // най бог про'стит // і 'третий раз // най бог про'стит // на 'шч'іс'т'і/на здо'ров'і / на грі'хи в'ід'пушчен'і / шоб дочі'кати 'с'в'і'тлого хри'стового воскри'с'ін'а // дал'і о'бойе ц'і 'луйци і 'слу'хайут 'службу // а ко'ли 'служба к'ін 'чайеси то ўс'і за'кон'уйуци і йдут ду'дому //] (с. Кулівці Хотинського р-ну Чернівецької обл.)

Цей ДТ побудовано на актуалізації внутрішньої форми основного концепта [про'шч'ел'на нег'іл'а]. Мовець пояснює, чому вона так називається і які ритуальні дії пов'язані з цим тижнем посту. Внутрішня структура цього тексту побудована за принципом спіралі, бо кожне наступне висловлення по суті є продовженням попередньої думки. Саме тому у поверхневій структурі цього ДТ є чимало мовних засобів на позначення послідовності дій, – зокрема складнопідрядних конструкцій із часовими відношеннями: [ко'ли л'у'дина при'ходила до 'церкви/ то 'перший раз ў'на купу'вала с'в'і'чок /], [ко'ли 'служба к'ін'ч'ейеси то ўс'і за'кон'уйуци і йдут ду'дому //]; прийменниково-іменникових форм та прислівників із часовим значенням: [ўпо'с'л'ід'н'у ни'г'іл'у // а по'к'ім // то'ди // да'л'і].

Тема цього ДТ або змістовно-фактуальна інформація за І. Гальперіном зумовлює використання фразеологізмів релігійної тематики: [ў'ку'сити 'божого 'к'іла і на'питиси 'божойі кро'ви // 'служба 'божа / 'с'в'і'тле хри'стове воскри'с'ін'а].

Типовість відтворюваної ситуації призводить до того, що свідомість автора відмежовується від подій, описаних у тексті. Саме тому в поверхневій структурі відсутні особові займенники, у ролі суб'єкта дії виступає людина: [ў цей ви'ликий п'іст 'кожна л'у'дина йшла си за'кон'увати до 'церкви//], [ко'ли л'у'дина при'ходила до 'церкви/ то 'перший раз в ў'на купу'вала с'в'і'чок//], ['л'уди спов'і'даюци/ а 'пок'ім о'дин з 'одним про'шч'ейуци//].

Особливістю поверхневої структури цього ДТ є художній прийом "текст у тексті": [*кажут так // про'шч'ей ми'н'і // най бог про'стит // і 'другий раз // най бог про'стит // і 'третий раз // най бог про'стит // на 'шч'іс'т'і / на здо'ров'і / на грі'хи в'ід'пущен'і / шоб доч'їкати 'с'в'ітлого хри'стового воскри'с'ін'а //*]. Кожна репліка мовця є сталим висловленням, ним супроводжується ритуальна дія, триразовий повтор наближає мовленнєві штампи до замовлянь.

Отже, ДТ – це складна структурно-семантична одиниця, що становить собою єдність глибинної та поверхневої структур. Наявність рівня тексту в мовній системі говірок передбачає визнання узагальненої одиниці – надтексту. Основні ознаки ДТ – зв'язність та цілісність – матеріалізуються у глибинній та поверхневій структурах.

¹Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. – К., 1966. – С. 4; ²Мешкова Н. И. Коммуникативные аспекты передовой газетной статьи (на материале передовых статей газеты "Юманите") // Функционирование текста в речевой деятельности. – М., 1989. – С. 121; ³Кухаренко В. А. О синтагматике и парадигматике текста как коммуникативной единице // Коммуникативные единицы языка: Сб. науч. тр. МГПИИ им. М. Тореца. – Вып. 252. – М., 1985. – С. 87–95; ⁴Лотман Ю. М. Текст в тексте // Учен. зап. Тартус. гос. ун-та. – Вып. 567. – Тарту, 1981. – С. 3–22; ⁵Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981. – 139 с.; ⁶Булатов М. О., Загороднюк В. П., Малеев К. С., Солонько Л. А. Філософська антропологія в контексті сучасної епохи. – К., 2001. – С. 62; ⁷Тураева З. Я. Лингвистика текста. – М., 1986. – С. 57.

Олеся Лазаренко
Інститут мовознавства імені О. О. Потебні НАН України

ФОНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНІ В XVII СТ. (на матеріалі творів Лазаря Барановича)

Досліджуючи польську мову XVII ст., мовознавці розрізняють декілька регіональних типів, які брали участь у формуванні її літературного варіанту – великопольський, малопольський, мазовецький, а також так званий польський периферійний діалект (polszczyzna kresowa)¹. Перші три із названих типів функціонували на етнічних територіях Польщі, натомість останній був поширений на українських, білоруських та литовських землях, що на той час входили до складу Речі Посполитої, так званих Кресах. При цьому виділяють південний варіант польського периферійного діалекту, що сформувався на українському субстраті, і північний – відповідно на білоруському та литовському субстратах².

Як зазначають дослідники, вплив цього діалекту на становлення давньої польської мови, "на її фонетичну систему, її лексику був не менший, ніж інших діалектів, [...] який розпочався у XVI ст., а у XIX ст. досягнув апогею"³. Зокрема, найвідомішими рисами південного

варіанту польського периферійного діалекту, що виразно відрізняло його від мови корінних поляків у XVII ст., є: 1) відсутність звуженого звука **a**; 2) вужча вимова звужених голосних звуків **o** та **e**; 3) заміна українським **ч** (**cz**) давнього польського **с** (наприклад, *królewicz* замість *królewic*) та інші⁴.

У статті будуть висвітлені основні причини занепаду звужених голосних, зокрема звука **a**, у польській мові.

Фонетична система польської мови XVI–XVII ст. характеризувалася наявністю трьох звужених голосних, які за походженням були континуантами давніх довгих звуків **a**, **o**, **e**⁵, однак із часом перестали існувати як окремі голосні: **â** **é** злилися з **a** **e**, натомість **ó** звузилося і злилося з **u**.

У друках за тогочасними орфографічними засадами розрізнялися пари голосних за допомогою діакритичних знаків: **e** “чистий” – **é** “звужений”, **o** “чистий” – **ó** “звужений”. Однак у парі **a** – **á** діакритичний знак “креска” слугує для позначення **a** “чистого”, що відіграло пізніше свою роль у занепаді звуженого звука, оскільки графічне відтворення фонетичної опозиції “чистий звук – звужений звук” часто було помилковим.

Явище занепаду звужених голосних, що вважається одним із найважливіших в історії польської мови, привертало увагу багатьох польських мовознавців, які, досліджуючи долю звужених звуків, намагалися зрозуміти і висвітлити причини і час їхнього занепаду.

Зокрема, однією із причин втрати фонетичною системою польської мови звуженого голосного **â**, на думку К. Нітша, був вплив спрощеної вимови поляків, які проживали на території України та Білорусі, тобто такої вимови, яка мала тільки “чистий” звук **a**: “У XVI ст. поляки з руських земель не вимовляли **â**, а тільки **a**, саме звідти поширювалася вимова *biała prawda*, не тільки поетами, але також політичними мовцями [наприклад, у виступах на сеймах – О. Л.] [...] Однак вона [вимова. – О. Л.] перемогла у XVII ст., коли її підтримала шляхта далекого Мазовша, яка дедалі частіше виходила на арену, а остаточно усталася з послабленням впливу не тільки у Великій, а й у Малій Польщі”⁶.

Підтримує це твердження і З. Клеменсевич, який бачив дві причини занепаду **â** і її злиття з **a** – внутрішню та зовнішню: “Внутрішня причина цього процесу полягала у [...] незначній артикуляційно-акустичній різниці цих двох фонем. Зовнішню причину ми спостерігаємо, як правило, у впливі на загальнонаціональну вимову поляків, які мешкали на східних кресах Речі Посполитої, де в зіткненні з руською мовою нівелювалася своєрідність “чистого” і “звуженого” **a**”⁷.

Гіпотезу “кресового” впливу на процес злиття **â** з **a** визнавав також З. Штібер, який, досліджуючи польські говірки, зауважив, що саме у частині мазурських говірок й у всій східній смузі “принаймні

на українсько-білоруському підґрунті звужений звук злився із **а**, подібно як у вимові “кресових” поляків⁸. Як приклад мовознавець наводить той факт, що польські поети із корінної Польщі XVI ст., такі як Ян Кохановський, не римують **â** та **а**, а першими, хто вводить подібне римування, є “червоноруські” поети Шимонович та Зиморович⁹.

Не погоджується із цими твердженнями і висуває свою концепцію польський мовознавець І. Баєрова, яка пов’язує занепад звужених голосних передусім із впливом загальних мовних тенденцій – фонетичних, фонологічних та морфонологічних чинників. Натомість руський вплив, на думку вченої, був мінімальний, якщо взагалі можна про нього говорити у цій ситуації і в даний період, тобто у XVII ст., як стверджував свого часу К. Нітш: “Мені, однак, здається, що цей факт був не у XVII ст., а у XVIII ст., коли основна хвиля руських впливів уже спала, а отже, не могла здійснити таку серйозну зміну фонетичної та фонологічної системи”¹⁰. Фонетичні чинники нівеляції звужених голосних вбачала дослідниця у певних труднощах в артикуляційному розрізненні звуженого голосного та відповідного чистого¹¹.

Опонентом І. Баєрової у питаннях, щодо причин і часу занепаду польських звужених голосних, виступив Ст. Урбанчик, який зазначив, що польську вимову без **â** підтримувала чисельна і впливова кресова шляхта, яка брала активну участь у політичному житті країни і часто пересікалася із шляхтою корінної Польщі¹².

Підсумковим переліком причин, які сприяли занепаду **â**, що включає в себе і внутрішньомовні (І. Баєрова), й екстралінгвальні чинники (К. Нітш, Ст. Урбанчик), подає польський мовознавець С. Роспонд в “Історичній граматиці польської мови”¹³. Він виділяє 4 фактори, які призвели до втрати польською фонетикою звуженої голосної **â**, а саме:

1. Недостатньо чітка фонологічна, артикуляційна опозиція між **а** та **â**, що призвело до злиття обох фонем в одну – **а**. При переході **é > i, ó > u â** залишилася ніби поза системою.

2. Вплив вимови “кресових” поляків, які не мали у своїй фонетичній системі звужених континуантів довгих голосних.

3. Вплив орфографічної традиції, тобто щоразу частіше звук **â**, що у друках позначався літерою **а**, читався як “чистий” звук **а**.

4. Вплив вимови латинського звука **а**.

Зважаючи на все це, ми загалом погоджуємося з думкою С. Роспонда, особливо з позиціями 2 та 3, що знаходить своє підтвердження при дослідженні польської мови, яка функціонувала в Україні в XVII ст.

Щодо “кресового” чинника занепаду звуженого звука, то нам би хотілося зазначити, що носіями периферійного діалекту в XVII ст. були не тільки представники польської шляхти, що переселилися і мешкали на українських теренах і чия мова увібрала в себе багато

граматичних та лексичних рис мови-субстрату, тобто староукраїнської. Іншу групу склали українці – культурна і духовна еліта – для яких польська мова була мовою освіти, літератури, а також мовою повсякденного спілкування як громадян багатонаціональної Речі Посполитої (історичний феномен *gente Ruthenus, natione Polonus*).

Одним із таких представників української культури XVII ст., який активно послуговувався у своїй творчості польською мовою, був відомий поет і письменник, релігійний діяч, архієпископ Чернігівський і Сіверський Лазар Баранович. Майже вся його літературна спадщина (у тому числі й епістолярна), яка вийшла друком у Києві, Чернігові та Новгород-Сіверському, була написана польською мовою.

Здійснюючи аналіз польської мови творів архієпископа, ми виявили, що графічне розрізнення звуків “чистого” *á* та “звуженого” *a* виступає в усіх друках, однак, як свідчать приклади, воно є непослідовним. Часто в тих самих словах і граматичних формах виступає раз *á*, раз *a*, і навіть у межах однієї сторінки, незважаючи на походження відповідного голосного звука: *nám* Lp 55 – *wam* KŚ 8 ark. zwr., *goździámi* KŚ 14 ark. zwr. – *goździámi* KŚ 26 ark. zwr., *trwogách* KŚ 20 ark. zwr. – *Pánach* Lp 48, *Pán* 24 ark. zwr. – *Pan* 22 ark. zwr., *vćiekáią* – *vćiekáią* NP 4, *Papieżow* – *Pápieżow* NP 7, *wiątry* – *wiátry*; NP 10.

Процес нівеляції двох звуків – звуженого і чистого – та їхнє злиття в один звук *a* можна також простежити на прикладах римування *á* – *a*:

Co też zá świecą przy márách gorzála:
Miłość / ták śmierci ochoty przydałá. (KŚ 2 akr.);
Bog ogień / Rozum náłz ielt prawie muchá /
Okolo ognia niech ołtroźnie rucha (LA 53);
Theodor Hetman Rzymłkiej roty Sławny /
Zacnego rodu / Chrześcianin iáwny (ZŚ 270).

Із наведених прикладів видно, що ці два звуки Л. Баранович (і його оточення) вимовляв однаково, а фонологічна різниця між ними не була для нього суттєвою і визначальною, що графічно відбивалося у друках.

Насамкінець варто зазначити, що остаточно голосний звужений звук *á* зникає у фонетичній системі літературної польської мови у XVIII ст.¹⁴. Незважаючи на намагання О. Копчинського у 1778 р. відродити звичай позначення діакритичним знаком (“крескою”) літер на позначення фонологічної опозиції “чистий голосний” – “звужений голосний”, “креска” над *a* не входить в ужиток, і в польських друках XIX ст. дане графічне позначення має швидше винятковий характер, ніж традиційний¹⁵.

¹⁴Stieber Z. O typach polszczyzny regionalnej XVII wieku. – Prace polonistyczne. – Wrocław, 1953. – Seria XI. – S. 29–34; ¹⁵Encyklopedia języka polskiego. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1999. – S. 127; ¹⁶Rieger J. Rodowód i dzieje polszczyzny na Kresach. Język polski na

Wschodzie // Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. – Wrocław, 1993. – Т. 2. – S. 549; ⁴Stieber Z. Зазнач. праця. – S. 29; ⁵Klemensiewicz Z., *Lehr-Splawinski T, Urbańczyk S.* Gramatyka historyczna języka polskiego. – Warszawa, 1964. – S. 76–95; ⁶Nitsh K. Wpływ prowincji ruskich na polszczyznę literacką // Wybór pism polonistycznych. – Wrocław, 1954. – S. 199–200; ⁷Klemensiewicz Z. Historia języka polskiego. – Warszawa, 1965. – Cz. II. – S. 89; ⁸Stieber Z. Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego. – Warszawa, 1966. – S. 42; ⁹Там само. ¹⁰Bajerowa I. W sprawie zaniku samogłosek pochylonych w języku polskim // *Język polski*. – 1958. – XXXVIII. – S. 328; ¹¹Там само. – С. 336; ¹²Urbańczyk St. Przyczyny zaniku samogłosek pochylonych w języku polskim // *Prace Filologiczne* 18 3. – 1964. – S. 113; ¹³Rospond St. Gramatyka historyczna języka polskiego. – Warszawa, 1971. – S. 70; ¹⁴Bajerowa I. Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1964 (*Prace Językoznawcze*, 38). – S. 44; ¹⁵Там само. – С. 50.

Список використаних джерел:

- КŚ – Книга Śmierci albo Krzyż Chrystusowy... – Nowogródek Siewierski, 1676.
 LA – Lutnia Apollinowa Koźdey Sprawie gotowa... – Kijów (Z Typographiey Kijowo-Pieczarkiey). – 1671.
 NP – Notiy Pięć ran Chrystusowych pięć... – Czernihow, 1680.
 ŻŚ – Żywoty Świątych ten Apollo pieie... – Kijów (Z Typographiey Kijowo-Pieczarkiey), 1670.

Оксана Михальчук

ІНСТИТУТ МОВЗНАВСТВА ІМЕНІ О. О. ПОТЕБНІ НАН УКРАЇНИ

МІЖСЛОВ'ЯНСЬКІ ЛЕКСИЧНІ ВЗАЄМИНИ В МІКРОТОПОНІМІЇ НАДВІРНЯНЩИНИ

Більша частина Надвірнянського району Івано-Франківської області з огляду на етнографічні, історичні та лінгвістичні особливості визначається як Підгір'я. Територія розташована в долинах верхнього Пруту, який перетинає північно-східні схили Карпат та центральну частину передкарпатської рівнини, і Бистриці Надвірнянської. В історичних пам'ятках назва Підгір'я вперше фіксується у XII ст. в Ілатіївському літописі (1235) як частина Галицької землі, прилегла до північно-західних схилів Карпат: "Михайливи же шоу на Подъгораии (подгорью)... и же придоша в землю Галичькою" (ЕСЛГН, 104). Згадується назва Підгір'я на означення певної території і в "Архивах юго-западной Росии": "wwozenia soli z Podgorza" (1682) (АЮЗР, I, IV, 61), "pojechałem w Podgorze" (1759) (АЮЗР, III, III, 698). Назва Підгір'я має свої аналоги у більшості слов'янських країн, що прилягають до гірської місцевості. Зокрема, такі утворення засвідчені на Балканах біля підніжжя головного пасма Динарських гір, Podgorie в Хорватії, Podgorie в Славонії (ЕСЛГН, 104). Наведене вище свідчить, з одного боку, про давність, а з іншого про поширеність відповідного географічного терміну підгір'я, що є мотивантом для утворення назв на позначення прилеглої до гір території на теренах всієї Слов'янщини. Аналогічну картину спостерігаємо аналізуючи

мікротопонімію Надвірнянщини, що походить від географічних термінів. Як правило, похідні від географічних термінів мікротопоніми є найдавнішими і термінологія, що є базою для утворення таких назв, має лексичні відповідники у більшості слов'янських мов. Окремі географічні терміни сьогодні менше поширені як географічна номенклатура, але зберігаються в географічних назвах, а їхнє лексичне значення реконструюється в українській мові завдяки зіставленню з відповідниками в інших слов'янських мовах.

Поряд із цілою низкою етимологічно прозорих мікротопонімів, похідних від географічних термінів – **Береги, Верхи, Забереж, Гора, Горби, Горбки, Греблі, Грудки, Долина, Долини, Луги, Лужки, Плесо, Ями, Ямки** – у мікротопонімії Надвірнянщини є назви, тлумачення яких вимагає більш зваженого підходу до значення мотивуючого слова. І тільки зіставлення апелювальної основи з відповідниками в інших слов'янських мовах дозволяє констатувати ту чи іншу лексему як географічний термін, базовий для утворення мікротопоніма.

Частина мікротопонімів Надвірнянщини сформована на базі географічних термінів, які не поширені на всій території України, однак зафіксовані в етимологічних та діалектних словниках української мови, мають аналоги в інших слов'янських мовах. Серед цих назв відзначимо насамперед **Дебриці, Звір, Жбир, Мочір, Обіч, Пагирки, Пересліп, Припірець** тощо. Назва урочища Дебриці (с. Делятин) походить від апелювального дебриця, діал. Дебриці “яр, улоговина”, засвідченого в словнику Є. Желехівського та С. Недільського (Жел., 56) та в “Етимологічному словнику української мови” (ЕСУМ, 2, 20). Географічний термін *дебриця* споріднений лексемі *дебра*, що зафіксована у бойківських говірках зі значенням “хашці, непрохідний ліс”, “узгір'я, крутий бік гори, горба” (СБГ, 1, 207), а також “яр, улоговина” (СУМ, 3, 228). До цього спорідненого ряду належать: *дъбрь, дебр, дъбр* “долина, що поросла лісом” (ЕСУМ, 2, 20), *дебрі* “зарослі густим непрохідним лісом, чагарником та ін. місця”, “глуха, малопрístupна, дика місцевість” (СУМ, 2, 228). У польській мові лексема *debra* означає “невеликий яр, вимитий водою” (SEJP, 46). На нашу думку, в назві урочища, мотивованому географічним терміном *дебриця*, відбилася узагальнена семантика всього спорідненого ряду. Базовий апелювальною для утворення назви ярів **Звіри** (с. Гаврилівка) – географічний термін *звір, звори*, що відомий ще у фонетичному оформленні *ізвір*, в “Етимологічному словнику української мови” трактується як “яр, западина, видолинок” (ЕСУМ, 2, 251). Подібне значення подає “Словник української мови”: “яр” (СУМ, 3, 484). Як топооснова для утворення мікротопоніма у місцевих говірках термін має дещо звужене лексичне значення, себто не всякий “яр, западина, видолинок”, а “зарослий лісом” (Експ.).

Порівняймо також бойківське звір “провалля; великий непрохідний ліс з яругами та вертепами” (СБГ, 1, 300). Термін має вихід на праслов'янський рівень – *iz-vorъ* (< **vyreti*) і широко відомий в інших слов'янських мовах, пор. болг. *извор* “джерело, витік”, макед. *извор* “витік (річки)”, “джерело”, серб. *izvor* “витік”, “джерело”, словен. *izvor* “джерело”, словц. *izvor* “джерело”, польськ. діал. *zwór* “сухе ложе потоку між горами в Карпатах” (ЕССЯ, 9, 100). Назви лісу і горба **Обіч** (с. Саджавка) та пасовища **Обочі** (с. Делятин) утворені від аплятива *обіч*, мн. *обочі*, що відомий у бойківських говірках як “схил гори” (СБГ, 2, 7). Географічний термін з аналогічними значеннями засвідчений в інших слов'янських мовах, зокрема, у польській мові: *obocz* “бік схилу горба”, “гірський схил, ускіс” (GTP, 35). Це о-префіксальне утворення сягає прасл. **o+bokъ*, пор. болг. діал. *бок* “бік (тіла)”, макед. *бок* “бік, сторона”, серб. діал. *bok* “схил, ускіс”, “схил (гори)”, чеськ. *bok* “бік (тіло)”, “сторона (предмета)”, “схил”, рос. *бок* “права чи ліва частина тіла від плеча до бедра”, “права чи ліва сторона чого-небудь”, ст. -укр. *бокь* “берег, край, сторона” (ЕССЯ, 2, 170). В основі назви урочища **Пересліп** (с. Білі Ослави) лежить апелятив *пересліп*, що як географічний термін трапляється на терені всієї пригірської смуги слов'янських земель і виступає у значеннях “місце, в якому гори стикаються, творячи горб, що ділить долину на дві частини” (СБГ, 2, 39), гуц. *прислип* “кавалок поля на верху, що йєк сідло на кони тарцювате” (Горбач, 70), хорв. *preslap* “гірська сідловина; висока дорога”, чеськ. *prislop* “крутий схил”, словц. *prislop* “висока гірська сідловина” (GTS, 29). Структуру терміна, очевидно слід трактувати як префіксальне утворення із прасл. **per-slop*.

Однак деякі мікротопоніми зберігають у своїй основі давні географічні терміни, які зафіксовані тільки в окремих слов'янських мовах. Тому тлумачення таких назв носить більше гіпотезний характер. Назва лісу **Брінкь** (с. Верхній Майдан) на сучасному етапі втратила свою первісну прозорість. Місцеві мешканці пояснюють її як похідну від слова *бринить*, що, безперечно, є нелогічним і безпідставним. Фізико-географічні характеристики номінованого об'єкта дозволяють нам тлумачити назву як утворення від апелятива **бріна* “берег, крутий берег”, що семантично близький до прасл. **brina*, пор. серб. *брина* “круча”, “крутий берег”, “вал”. Сюди ж алб. *brini* “ребро”, “крутизна”, “підвищення”, “берег” (ЕССЯ, 3, 30). Назва фіксується тільки у формі множини. Демінутивний суфікс -к-, ймовірно, з'явився на апелятивному рівні. Походження комплексної назви гори і лісу **Пецига** (с. Пнів) треба розглядати у контексті засвідчених їй. Шютцом назв гір *Pecura*, *Pecurina*, *Pecor* та відповідно апелятива *рѣс*, що є базовим для утворення цих назв (GTS, 46). Лексемі *рѣс* на слов'яномовному ґрунті властиве розгалуження семантики від значення “печера”, “нора, лігвище”, “закуток” до значення “піч,

груба, грубка". Відомі також лексеми *resina* (у хорватській мові) та *res* (у словенській мові), що, окрім семемами "піч", зберегли значення "скеля, камінь" (GTS, 46). Ймовірно, що подібну семантику зберігає топооснова гори **Пециґа**. Однак достатнього підтвердження такого тлумачення немає, походження назви залишається сумнівним.

Цікаво, що в слов'янській географічній термінології часто на апелятивному рівні спостерігається явище енантіосемії, коли та сама лексема пов'язується з протилежними семемами. Переважно це стосується орографічних термінів. Трапляється, що фактично полярні значення, які визначають поняття "верх" – "низ", зафіксовані і на міжслов'янському рівні, і навіть у межах однієї групи говірок. Так, географічний термін **ґропа**, що лежить в основі назви полонини **ґропа** (с. Бистриця), у південно-західному наріччі зафіксований із семантикою на означення рельєфу місцевості: "полонина" (Жел., 42), "яма, урвище" (Горбач, 20). Ця лексема відома як географічний термін і в більшості слов'янських мов: польськ. *grapa* "балка, гора, скелястий берег, круча", чеськ. *grapa* "балка, неродюча земля", серб. *grora* "низьке місце, долина" (ЕСУМ, 1, 160). Назву полонини **ґропа** цілком законномірно треба пояснювати як лексико-семантичне утворення від апелятива *ґропа* зі значенням "полонина". Аналогічно географічний термін **клива**, що є базовим для утворення мікротопонімів **Клива** (сінокіс, с. Пнів; урочище, с. Делятин), **Кливка** (поле, с. Верхній Майдан; урочище, с. Делятин). "Словник бойківських говірок" М. Онишкевича подає його з протилежними значеннями: "висока гора, поросла темним смерековим лісом" та "безодня, глибока яруга" (СБГ, 1, 357). У "Die Geograficzne Terminologie des Serbokroatischen" Й. Шютца *клива* "гола гірська вершина" (GTS, 142). У географічній термінології Надвірнянщини лексема *клива* побутує тільки на означення поняття "верх". На нашу думку, апелятив *клива* як місцевий географічний термін, що став основою для утворення відповідних назв, поєднує в собі певні семи і найчастіше виступає однією складною семемою "гора з голою вершиною, схили якої поросли темним смерековим лісом".

Як бачимо, географічна номенклатура, що відобразилася в мікротопонімії Надвірнянщини, має глибоке праслов'янське начало і співзвучні лексичні відповідники українських географічних термінів можна віднайти у більшості слов'янських мов.

Умовні скорочення:

АЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею по разбору древних актов. – Киев, 1859-1914. – Ч. 1-8.

Горбач – Горбач О. Південнобуковинська гуцульська говірка і діалектний словник села Бродина, повіту Радівці (Румунія). – Мюнхен, 1997. – 113 с.

Грінченко – Грінченко Б. Д. Словарь української мови: В 4-х т. – К., 1996-1998. – Т. 1.

ЕСЛГН – Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – 253 с.

- ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови. – К., 1982–1989, 2003. – Т. 1–4.
Жел. – Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словник. – Львів, 1886. – Т. 1–2.
- СУМ** – Словник української мови. – К., 1970–1980. – Т. 1–11.
- ЭССЯ** – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под. ред. О. Н. Трубачева. – М., 1974–1990. – Вып. I. – XVII.
- GTP** – Nitsche P. Geografische Terminologie des Polnischen. – Bohlau Verlag Kohn Graz, 1964. – 339 s.
- GTS** – Schutz J. Die Geografische Terminologie des Serbokroatischen. – Berlin, 1957. – 113 s.
- SEJP** – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 1927.

Лариса Тищенко

Слов'янський педагогічний університет

ДИНАМІКА ПОБУТОВОЇ ЛЕКСИКИ ПІВДЕННОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРОК

В українській діалектології останніх десятиліть дедалі помітнішою стає тенденція до вивчення тематичних груп діалектної лексики, які є предметом наукового інтересу К. Глуховцевої¹, Г. Мартинової², Л. Фроляк³, О. Євтушка⁴, Л. Дорошенко⁵, В. Леснової⁶, І. Ніколаєнко⁷ та багатьох інших учених. Праці згаданих мовознавців не тільки дають уявлення про окремі тематичні групи лексики, а й розкривають шляхи реалізації тематичного та ареалогічного підходів у вивченні діалектної лексики. Зібрані на сьогодні матеріали є цінним джерелом для найрізноманітніших лінгвогеографічних атласів: Лексичного атласу української мови, Атласу східнослов'янських ізоглос, Загальнокарпатського діалектного атласу, Загальнослов'янського лінгвістичного атласу, Лінгвістичного атласу Європи; вони становлять базу для створення Словника українських говірок.

Однак все ще багато тематичних груп лексики українських говірок сьогодні або взагалі не вивчені, або вивчені фрагментарно. До недостатньо вивчених ареалів належать південнослобожанські говірки. Це територія південних районів Харківської та північних районів Донецької областей.

У нашому дослідженні основна увага зосереджена на лексиці, яка позначає житлові та господарські споруди, їх складові частини. Системний аналіз лексики досліджуваного ареалу з урахуванням діалектних матеріалів, що відбивають стан живої народної мови у різні періоди її існування, дозволив зробити цікаві висновки щодо зазначеного мовного матеріалу. Зіставний аналіз лексики, зафіксованої наприкінці ХХ ст., матеріалів етнографічних і лексикографічних джерел ХІХ – поч. ХХ ст. дозволяє з'ясувати динаміку розвитку побутової лексики південнослобожанських говірок.

3-поміж репрезентантів семи «сільський житловий будинок» лексеми *хата, дом, д'ім* складають групу назв, що в тому ж значенні функціонували в обстежених говірках і століття тому. У кінці ХХ ст. лексема *д'омик* трансформувалася у південнословобожанських говірках у словотвірний варіант *дом'ік*. У назві *світлиця* спостерігаємо зміну семантики: у ХІХ ст. «житловий будинок» // «гарно прибрана, парадна кімната в будинку», у ХХ ст. – «гарно прибрана, парадна кімната в будинку». Лексема *хіжа* «хата, домівка» сучасними південнословобожанськими говірками втрачена.

Спостереження за динамікою розвитку за останнє століття семи «прибудова зі східцями біля входу в будинок» дозволяє констатувати, що незмінними збереглися лексеми *крильцо, крилечко, г'анок, рундук, присінок*; семантичну трансформацію виявили назви *порог, галерея, ступеньки, сіни, східці, пітт'ашки, прибо́йчик, пристінок*; із трансформацією словотвірною пов'язані репрезентанти *ступні, сходи, прибо́йчик, прист'інок*; фонетична трансформація відбулася в лексемі *кал'і|дорчик*. Не були зафіксовані в пам'ятках ХІХ ст. назви *прид'ел'чик, прист'ро́йка*. Лексема *виход'єчки* «крильцо» вийшла з ужитку в обстежених говірках (на зрізі кінця ХХ ст. не виявлена).

Сема «викладена з каменю чи цегли споруда для випікання хліба, приготування страв тощо» здебільшого репрезентована лексемами, що залишаються в основному незмінними протягом останнього століття: *піч, вар'їста піч, рус'ка п'єчка, плита́*; лише частина з них виявила або словотвірну трансформацію (*п'їчечка, руска́я п'єч, плитка*); або фонетичну (*п'єчка від пічка, українська п'їч від український*), або семантичну (*груба*). Маніфестант п'єц у розглянутих писемних пам'ятках не виявлено. Сучасними південнословобожанськими говірками втрачена номінація *пол'а* «кам'яна плита».

Більшість репрезентантів семи «гарно прибрана, парадна кімната в будинку» в пам'ятках не виявлена (*п'єредн'а хата, велика хата, п'єрша хата, п'єредн'а, п'єредн'а кімната, велика кімната, касо́мари, величка*); назви *світлиця, г'орниця, пок'їй, гостінна* були відомі і століття тому; лексема *зала (зал)* виявила словотвірну трансформацію (в етнографічних джерелах маємо *за́лка*). У сучасних південнословобожанських говірках не є вживаною назва *гостиненка*, що передавала цю сему ще століття тому.

Назви *ку́хня, столова* на позначення семи «кухня в будинку» були відомі в обстежених говірках і століття тому, репрезентант *хат'їна* виявив зміну семантики, маніфестант *п'єрва хата* у джерелах не відзначений. Сучасними південнословобожанськими говірками втрачена лексема *кухнянка*, вона замінена словосполученням *літня кухня*.

Серед репрезентантів семи «неопалюване невелике приміщення в житловому будинку або окрема прибудова біля хати для зберігання їстівних припасів, різних речей» незмінними протягом останнього

століття в обстежених говірках збереглися назви *кладова*, *комбра*, *коморка*, *комірчїна*, *чулан*, семантичної трансформації зазнали назви *галерея*, *сіни*, *коридор*, *ганделік*, *чорніця*, змінили своє словотвірне оформлення маніфестанти *кладоўка*, *ганделік* (від *гандель*). Назва *бўдка* 'кладова' субституювалася.

Спостереження за динамікою змін семи 'приміщення для зберігання зерна' дозволяє зробити висновки, що незмінними протягом останнього століття залишаються назви *комбра*, *амбар*, *клўня*, *стодола*, *житніца* (пор. *житовня* 'амбар', *клўня* 'рига, гумно, овинь, житница'), змінили своє значення лексеми *закрам*, *сарай*, *склад*, *чулан*, семантику та словотвірне оформлення трансформували репрезентанти *зерносклад*, словотвірні зміни помічені в слові *кладоўка*, не виявлена в проаналізованих писемних пам'ятках назва *храп* 'іл'іше. У сучасних південнослобожанських говірках втрачені лексеми *зрубня*, *рига*.

П'ять із фіксованих наприкінці ХХ ст. лексем (*ток*, *клўня*, *гумно*, *стодола*, *навіс*) репрезентують сему 'будівля для зберігання снопів, сіна, полови' протягом останнього століття без змін; три назви виявили зміну семантики (*тік*, *повітка*, *шоба*); чотири – словотвірну трансформацію (*точок*, *сїн:ик*, *сїновал*, *сїнажник*). На сучасному зрізі у південнослобожанських говірках не має назви *полоўник*.

Зіставлення репертуару семи 'велике дерев'яне відро для витягання води з колодязя журавлем' на двох хронологічних зрізах (ХІХ – кінець ХХ ст.) дозволяє констатувати, що назви *цебёрка*, *цёбер*, *відрб* побутували в обстежених говірках і століття тому, лексеми *цеб'ро*, *це'берко* виявляють словотвірну трансформацію, маніфестанти *лоханка* писемні джерела не фіксують. Сучасними південнослобожанськими говірками втрачено назву *бадіўка*.

Загальне зіставлення побутової лексики південнослобожанських говірок на двох хронологічних зрізах (ХІХ ст. – кінець ХХ ст.) за лексикографічними та етнографічними даними і сучасними записами виявило, що 269 із 1069 зафіксованих номінативних одиниць упродовж досліджуваного періоду функціонують без змін (*хата*, *прич'ілок*, *к'ім'ната* та ін.), 376 номінацій зазнали семантичної трансформації (*ганделік*, *коўчег*, *зем'л'анка* та ін.), 207 – словотвірної (*п'ідна'віс*, *сто'лоўка* та ін.), 65 – фонетичної (*кол'їдор*, *кал'їдорчик* та ін.); 10 лексем субституювалися (у досліджуваних південнослобожанських говірках вони не виявлені, напр., *кухнянка*, *виходечки* та ін.). Крім того, було зафіксовано 139 номінацій, що поповнили тематичну групу побутової лексики у південнослобожанських говірках, імовірно, в останнє століття, оскільки вони не виявлені у джерелах ХІХ ст. з досліджуваної території (напр., *об'катка* 'призьба' та ін.).

Отже, незважаючи на міжмовну та міждіалектну взаємодію, відчутний вплив нівеляційних процесів, зміни в господарському житті

діалектоносіїв, компонентний склад аналізованих ЛСГ здебільшого залишається сталим.

¹Глуховцева К. Д. Лексика народного побуту українських східнословобожанських говірок: Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1992. – С. 427; ²Мартинова Г. І. Подільсько-середньонадніпряньська – діалектна межа (за даними побутової лексики правобережної Черкащини): Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1993. – С. 480; ³Фроляк Л. Д. Ботаническая лексика українських говорів Северного Приазов'я: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1988. – С. 19; ⁴Евтушок А. М. Лексика сільського строїтельства в українських западнополеских говорах: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1989. – С. 19; ⁵Дорошенко Л. І. Ареалогія будівельної лексики східнополіського діалекту: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1999. – С. 19; ⁶Леснова В. В. Номінація людини та її рис у східнословобожанських українських говірках: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 1999. – С. 21; ⁷Ніколаєнко І. О. Структура й ареальна характеристика лексики традиційного ткацтва в українських східнословобожанських говірках: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 2000. – С. 24.

ЛІНГВОСТИЛІСТИКА. ЛІНГВОПОЕТИКА

Надія Бабич
Чернівецький університет імені Юрія Федьковича

СТИЛІСТИЧНІ ПРОБЛЕМИ В НАУКОВИХ ПРАЦЯХ І. К. КУЧЕРЕНКА ТА Н. І. ТОЦЬКОЇ

Все так банально і так безсумнівно: “Без мови не проходить, здається, жодна хвилина людського життя: ми завжди або розмовляємо з кимсь – ділимося сформованими думками, читаємо чи пишемо щось – сприймаємо думки чийсь чи посилаємо можливому співбесідникові, або просто обдумуємо щось – мовою оформляємо плани своєї діяльності, безпосередньої чи перспективної. І саме людське мислення і реальність його результатів можливе тільки в мовній формі¹. Мабуть, саме тому так непросто навчити людей поводитись з цим найуніверсальнішим інструментом бережливо й усвідомлено, щоб зостався він незнищеним.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. стали, на наш погляд, для стилістики як науки про типи і жанри мовлення своєрідним “зоряним часом”: відбулося чимало наукових конференцій, побачили світ численні монографії, словники, у т. ч. риторичні, навчальні посібники. Особливий “бум” спостерігається в попиті та пропозиції довідкової (регламентаційної) літератури з культури спілкування, у т. ч. професійного, культури ділового мовлення.

Ця своєрідна “прикладна” лихоманка охопила не лише вищу, а й середню школу, якій наполегливо рекомендується втілювати як провідну так звану комунікативну освітню лінію. З часів Михайла

Ломоносова теоретики і практики силкуються пояснити суть педагогічного завдання “навчати мови”: одні зводять це завдання до заучування “правил” та їх застосування в усному і писемному мовленні, іншим здається, що вони без “правил” можуть навчити говорити і писати. Щоб самому остаточно утвердитися у способі і змісті навчання мови, ми вирішили звернутися до строгого фонетиста Н. Тоцької та оригінального логіциста у граматиці І. Кучеренка. Їхні переконливі, як сама правда, аргументи схилили нас, скажемо одразу, до тих, хто бачить проблему як двоєдину: мовлення без фонетики і граматики, як і фонетика та граMATика без побудованих на їх засадах висловлювань не могли б ні існувати, ні розвиватися.

Проф. Н. Тоцька, продовжуючи традицію оцінювати мову як першооснову і результат інтелектуальної та емоційної діяльності людини, переконує, що: “Норма літературної вимови має велике суспільне значення, оскільки саме завдяки нормі мова може виконувати притаманну їй функцію – бути засобом спілкування людей”².

Понад 20 років тому учений філолог спостерігала й оцінювала ситуацію, подібну до сучасної: “Роль літературної (а значить і унормованої) вимови особливо зростає в нашій країні в зв’язку з бурхливим розвитком різноманітних форм усного мовлення, коли до громадської діяльності, пов’язаної з публічними виступами, піднялися найширші маси населення”³. Відмінність ситуації лише в тому, що сьогодні до словосполучення “українська мова” додається слово “державна”, а публічні виступи стали менш регламентованими за темою та рівнем як етики, так і естетики мови. А мовна практика вісімдесятих років минулого століття і початку ХХІ коригується одними і тими ж настановами і застереженнями: “Будь-які відхилення від літературної вимови відвертають увагу слухача від змісту сказаного й спрямовують її на зовнішню, звукову сторону мовлення. Тим самим утруднюється взаєморозуміння, тобто порушується мовне спілкування. Натомість нормативна (усталена, стандартна) вимова забезпечує легкість – отже, й швидкість приймання змісту звукової мови, тобто полегшує й прискорює процес спілкування. Чітка, виразна, звучна вимова, багата, барвиста інтонація фрази уточнюють вираження думки, посилюють емоційний вплив на слухача”⁴.

Як досягти легкості, виразності усного мовлення, а особливо як цього навчити носіїв іншої національної мови без артикуляційної характеристики українських звуків, без пояснення процесів звукових змін і їх результатів у мовному потоці без т. з. теорії? Кажуть, що треба вчити не фонетики, а усної мови. Були такі “методичні” порадики і на зорі становлення науки про мову. Але історія педагогіки і методики підтвердила необхідність раціонального поєднання у процесі учіння конкретного звучання слова з абстрагуючим аналізом кожної складової його одиниці. Як не погодитись із тим,

що: “Одні під орфоепією розуміють лише сукупність правил вимови окремих звуків і їх сполук, інші включають до неї і наголос, а треті – також інтонацію. Включати до орфоепії всі складові елементи звукового оформлення усного мовлення цілком логічно”⁵.

І сьогодні “дехто навіть з учителів-словесників і мовознавців вважає, що в школі зараз “вивчають граматику, а не вивчають мову”, що вся увага приділяється “всевадній граматиці” (“відмінювання – дієвідмінювання”, як іронічно називають таке навчання), а поза увагою залишають “всю останню мову”, розуміючи, напевне, під цим багатий словниковий склад і її фразеологічні засоби. В опануванні ними, гадають, повинне полягати навчання мови – навчання учнів говорити і мислити...

Навряд чи став би хто заперечувати проти вивчення багатства словника, правильності, майстерності використання слів, глибоких змістом і виразних зображальністю фразеологічних засобів. Однак не можна не бачити й того очевидного, що з якихось причин слова в мові не існують ізольовано, тим більше не можна ігнорувати цей закономірний факт”⁶.

На свою користь і всупереч опонентам, які наполягають на тому, щоб підручники державної мови для учнів шкіл з національними мовами навчання навчали мови, а не граматики, знову зачитуємо І. Кучеренка: “Не можна навчити передавати одиниці мови на письмі, не навчивши бачити їхню будову – способі закономірного зв’язку між частинами, що складають ціле, – як не можна навчити будувати будинки, мости, машини, не давши належних відомостей, з чого і як вони зроблені, тобто відомостей про їх будову”⁷. А ці відомості не можна подати один раз у визначену годину “приймання інформації” – їх не лише дозують, а й коригують залежно від віку учня та його інтелектуальних запитів і навіть можливостей.

І. Кучеренко наголошує, що об’єктом граматики є мова, а предметом (що визначає її як науку) – її будова, а оскільки мова є матеріальним вираженням свідомості, яка охоплює всі види психічної діяльності людини – інтелектуальні, емоційні, вольові, то в мові, отже, знаходиться вираження весь психічний зміст людської особистості, у зв’язку з чим всі психічні процеси і стани людини стають фактами свідомості⁸.

Учений і педагог І. Кучеренко терпляче пояснює і дилетантам: “Справа в тому, що, хоч наша мова і словесна (очевидність цього створює враження, що ми мислимо і спілкуємось словами), ми мислимо – формуємо і формулюємо думки, виголошуємо їх у кожному випадку мовного спілкування не словами, а складнішими за слово, складеними зі взаємозв’язаних слів мовними побудовами, – реченнями (за сучасною теорією жанрів – висловлюваннями. – Н. Б.). Свідчити про це можуть очевидні факти. У словнику мови

можна знайти майже всі слова, але не знайдемо в ньому жодної думки. У першій же ліпшій простенькій книжечці, в якій використано невеличку кількість слів, висловлено думок дуже багато, навіть може бути – більше, ніж використаних слів⁹.

Професор переконаний, що “помиляються ті, хто, справедливо вбачаючи в роботі школи першорядним навчити своїх вихованців добре мислити і говорити, гадає, що цього можна добитись, коли граматиці буде менше приділяться уваги¹⁰. Ми теж жалкуємо, що і через тридцять років після виходу цієї праці, а точніше, через 300 років після такої ж позиції М. Смотрицького і М. Ломоносова продукується ця помилка, бо ж “не граматика, а, навпаки, нерозуміння справжньої суті її, отже, по суті незнання її – головна перешкода в справі закладки інтелекту¹¹”.

Знати і розуміти – не одне і те ж. І “як не можна навчити писати просто словами поза вивченням їх будови, так не можна навчити мислити шляхом вивчення багатьох, нехай і найбагатших за значенням слів¹². Та й семантико-стилістичне багатство слів розкривається тільки в контексті (поза контекстом воно й не живе в мові), тобто у зв’язках з іншими словами в граматично побудованих одиницях, тільки в них грає слово барвами своїх значень, тільки в них воно сприймається – доступне і ясне, щире і підбадьорююче, пристрасне і закличне – і засвоюється, стаючи малесеньким елементом розуму, клітинкою світогляду людини¹³”.

Ми дозволили собі так часто цитувати оригінального професора-граматиста не в данину його ювілеєві, а з необхідності вдатися до його авторитетного слова задля спростування і сучасної тенденції до витіснення “чистої граматики” зі школи. Така метода, може, й добра для українських недільних шкіл діаспори, яка вчить своїх дітей мови задля екзотичного принципу національної їх ідентифікації.

Чи ж треба претендувати на оригінальність, якщо вже було сказано: “Звичайно, такий предмет, як граматика, не може похвалитися барвистістю і привабливістю своїх показників, які б сприймалися тими, хто її вивчає, так, як, наприклад, сприймається яскрава картина чи захоплююча розповідь (хоча “Теоретичні питання граматики української мови” І. Кучеренка^{14,15} мають і барвисту мову, і привабливі “показники”. – Н. Б.). Навпаки, вона відзначається суворістю її абстрактних понять і академічністю тверджень...”¹⁶.

І що таке “звичай самої мови”, “жива природа, її організація”, як не фонетика і граматика? Дуже помиляються ті, “хто вважає, що поза граматикою є ще “вся остання мова”, чи розцінює мову як велику кількість слів і усталених виразів, зворотів тощо, а саму граматику (певне, в її викладі в підручниках) як сухий, мертвий гербарій. Якраз навпаки – слова і всі ходячі вирази і є тими засушеними препаратами, які взято з живої мови. Правильно говорив О. Потебня,

що слово, вирване з контексту, – мертве. Воно живе в контексті”¹⁷. І нічого в тому немає дивного, що у 70-і роки І. Кучеренко взяв собі на підмогу для утвердження своєї позиції не лише М. Ломоносова та О. Потебню, а й О. Пушкіна і “неістового” В. Белінського – тогочасних опонентів можна було переконувати цими іменами, а сучасних варто “настановляти” О. Курило, С. Русовою, С. Смаль-Стоцьким та ін.

І як можна не погодитись, що: “думати, що стилістика або той чи інший стиль мови – наукове, ділове мовлення тощо з їхніми своєрідностями є окремими галузями знань про мову, якісно іншими, ніж граматичні, і протиставити їх останнім, значить припуститись прикрої помилки. Мабуть, правильніше було б думати, що вони – лише своєрідні (кожне стосовно своїх потреб і завдань) способи використання “звичаїв мови”, своєрідне в кожному разі мистецтво використання засобів мови словесної, і граматичне в цьому є органічним активним чинником, який слід не ігнорувати чи відкидати свідомо, а глибше пізнавати, практично опановувати”¹⁸. Бо ж немає жодного сумніву, що коли до інстинктивної здатності добре говорити чи писати приєднується теоретичне знання мови, сила здатності подвоюється, потроюється. Граматика не дає таланту, але дає талантові більшу силу”¹⁹. І хай це сказав В. Белінський, але ж це зацитував І. Кучеренко, що завжди був свідомий того, що геніальність і деспотизм треба чітко розмежовувати.

Оскільки мова – хоч і не безпосередня дійсність думки, проте не її абсолютна totoжність, то її вивчення, як і практичне застосування, мусять підпорядковуватись і законам логіки, і законам граматики. Процес учіння складний, але його не можна ототожнювати з грою і розвагою. Його не можна відпускати на свавілля особистостей (навіть якщо вони в чомусь “заслужені”) або на інстинктивні відчуття.

Звичайно, вчимося мови “для життя”, для тих його сфер, які постійно оновлюються, ґрунтуючись на традиційних засадах. І якщо сьогодні хтось говорить вже не про стилі, а про жанри мовлення, про модус і дискурс, то це не значить, що їх норми і варіанти можна опановувати без фонетики чи граматики, реалізованих у слові та висловлюванні.

Форми мови і типові форми висловлювань (а саме їх М. Бахтін вважає одиницями мовленнєвого спілкування), тобто мовленнєві жанри, приходять в наш досвід і в нашу свідомість разом і в тісному зв’язку один з одним. Навчитися говорити – означає навчитися будувати висловлювання, бо говоримо ми висловлюваннями і аж ніяк не окремими словами²⁰.

¹Кучеренко І. К. Граматика живого слова // Українське мовознавство. – 1980. – Вип. 8. – С. 3; ²Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоенія, графіка, орфографія. – К., 1981. – С. 143; ³Тоцька Н. І. Зазнач. праця. – С. 144; ⁴Там само. – С. 143–144; ⁵Там само. – С. 142; ⁶Кучеренко І. К. Граматика живого слова // Там само. – С. 6; ⁷Там само. – С. 6; ⁸Там само. – С. 9; ⁹Там само. – С. 10; ¹⁰Там само.

– С. 11; ¹¹Там само. – С. 12; ¹²Там само. – С. 14; ¹³Там само; ¹⁴Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. – Ч. 1. – К., 1961. – 172 с; ¹⁵Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – Ч. 2. – К., 1964. – 160 с; ¹⁶Кучеренко І. К. Граматика живого слова... – С. 6; ¹⁷Кучеренко І. К. Про суспільну значимість граматики // Українське мовознавство. – 1984. – № 12. – С. 7; ¹⁸Там само. – С. 8; ¹⁹Там само. – С. 9; ²⁰Бахтин М. М. Проблема речевих жанрів // Бахтин М. М. Литературно-критические статьи. – М., 1986. – С. 448.

Оксана Мацько
Київський університет імені Тараса Шевченка

ПОНЯТТЯ ТЕКСТУ У СУЧАСНІЙ ЛІНГВОСТИЛІСТИЦІ

Серед лінгвістичних проблем семантична є завжди актуальною, передусім тому, що в мовній семантиці відображається весь пізнавальний і уявний світ людини, її зв'язки з природою, з усім людством, та й сама мова. Переважно це стосується лексичної семантики мови. Багатоманіття прийомів дослідження лексичної семантики можна звести до двох основних методологічних підходів-напрямів, а у вужчому розумінні – методів.

В основі одного з них лежить визнання того факту, що слово існує об'єктивно і окремо як часточка мовлення і як закріплений у свідомості мовців знак; що має свій незалежний від контексту семантичний простір, знак – ідеальний еквівалент елементів реальності. Цей підхід дає можливість досліджувати лексичну семантику на кодифікаційних лексикографічних джерелах – словниках, довідниках, лексичних картотеках. Його можна назвати лексикоцентричним, оскільки в основі такого підходу до вивчення лексичної семантики лежить увага до окремої лексеми як до самодостатньої одиниці. Цей підхід переважав у традиційній лінгвістиці, він зосереджував увагу дослідників на діахронних змінах у семантиці слів, які можна було простежити за змістом словникових статей.

У ХХ ст., зокрема у другій половині його, лінгвістика, не відмовляючись від лексикоцентричного напрямку (можна сказати: словоцентричного, аналітичного, описового), сформувала інший підхід – текстоцентричний. Цей підхід орієнтує дослідників на розгляд слова (чи іншої мовної одиниці) у мовленні, у його функціональних виявах, де семантика лексеми експлікується через реальні і потенційні словосполучення, де вона зазнає змін, деформації і зміщень та збагачується нашарованими новими семантичними відтінками. Тут межі семантичного простору мовної одиниці визначаються не тільки обсягом лексичного значення виокремленого слова, а й загальною семантикою тексту, його композицією і структуруванням, внутрішнім контекстом і підтекстом та ситуацією мовного спілку-

вання. В результаті такий підхід (і відповідно напрям) дослідження можна дефінувати як текстоцентричний, зв'язномовний. Він дає можливість досліджувати синхронне функціонування лексичної семантики слова у різних типах текстів відповідно до сфери, умов і настанов мовної комунікації, залучати до тлумачення значення мовної одиниці ширше текстове поле.

Текстоцентричний підхід до вивчення мовних одиниць вимагає посиленої уваги до поняття “текст”, власне, з'ясування того, що входить в обсяг цього неоднозначного поняття. Найзагальнішим і найпоширенішим є таке визначення: “Текст (від лат. *textus* – тканина, сплетіння, з'єднання) – об'єднана змістовим зв'язком послідовність мовних одиниць, основними властивостями якої є зв'язність і цілість”¹.

Більшість дослідників, оперуючи терміном “текст”, або уникають давати визначення тексту як універсальної мовної одиниці, яку важко точно визначити, або визначають це поняття, актуалізуючи важливу з їхнього погляду ознаку тексту, як наприклад: “писемний чи усний потік, що являє собою послідовність звукових, графемних елементів у синтаксичних структурах (реченнях), які виражають комплекс пов'язаних між собою суджень”². Розуміння тексту як одиниці найвищого рівня мови довгий час спиралося на такі основні його ознаки як послідовність мовних знаків, лінійність структури, семантична зв'язність (когезія) та змістова цілісність, або завершеність. Розвиток комунікативної лінгвістики розширює уявлення про текст не тільки як готовий продукт мовлення, а й як елемент комунікативного акту в позиції між трансмісором і реципієнтом (Т-Т-Р), між мовцями (М-Т-М), між адресантом і адресатом (А-Т-А). Саме так бачить текст як елемент комунікації дослідниця Н. Кутіна: “Текст – це серединний елемент схеми комунікативного акту, яку спрощено можна уявити у вигляді трьохелементної структури: автор – текст – читач”³. Л. Лосева поширює своє визначення тексту суб'єктивним чинником – ставленням автора. У неї текст – це “повідомлення у письмовій формі, що характеризується смисловою і структурною завершеностю і певним ставленням автора до повідомлення”⁴. М. Мейснова вважає, що “текст – це одноразова і замкнута структура, яка створює власні значення, і відкритий світ, що являє себе через ставлення до інших текстів”⁵. Цю ідею самодостатності тексту (“замкнута структура”) і разом із тим зв'язку тексту з іншими текстами метафорично виразив відомий російський вчений М. Бахтін: “Текст живе лише стикаючись з іншими текстами... Лише у точці такого контакту текстів спалахує світло, що світить назад і вперед”⁶.

Окрему сторінку у текстознавстві вписали журналістикознавці (А. Москаленко, В. Різун, М. Феллер). Визначивши текст як окремий предмет журналістської діяльності поряд із журналістським твором,

як формою існування твору, дослідники звертають увагу на те, що “текст – це лише графічно-знакова фіксація твору, форма відчуження твору від автора”⁷. Розділивши таким чином цілісний текст на два пласти: семантику тексту – твір і форму тексту – графічно-знакову фіксацію (що є дуже зручним для журналістського фаху – писання і редагування), автори даної концепції описують системно-структурну організацію (архітектоніку тексту). А текст як семантичну структуру пропонують аналізувати у трьох аспектах:

1) З позиції автора – можливими є два різновиди тексту: текст як продукт реального, живого спонтанного процесу текстотворення (знаково-мовленнєвої діяльності автора) і текст як продукт професійного текстотворення, тобто цілеспрямованого, усвідомленого автором як фахівцем;

2) З об'єктивної позиції, реального стану речей – текст як фрагмент загальної інформаційної системи суспільства, у якій він виконує роль носія інформації (інформаційний аспект), відповідного впливу на мовців (комунікативний аспект). “При цьому суспільство слід розглядати як кібернетичну систему, в якій відбуваються інформаційні процеси”, – зауважує В. Різун⁸.

3) З позиції адресата (слухача і читача) – текст як явище (чи фрагмент дійсності) для сприймання і розуміння. Корекція тексту мусить бути такою, щоб, керуючи читацьким сприйманням, можна було уникнути зайвого суб'єктивізму при сприйманні і розумінні тексту.

Аналіз і першого (семантичного), і другого (графічно-знакового) пластів текстотворення привів до висновку, що текст – “це комунікативно – психологічне знаково-графічне явище”, що “має свої, притаманні тільки йому параметри і категорії”⁹.

З розвитком лінгвістики тексту як окремої галузі мовознавства і навчальної дисципліни лінгвістичного аналізу тексту у вищих навчальних закладах стараннями дослідників-теоретиків і науковців-практиків уточнюються тлумачення тексту, розширюється обсяг і поглиблюється зміст поняття “текст”.

Якщо досі переважав прямий погляд дослідника на текст, то тепер лінгводидактичні потреби освітньої системи змушують викладачів, дослідників та інтерпретаторів тексту – дивитися на текст опосередковано – через особистість реципієнта: до сприймання чого він готовий, яких відкриттів, вражень очікує і який вплив на нього може справити текст.

Попереднє, поширене в 60–70 рр. ХХ ст., розуміння тексту – як продукту мовлення, як статичного об'єкта, що не розкладається на частини, когерентної множинності тема-ремних послідовностей – доповнюється результативно-діяльним: текст як комунікативний твір, як “складне лінгвістичне утворення, що інтегрує в собі образ позамовної дійсності, комунікативну дію, специфічну формальну

структуру"¹⁰. А лінгвістика тексту збагачується поняттями стилістики і риторики: інтенція, диспозиція та ілокуція мовно-стилістичних засобів тексту, образ автора, образ реципієнта.

Лінгвістика тексту 80–90 р. ХХ ст. розгалужується в кількох напрямках:

а) вивчаються тексти різних галузей мовної комунікації та інтегруються знання про їхні комунікативно-прагматичні властивості;

б) досліджуються основні текстові категорії – модальність, референційність, предикативність – та мовностилістичні засоби їх вираження;

в) вивчаються мовні ознаки текстів відповідно до інтенціонального (від адресанта) та рецептивного (до адресата) аспектів "бачення" тексту;

г) досліджуються різні типи текстів у часопросторі минулих епох української культури і формується поняття гіпертексту і його видів, зростає інтерес до Інтернет-текстів, до компонованих текстів, текстів малих форм (мова реклами);

д) вивчається текстотворення в межах комунікації певного типу, яка відповідає дискурсу як соціокультурній сфері, тобто досліджуються ознаки тексту, що залежать від соціокомунікативної сфери;

е) розглядається текст як явище культури, як засіб міжкультурної комунікації, а також тексти, що функціонують у різних етнокультурних спільнотах, але представляють один тип дискурсу (дипломатичний дискурс, академічний дискурс, політичний дискурс, фінансовий, спортивний, музичний та інший); враховуються етнолінгвістичні та стилістичні ознаки спілкування.

¹Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 507; ²Ковалик І. І., Мацько Л. І., Плющ М. Методика лінгвістичного аналізу тексту. – К., 1984. – С. 7; ³Кутина Н. С. Структурно-смысловый анализ художественного текста. – Свердловск, 1980. – С. 9; ⁴Лосева Л. Как строится текст. – М., 1980. – С. 17; ⁵Мейенова М. Теоретическая поэтика. – Вроцлав, 1974. – С. 27; ⁶Бахтин М. Проблема текста в лингвистике, фразеологии, в других гуманитарных науках. – М., 1986. – С. 365; ⁷Різун В. В. Поняття тексту в журналістиці // Вісник Львів. ун-ту. – Вип. 28. – Львів, 2000. – С. 182; ⁸Різун В. В. Зазнач. праця. – С. 183; ⁹Різун В. В. Зазнач. праця. – С. 84; ¹⁰Радзієвська Т. В. Комунікативно-прагматичні аспекти текстотворення: Автореф. дис. ... докт. філолог. наук. – К., 1999. – С. 5.

Тетяна Беценко

Київський університет імені Тараса Шевченка

ТАВТОЛОГІЯ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМАХ

Стильовою ознакою думового епосу є функціонування тавтологічних структур.

Власне тавтологічним структурам, уживаним у думах, спеціальної уваги не приділялося, якщо не зважати на деякі міркування щодо цього О. Назарука¹ (з якими, до речі, не погоджуємо-

ся; і найперше – з розумінням тавтології як стилістичної фігури). Зважаючи на ту провідну роль, яку відіграють зазначені сполуки в організації текстів дум, у створенні їх поетики, вважаємо за необхідне дослідити тавтологічні вирази у структурно-граматичному аспекті, що і є метою цієї розвідки.

Труднощі у визначенні тавтології як мовного явища і стилістичної фігури, яку відносять до царини лексикології, полягає у її дотичності до фоніки (алітерація, асонанс), синтаксису (повтор, анафора, епіфора, плеоназм), словотворення. Доречним тут буде навести міркування Л. Тимофєєва², який і тавтологію, і плеоназм узагальнено об'єднує у повтори і відносить їх до звукової організації мовлення. Інші літературознавці розуміють тавтологію як “повторення тієї самої думки, тільки іншими словами”³ (В. Лесин, О. Пулинець). При цьому додають, що “повторюються однакові слова, корені слів”.

Якщо розглядати визначення тавтології, запропоновані мовознавцями, то виявиться, що у поглядах учених немає одностайності. Так, у Д. Ганича та І. Олійника це – “повторення одних і тих самих або близьких за змістом слів, виразів, зворотів”⁴; Ф. Буслаєв тлумачить тавтологію досить просто і чітко – як “повторення того самого слова або двох і трьох подібних”⁵. У “Короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів” за ред. С. Єрмоленко – “повторення змісту частини, вислову або цілого вислову”⁶. А. Коваль тавтологією вважає “повторення того самого кореня в різних словотворчих формах”⁷ (досить прозоре, як на нашу думку, визначення). Л. Мацько та ін. тавтологію тлумачить як “стилістичну фігуру, що твориться повторенням подібних за змістом і звучанням слів: *долом-долиною* [...]”⁸.

Отже, ключовим у визначенні тавтології (як літературознавцями, так і мовознавцями) фігурує повтор (повторна номінація (В. Гак)), що й приймаємо за одне з вихідних положень.

Беручи до уваги всі ці нюанси, очевидним виступає те, що найчіткіше визначення тавтології запропонував О. Тараненко, розуміючи її як “неусвідомлений, мимовільний або, навпаки, навмисний повтор у межах словосполучення, речення того самого чи однокореневого слів (формально-семантична Т.) або різнокорневих слів з тотожним, аналогічним і подібним значенням (семантична Т.)”⁹. Провідним у дефініції О. Тараненка є визнання тавтології на рівні словосполучення і речення (а не слова, що дозволяє визначити статус таких складних утворень, як *тьма-тьменна*, з *діда-прадіда*, *піший-пішаниця*, *рано-пораненьку*, а також *плаче-ридає*, *видивляється*, щодо яких у мовознавців немає одностайної думки: одні вважають їх тавтологічними (А. Євгенєва, В. Ващенко, С. Єрмоленко, А. Коваль, О. Пономарів), інші – складними лексичними утвореннями, побудованими за принципом тавтології (*долом-долиною*) (Д. Ганич, І. Олійник), ще інші – повтором, тобто плеоназмом

та його різновидом, який називають редуплікацією (*сила-силенна, мало-помалу*) (О. Тараненко). Ми поділяємо позицію О. Тараненка.

Проте навіть обране нами визначення тавтології, запропоноване О. Тараненком, вимагає уточнення. Так, *сполуки жива істота, забери у свої руки* О. Тараненко відносить до плеонастичних, а *гірка редька, огнем палити* – до тавтологічних¹⁰, хоч ми не бачимо між ними суттєвої різниці (на наш погляд, їх можна або віднести до плеонастичних, або до тавтологічних (семантичних), або визначити як сполуки перехідного типу тощо).

Усі мовознавці одноставні в тому, що тавтологія виступає ознакою народнопоетичної мови і використовується “як стилістичний засіб для підсилення емоційності та виразності мови”¹¹.

Тавтологічні структури вживані в думках, можна насамперед поділити на різнокореневі (семантичні): *пожарами погоріли*¹² (79, 89, 94, 96, 97) і *однокореневі* (формально-семантичні): *клятьбами проклинає* (99), *у пута запутали* (114), *волоки воловії* (78), *там на горі гірниця* (77).

Повтор, що складає основу тавтології, може бути в означенні: *сирая сириця* (105, 106, 109), *чужа чужина* (167, 197), *славна слава* (149, 155, 242); в додаткові: *ніч переночувала* (146), *диву дивувалися* (400); в обставині: *в колісці колихати* (214), *на яви із'явилося* (138), *станом стали* (277); у підметі й присудкові: *буде погонь уганяти* (163), *буде суд осуджати* (417), *будуть цвіти процвітати* (336). Це все, згідно з Ф. Булаєвим, – приклади одночленної тавтології. Для народної поезії, в тому числі й дум, характерні, проте значно рідше, вживані двочленні структури: *визволь [...] невольника з неволі* (106, 121), *визволь невільників на волю* (125), *погонь ганяла, братів доганяла* (164), *по походах піхотою не ходять* (249). Найуживанішими в досліджуваних текстах є одночленні тавтологічні сполуки.

Домінантними в думках виступають однокореневі тавтологічні вирази. Найпоширенішими моделями, за якими будуються однокореневі тавтологічні конструкції, що уживані в думках, є такі:

I. Іменник + прикметник (A+Nom): *сирая сириця, хвилешна хвиля* (393, 394, 403, 404, 405), *темна темниця* (127), *темленька темниця* (128, 129). Цей різновид сполук ще іменують тавтологічним епітетом¹³.

II. Сполуки однокореневих присудка і додатка у знахідному відмінку (Vb+Nom): *пости постила* (349), *славу [...] виславляли* (242). Саме “знахідний внутрішнього об'єкта” і виступає тією тавтологією, яка у фольклористиці (поряд з іншими формами) звичайно розглядається як художній засіб усної поезії” (140). Різновиди цієї моделі:

1. Однокореневий прямий додаток – реальний “зовнішній” об'єкт. У подібних сполуках є вказівка на те, що тут “об'єкт означає дію, яка здійснюється над ним”¹⁴. Цей тип відношень вважають дуже давнім: *у пута запутали* (144), *напитки пити-підпивати* (143).

2. Однокореневий додаток – реальний (предметний) результат дії дієслова-присудка: *загадку загадали* (245, 257), *жизнь проживати* (375).

3. Знахідний "удаваного" об'єкта: *шкоду шкодив* (307), *пости постила* (349), який О. Пешковський назвав "знахідним змісту"¹⁵.

4. Знахідний тавтологічний "абстрактного об'єкта": *торг торгувати* (249).

III. Сполука присудка з іменником в орудному відмінку (орудний тавтологічний) показова тим, що є прикладом переосмислення синтаксичної функції у ході розвитку мови і переходу "з категорії власне граматичної в категорію стилістичну: те, що зараз уявляється засобом підсилення значення [...], таким у час свого виникнення не було"¹⁶ (178). Виділяємо такі різновиди цієї моделі:

1. Орудний знаряддя в уснопоетичній творчості є "одним зі свідчень того, що повторення кореня само по собі ще не виступає підсиленням"¹⁷. Не зовсім погоджуючись з цим, гадаємо, треба уточнити, якщо не підсиленням, то підкресленням, а значить, концентрацією уваги на знарядді як такому, що заслуговує на увагу.

2. Орудний способу дії "використовуються з функцією уточнення, конкретизації та обмеження дієслівної ознаки"¹⁸. У думках тавтологічний орудний способу, образу дії виступає у різновиді без означення: *громами й загриміла* (413), *голосом гукає* (308), *клятьбами проклинає* (99), *підбойками підбиті* (245), *цвітом процвітає* (140 (2)), *цвітами процвітає* (337).

IV. Сполуки присудка з однокореневими іменниками в інших відмінках спостережені у таких випадках: 1. Знахідний з прийменником: *за повід [...] веде* (241). 2. Родовий відмінок: *з неволі невольники* (242, 254), *до рук уручав* (250). 3. Давальний відмінок: *в сні снилось* (138). 4. Місцевий відмінок: *на повіді веде* (239).

V. Сполуки дієслів з однокореневими іменниками поділяємо на 3 групи за характером іменників, що входять до цих сполук.

1. Однокореневими виступають дієслово-дія та іменник-діяч. У думках у ролі іменника – абстрактний іменник або іменник-неістота: *пили пилили* (172), *сон присниться* (241).

2. Дієслово-дія та іменник – результат цієї дії (конкретний і абстрактний): *сполука присудка зі знахідним відмінком іменника: загадку загадали* (245, 257); *загадку одгадав* (251).

3. Дієслово-присудок – однокореневий іменник – назва дії, названий у дієслові. Учені вважають ці тавтологічні структури найсвоєріднішими¹⁹: *помощ помагає*.

VI. Орудний іменника з прикметником у думках (Adj+Nom) зафіксований в одному випадку слововживання: *старший старшиною* (135).

VII. Тавтологічний прислівник при дієслові-присудковій (Adv+Vb) рідковживаний: *безневинно обвиняє* (416).

VIII. Прислівник із прикметником (Adj+Adv) зафіксований в одному випадку (модель +A): *вовік вічний* (283).

IX. Поєднання іменника з іменником у Д. в. (Nom+Nom): *багачеві в багатстві* (388), *козакові в козацтві* (388), *чумакові в чумацтві* (388).

X. Тавтологізована сполука числівника з іменником зафіксована в одному випадку: *одна одиниця* (167).

Поряд із тавтологією яскраво вираженою, тобто дублюванням тією чи іншою мірою форми слова, як вище розглянуті приклади, а також: *в дзвони задзвонено* (323, 332), *у гості гостювати* (412), думові тексти упорядковуються і шляхом повтору ключової семантичної ознаки синтагми, що зумовлює виникнення тавтології семантичної (за термінологією старовинних риторик, – епанод). У думках такої різновид представлений дієслівними синтагмами: *огнем запалив* (281), *словами отвергає* (249), *сном спали* (137), *пожарами погоріли* (79, 89, 94, 96, 97), *сльозами ридає* (172), *промовлять словами* (173), адвербіальними: *біжать пішаницею* (261), *пішком іде* (236), *словесно промовляти* (322) та атрибутивними синтагмами: *істинна правда* (322).

Розглянуті приклади дозволяють говорити про тавтологію як "сполучення фразеологічного типу, яке складається зі слова, підсиленого його ж модифікованою формою"²⁰: *чужа чужина, пили пилили*, проте у думках виявлено і такі тавтологічні вирази, які не становлять фразеологізованої сполуки (*козакові в козацтві* та ін.).

Вище ми розглядали тавтологічні сполуки, виділені на рівні словосполучення, зокрема предикативні сполуки та непередикативні (підрядні словосполучення). Окрім того, гадаємо, на увагу заслуговує й тавтологія, що виявляється на рівні сурядного ряду слів (однорідних членів речення), зв'язок між компонентами якого – сурядний (при цьому витримується основна вимога: повтор однокореневих слів): *Святе письмо / Світе і висвіщує* (403), *чудень да пречудень сонь* (136, 229), *кляне й проклинає* (374), *квилив і проквиляв* (115).

Поряд із тавтологізованим сурядним рядом слів у думовому епосі фіксуємо функціонування безсполучникового тавтологічного ряду, як правило, – це структури з підсилювальним відтінком, який створюється за рахунок пояснювальних слів (прислівників): *квилить, дуже проквиляє* (384), *кличе, добре покликає* (265, 300), *крикнет, покрикнет* (224).

Тавтологію в думках простежуємо і на рівні речення (у такому випадку компоненти між собою не перебувають ні в підрядних, ні в сурядних, ні в безсполучникових зв'язках, тобто виступають незалежними), як-от: Тільки соколи ясні літають, [...] / Нас, бідних *невольників*, у тяжкій *неволі* добрим здоров'ям навіщають (103), Ти, розлуку християнська, ти розлучила не одного вже мужа з женою (103).

Цікавим різновидом тавтологій, уживаних у думках, є конструкції з етимологічною тавтологією: *гирло [...] пожерло (258)*.

Одні тавтологічні сполуки в думках поодинокі, як-от: *до рук уручав, погоня здоганяє, пили пилили*; вони утворені за зразком тавтологічних сполук і становлять специфіку думового епосу. Інші тавтологічні конструкції є приналежністю не тільки дум, а й взагалі фольклорних творів. Це структури типу *чужа чужина, в дзвони дзвонити, загадку загадати* та ін.

За способом розміщення у контексті (міні-контексті) тавтологія в думках буває контактною (коли повторювані слова знаходяться поряд): *Ой то не пили пилили, / не тумани уставали [...] (172)* та дистантною (якщо тавтологізовані слова розбиваються іншими): *То буде з города Озіва / Велика погоня уставати, / То буде нас, кінних, доганяти (205)*.

Це все свідчить про багатоманітність, гнучкість, а також ідейно-змістове та естетичне наповнення тавтологізованих конструкцій у думовому епосі.

¹Назарук О. О. Мова українських історичних дум. – Дис. ... канд. філол. наук. – І.-Франківськ, 1967. – С. 189; ²Тимофеев Л. И. Теория литературы. Основы науки о литературе. – М., 1948. – С. 228–229; ³Лесин В. М., Пулинець О. С. Словник літературознавчих термінів. – К., 1971. – С. 410; ⁴Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985. – С. 302; ⁵Буслаев Ф. И. О преподавании отечественного языка. – М., 1941. – С. 180; ⁶Ермоленко С. Я., Бирик С. П., Тодор О. Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. – К., 2001. – С. 181; ⁷Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. – К., 1978. – С. 354; ⁸Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. Стилїстика української мови. – К., 2003. – С. 451; ⁹Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – С. 625; ¹⁰Там само; ¹¹Ермоленко С. Я., Бирик С. П., Тодор О. Г. Зазнач. праця. – С. 181; ¹²Украинские народные думы. – М., 1972 (тут і далі цитуємо за цим виданням, подаючи в дужках сторінки); ¹³Евгеньева А. П. Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVII–XX в. – М.; Л., 1963. – С. 103; ¹⁴Евгеньева А. П. Зазнач. праця. – С. 150; ¹⁵Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – С. 167; ¹⁶Евгеньева А. П. Зазнач. праця. – С. 178; ¹⁷Там само. – С. 178; ¹⁸Там само. – С. 182; ¹⁹Там само. – С. 214; ²⁰Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1973. – С. 363.

Алла Максименко

Київський університет імені Тараса Шевченка

ЗАСОБИ КОНОТАЦІЇ У ТЕКСТАХ ОФІЦІЙНИХ ЗАЯВ З МІЖНАРОДНИХ ПИТАНЬ

Усебічний опис усіх функціональних стилів з урахуванням їхньої внутрішньої диференціації залишається актуальним в українській лінгвостилїстиці.

За наявності значної кількості науково-теоретичних і науково-практичних розвідок про офіційно-діловий стиль мовлення в цілому

й окремі його підстилі¹ особливості дипломатичного підстилю поки досліджено недостатньо. Незважаючи на те, що в україністиці інтерес до вивчення основних лінгвістичних параметрів текстів дипломатичних документів поступово зростає², поза увагою дослідників залишається такий жанр дипломатичного підстилю, як офіційні заяви з міжнародних питань.

Обрані для наукового спостереження тексти заяв уряду, міністерства закордонних справ України з міжнародних питань періоду 1991–2003 рр. (85 заяв), проаналізовані на лексичному, найбільш рухомому рівні мови, дозволили виявити наявні в текстах типи стилістичних конотацій.

Одним із центральних понять стилістики вважається стилістична конотація, під якою розуміють “додаткові семантичні або стилістичні значення, відтінки, які накладаються на основне значення і надають висловлюванню емоційно-експресивного забарвлення”³. Неоднорідність стилістичної конотації (експресивно-емоційна, експресивно-оцінна, функціональна) дає підстави виділити три її різновиди. Перший різновид утворюють мовні одиниці, у яких експресивно-емоційне забарвлення є частиною прямого значення. Мовні одиниці другої групи не мають додаткового значення оцінності, проте воно виникає у контексті. Конотація третьої групи полягає у віднесеності змісту мовної одиниці до характерної для неї сфери вживання, функціонального різновиду мови⁴.

Важливою стильовою ознакою дипломатичного підстилю офіційно-ділового стилю є особлива офіційність викладу й майже повна відсутність засобів експресивної конотації. Емоційна нейтральність мовних, у тому числі лексичних, засобів цього підстилю пов’язана з реалізацією інформативної функції. Водночас можна виділити документи, яким притаманне поєднання інформативної функції із функцією впливу.

Офіційні заяви, на думку дипломатів, є новою й особливою формою здійснення дипломатичної діяльності держав. Заяви, містячи виклад офіційної позиції уряду з різних зовнішньополітичних питань, оцінку багатьох подій у світі, пропозиції щодо розв’язання міжнародних проблем, покликані здійснювати вплив на уряд-адресат таким чином, щоб досягти максимально позитивного результату. Оприлюднення у засобах масової інформації робить заяви особливими дипломатичними документами, відкритими й доступними для великої читацької аудиторії. Заяви висвітлюють вузькоспеціальні, але актуальні питання сьогодення, є засобом швидкого реагування держави на важливі проблеми міжнародного життя. Специфічними є й умови підготовки та функціонування цих документів. Усі ці фактори накладають відбиток на стильові особливості мови дипломатичних документів, з одного боку, й у своїй сукупності багато в чому

наближають їх до стильової специфіки мови газети (публіцистичний стиль). Отже, інформативність сама по собі не може забезпечити реалізацію комунікативних завдань цих документів, що пояснює наявність у цьому жанровому різновиді функції впливу.

Зазначені екстралінгвальні основи визначають стильові риси, стильові ознаки й лінгвістичні, насамперед лексичні, засоби їх реалізації в мові офіційних заяв. У лексичному складі текстів заяв частотними виявились іменники і якісні прикметники, в семантиці яких закладено відкриту оцінність: *трагедія, занепокоєння, співчуття, загроза, задоволення, надія; жорстокий, надійний, щирий, грубий, страшний, ганебний, тривожний, зухвалий*.

Окрему, досить поширену в текстах групу експресивно забарвленої лексики складають відносні прикметники, що зберігають оцінність, притаманну іменникам, від яких вони утворились: *варвар – варварський, загроза – загрозовий, ворог – ворожий, друг – дружній*. Цілі низки експресивних означень, вжиті у різних текстах до одного означуваного слова, передають увесь діапазон оцінок, зокрема негативних: *дії недружні – ворожі – злочинні – насильницькі – аморальні – протиправні; крок недружній – ворожий*. Вибір із цього ряду означення залежить від проблеми, відгуком на яку стала конкретна заява, від позиції держави щодо цієї проблеми. Ця лексична група (іменники, якісні й відносні прикметники) має інгерентну експресивність, тобто таку, що внутрішньо притаманна вислову як одиниці мови⁶, і створює стилістичну конотацію першого різновиду.

У різних функціональних стилях, особливо в художньому, публіцистичному, розмовному, широко використовуються мовні засоби, які посилюють дієвість висловлювання завдяки тому, що до його логіко-понятійного змісту додаються експресивно-емоційні відтінки. Особлива виразність мовлення досягається різними засобами, насамперед використанням тропів (епітети, метафори, метонімія, порівняння та інші).

Створенню експресивності в текстах заяв сприяють своєрідні постійні епітети: *грубий (попрання, порушення, втручання), глибокий (занепокоєння, стурбованість, тривога, обурення), недружній (крок, дії, акції)*. Характерним явищем для досліджуваних текстів є метафоризація словосполучень: *хвиля тероризму, нова хвиля етнічних чисток, доля миру, кордон миру, війна законів*. Текстам офіційних заяв притаманне метафоричне використання термінів: *атмосфера, формула (атмосфера недовіри, дружня атмосфера; формула політичного врегулювання, формула примирення)*.

Певної образності й виразності надають текстам окремі випадки вживання відомих фразеологізмів (*сіяти розбрат, брязкіт зброєю, камінь спотикання, наріжний камінь*), а також оновлення фразеологічних зворотів: *стіл мирних переговорів, гра на псевдопатріотичних*

почуттях, посіяти панічний страх. При аналізі мови заяв зафіксовано один випадок метонімічного вживання назви столиці на позначення відповідного міжнародного документа (*дух та буква Гельсінкі* – Гельсінський заключний акт) та навіть порівняння (*“Україна та Росія сповнені рішучості надалі прагнути досягнення таких домовленостей, які зміцнювали б спільний державний кордон як кордон миру, стабільності та всебічного співробітництва...”* – заява МЗС, вересень 1997 р.).

У текстах виявлено вживання композитів типу *великомасштабний, широкомасштабний, повномасштабний*, у яких переносне значення слова масштабний (такий, який має значний розмах) підсилено складовими елементами: *великий, широкий, повний*. Ці слова повторюють зміст слова, до якого вони додаються, й по суті є згорненням тавтологічним зворотом, що виступає стилістичним прийомом для підсилення образності й виразності мови заяв.

Прикладом експресивно-оцінного забарвлення лексики у текстах заяв може служити явище набуття словом нових значень завдяки розширенню лексичної сполучуваності слів: *рецидив імперської мислення, загальний простір безпеки та стабільності*.

Таким чином, виявлені в текстах офіційних заяв тропи, тавтологія, фразеологізми і нові значення слів, що з'являються за рахунок розширення лексичної сполучуваності, утворюють корпус експресивно-емоційних та експресивно-оцінних лексичних засобів, що формують стилістичну конотацію другої групи. Вони мають адгезивну експресивність, тобто таку, яку набуває вислів у певному контексті, ситуації спілкування⁷.

Стилістичної виразності й забарвленості надають текстам заяв стилістично марковані категорії лексики, зокрема офіційна лексика: *заявляти протест, викликати стурбованість, вживати заходів, давати оцінку та ін.* Функціонально-стилістичне забарвлення органічно притаманне зазначеним мовним одиницям і стає особливо помітним у конкретному висловлюванні: *МЗС України разом з Міністерством оборони вживають інші необхідні заходи з метою нормалізації ситуації* – заява МЗС України, 15 липня 1995 р.

Проведений аналіз експресивно й функціонально забарвлених лексичних одиниць дозволяє стверджувати, що заяви, будучи жанром дипломатичного підстилю офіційно-ділового стилю й маючи спільні риси з документами інших жанрів цього підстилю, містять водночас і відмінні риси, пов'язані зі специфікою функціонування цих документів, із певною близькістю до публіцистичного стилю, зі стилістичною конотацією лексичних одиниць. Виявлені типи стилістичної конотації свідчать про те, що одні з них мають постійний характер, інші можуть відтворюватися лише у певних умовах, але в

сукупності вони утворюють своєрідну систему конотативних стилістичних засобів, вживаних у текстах цього жанрового різновиду.

¹Коваль А. П. Ділове спілкування. – К., 1992; Артикуца Н. В. Мова права і юридична термінологія. – К., 2002; Горбачук Д. В. Структурно-семантичні типи стійких сполучень слів в офіційно-ділових текстах. – К., 1997; Паламар Л. М., Кацавець Г. М. Мова ділових паперів. – К., 1995; ²Пазинич О. М. Функціонально-структурні особливості текстів дипломатичного листування. – К., 2001; Мацько О. М. Мовні формули у дипломатичних текстах сучасної української мови (функціонально-стилістичний аналіз): АҚД. – К., 2001; ³Єрмоленко С. Я. та ін. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. – К., 2001. – С. 79; Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969. – С. 203; Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М., 1985. – С. 111; ⁴Кожина М. Н. Стилистика русского языка. – М., 1983. – С. 33–34; ⁵Там само. – С. 82; ⁶Єрмоленко С. Я. та ін. Зазнач. праця. – С. 56; Там само. – С. 56.

Ірина Левчук

Волинський університет імені Лесі Українки

ВИЯВ ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКОЇ СПЕЦИФІКИ У СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ СУЧАСНИХ МОВОЗНАВЧИХ РЕЦЕНЗІЙ

Науковий стиль сучасної української літературної мови як об'єкт лінгвістичного вивчення віддавна перебуває в центрі уваги дослідників. В осмисленні здобутків і постановці нових завдань у цій галузі значну роль відіграли праці Л. Алексієнко, С. Богдан, І. Гавриш, І. Гнатюк, С. Єрмоленко, А. Коваль, Н. Непийводи, М. Пещак, О. Пономарева та ін. Однак протягом останніх років, як відомо, активізувалися дослідження індивідуального стилю мислення та мовлення вченого. Зокрема, функціонально-стилістичний аспект вияву індивідуальності науковця в його працях згадується в розвідках С. Гайди, М. Котюрової, О. Лаптевої, Р. Терешкіної та ін. Проте увага лінгвістів зосереджується насамперед на основних жанрах наукового стилю (статті та монографії)¹, у той час як “периферійні” жанри (анотація, реферат, рецензія, патент, тези, повідомлення, доповідь та ін.) залишаються поки що маловивченими. Тому актуальність нашого дослідження зумовлена важливістю вивчення специфіки вияву авторського “я” вченого.

Варто зауважити, що індивідуальний стиль мислення та мовлення дослідника активно виявляється при викладі не власне наукової інформациі, “зокрема в критико-полемічних відступах (при оцінці тих чи інших положень, “захисті” своєї точки зору); в оцінних судженнях про предмет дослідження”². Отже, особливу цінність для вивчення становлять тексти, головною метою яких є оцінка певного твору художньої літератури чи мистецтва, визначення його вартості³, – рецензії.

Жанр рецензії протягом XIX–XX ст. виробив своєрідну традицію структурно-семантичної організації. Проте, залежно від галузі знань композиційне впорядкування структурних елементів рецензії може змінюватися. Слід зазначити, що мовознавчі рецензії вирізняються найбільшою стереотипністю у виборі лексико-синтаксичних конструкцій та їх розміщенні в тексті, однак і вони позначені впливом авторського “я”. Індивідуальність автора в тексті рецензії постає передусім з внутрішньої форми тексту, тобто зі співвідношення змісту аналізованої книги та авторського погляду на її предмет (погоджується рецензент із певною позицією аналізованої публікації чи заперечує її).

Зауважимо, що вступна частина мовознавчої рецензії має усю структуруно-семантичну організацію і не вирізняється авторською індивідуальністю. Найчастіше у вступі констатується факт появи тієї чи іншої книги, інформується про ступінь вивченості конкретної проблеми, а також характеризується автор книги. Основна ж частина рецензії є менш уніфікованою щодо вибору мовних одиниць і їх змістового наповнення, що й уможливило більший вияв індивідуального в структурно-семантичній організації тексту.

Зрозуміло, найчастіше аналізується досить об’ємний матеріал, тому його опис (навіть оглядовий) потребує значної кількості мовних формул, що вказують на послідовність інформації. У мовознавчих рецензіях стереотипні мовні одиниці спостерігаються переважно у висновковій частині. Зокрема, у проаналізованих текстах перевага надається висновковим конструкціям зі складовою лексемою часово-послідовності “*на завершення*”. Проте значно частіше з цією ж метою рецензенти послугуються вставними одиницями на зразок: *отже, нарешті, таким чином* та лексемою загалом, що мають ще й семантику узагальнення. Наприклад: *Отже, славісти світу одержали нове цінне видання* (Русанівський В. // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 136).

Оскільки порівняно з іншими науковими жанрами рецензію вирізняє переважання коментувальної, оцінювальної інформації, то вже при огляді змісту книги рецензент тими чи іншими засобами висловлює власне ставлення до аналізованого матеріалу, дає оцінку праці. Зокрема, цю інформацію найчастіше деталізують вставні мовні одиниці на зразок: *на жаль, шкода, справді, на нашу думку, як нам здається, треба признати* та ін.

Єдність наукових поглядів рецензента й автора може виявлятися не лише через оцінку конкретних положень аналізованої публікації, а й за допомогою конструкцій, що містять лексеми, об’єднані навколо лексико-граматичного поля “згода”. Проте вибір цих одиниць позначений впливом авторського “я”. Найтиповішими, скажімо, для рецензій С. Єрмоленко є мовні формули *цілком слушно, дуже слушна думка, цілком природно, автор слушно зауважує, як слушно*

підкреслює автор, автор доречно розпочинає тощо. Прикметно, що основне семантичне навантаження цих конструкцій передає оцінна лексема слухно. Наприклад: ...автор слухно зауважує, що в Західній Україні староукраїнська літературна мова "трималася ще й у ХІХ ст., правда, покрита флером слов'яноруської" (Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 137). Названі мовні вирази з семантикою "згоди" є усталеними в текстах сучасних рецензій. Найвиразніше спостерігається індивідуальність у використанні подібних мовних одиниць у рецензіях Ю. Карпенка, який послуговується лексико-синтаксичними конструкціями на зразок: *схвалення заслуговує, хороше враження справляє, особливо привабливим постає, дуже привабливо, цей фрагмент варто визнати взірцем*. Наприклад: *Г. Яворська дуже привабливо викладає генезу сучасних проблем нормалізації та кодифікації* (Мовознавство. – 2001. – № 2. – С. 80).

Однак не завжди рецензент в усьому погоджується з автором аналізованої книги. Інформація "незгоди" (мікротема "Недоліки книги") вводиться в текст мовознавчої рецензії найчастіше за допомогою лексико-синтаксичних конструкцій з бажальною семантикою. Здебільшого дослідник послуговується при цьому дієсловами умовного способу (*хотілося б, варто було б, можна було б, треба було б та ін.*), що надає науковому викладу меншої категоричності та свідчить про такт рецензента. Привертають увагу, зокрема, лексико-синтаксичні конструкції, що маркують перехід від позитивних моментів книги до її недоліків. Варто зазначити, що ці вирази почасти вирізняють ідіостиль багатьох рецензентів.

Індивідуально-авторським можна вважати мовне оформлення зачину мікротеми "Недоліки книги", зафіксоване в рецензіях В. Русанівського, напр.: *Звичайно, кожна піонерська праця не обходиться без помилок. Чимало їх є і в рецензованому посібнику* (Мовознавство. – 1998. – № 6. – С. 70]; М. Кочергана, напр.: *Принципових зауважень щодо теоретичних тверджень і загалом концепції автора немає. Можна висловити лише деякі критичні міркування часткового характеру* (Мовознавство. – 1996. – № 1. – С. 74); М. Жовтобрюха, напр.: *Високо її [наукову працю. – І. Л.] оцінюючи, разом з тим висловимо і деякі, хай і дрібні, зауваження* (Мовознавство. – 1990. – № 5. – С. 73). Специфічною рисою цієї інформації є відсутність категоричних інтонацій, прагнення рецензента "пом'якшити" висловлені зауваження.

Конструкції, що застосовуються при переході від позитивних аспектів книги до її хиб, особливо вирізняють індивідуально-авторську манеру Ю. Карпенка. Наприклад: *Однак виклад усіх цих хороших загальних положень зіпсований численними помилками – тим, що прийнято називати прикрими огріхами* (Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 77); *У розділі все настільки доречно, що ніщо не викликає*

заперечень. Хіба що можна зауважити, що жартівливо-глузлива назва наддніпрянців Енко виникла не в діаспорі, а в М. Хвильового (Мовознавство. – 2001. – № 2. – С. 80). Прикметно, що при переході до недоліків публікації Ю. Карпенко принагідно все ж акцентує увагу читача на загальній позитивній оцінці книги.

Варто зауважити, що найпоширенішими мотивами мікротеми “Недоліки книги” в мовознавчих рецензіях є наявність фактичних помилок, неповнота у викладі матеріалу, недостатня аргументація та друкарські недогляди. Проте здебільшого дослідник закінчує рецензію на оптимістичній ноті.

Типовим компонентом висновкової частини мовознавчої рецензії є міні-тема “Адресат”, у якій іноді принагідно зазначається ще й тираж видання. Такі лексико-синтаксичні конструкції завжди вирізняються індивідуально-авторським характером. Наприклад: *Вихід словника — радісна подія для всіх шанувальників української мови, кількість яких у тисячі разів перевищує десятитисячний наклад книжки* (Карпенко Ю. // Мовознавство. – 2001. – № 4. – С. 68).

Прикметно, що у висновковій частині рецензії найбільшим впливом авторського “я” у виборі лексико-синтаксичних конструкцій позначена факультативна мікротема “Виправдання попередніх критичних зауважень”. Наприклад: *Відзначити все, що помітив, — і позитивне, і негативне — нескорима звичка рецензента. Але в даному випадку позитивне й негативне просто неспівмірне* (Карпенко Ю. // Мовознавство. – 2001. – № 4. – С. 68). Використані образні елементи підкреслюють доброзичливе ставлення рецензента до автора, надаючи тексту емоційної тональності.

Отже, сучасні мовознавчі рецензії попри високу стандартизованість композиційної організації обов’язкових міні-тем “Автор книги”, “Достоїнства праці” та “Недоліки видання” вирізняються індивідуально-авторським характером у виборі факультативних елементів “Адресат”, “Побажання й поради”, “Виправдання попередніх критичних зауважень”. Однак найбільшою мірою авторське “я” виявляється у функціонуванні лексико-синтаксичних конструкцій, пов’язаних із тональністю, оцінністю / образністю оформленням мікротеми “Недоліки книги”.

¹Троянская Е. С. Научное произведение в оценке автора рецензии // Научная литература: Язык, стиль, жанры. – М., 1985. – С. 67; ²Котюрова М. П. Научный текст в аспекте индивидуального стиля мышления // Styl a tekst. – Opole, 1996. – С. 245; ³Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром’яка, Ю. І. Коваліва та ін. – К., 1997. – С. 242.

ЗМІСТ

ВИПУСК 29

Мойсієнко Анатолій Мова як світ світів	3
ЛЕКСИКА. ФРАЗЕОЛОГІЯ	
Шуляк Світлана Лексико-тематична парадигма простору в поезії Євгена Гуцала.....	10
Філінюк Валентина Епітет <i>новий</i> у динамічній структурі поетичного тексту Емми Андіївської	14
ФОНЕТИКА	
Дудник Зоя Варіанти реалізації голосних українського мовлення та їхнє місце в класифікації МФА	18
Мельник Ірина Фонетична структура українських ониматопей як джерело вивчення національно-мовної специфіки	24
Вовк Поліна Типологічне зіставлення української, російської, польської мов	27
Рожченко Зоя Теоретичні засади порівняльної фонетики англійської та української мов	32
Плющ Надія “Авторська” пунктуація в системі графічних засобів відображення на письмі невербальних компонентів комунікації	35
Українець Людмила Фоностилістика української поетичної мови	40
Мосенкіс Юрій Феномен милозвучності як матеріал спецкурсу “Живомовні джерела української мови”	45
МОРФОЛОГІЯ	
Алексієнко Людмила, Дарчук Наталія Обчислення омонімів у процесі конструювання лінгвістичних процесорів	49
Зінченко Ірина Субстантивовані назви у термінолексичі вишивання.....	54
Вільчинська Тетяна Неморфологічні способи утворення оцінних назв в українській мові	59

СИНТАКСИС

Терлак Зеновій	
Синтаксичні варіанти і норма.....	63
Арібжанова Ірина	
Порівняння: форма чи зміст?	68
Образцова Олена	
Семантика дієслова-зв'язки як індикатор суб'єктивної модальності висловлення	73
Звонська Леся	
Темпоральний дейксис відмінкових форм у давньогрецькій мові	76
Шевченко Мирослава	
Лінгвокультурологічні аспекти українського поетичного мовлення	79
Коленцова Віра	
Лінгвістичні основи навчання правопису слів іншомовного походження (на матеріалі ветеринарної термінології).....	84

СОЦІОЛІНГВІСТИКА. ПСИХОЛІНГВІСТИКА

Бондарчук Лариса	
Мовна картину світу: дефініції, проблеми, перспективи.....	88
Акуленко Аліна	
Значення навантаження прикметників у мовленні дітей молодшого шкільного віку (на матеріалі асоціативних експериментів)...	91
Покидько Олена	
Соціофонетична варіативність ритмічної організації тексту	95
Гапченко Олена	
Стійкі порівняння як одиниці внутрішнього лексикону людини: експериментальне дослідження	99
Ковалевська Тетяна	
Психолінгвальні чинники мовленнєвого впливу	103

ВИПУСК 30

ЛЕКСИКА. ФРАЗЕОЛОГІЯ

Якименко Микола	
Вираження мовної картини світу в лексиці японської мови	110
Мороз Олена	
До історії вивчення суспільно-політичної лексики слов'янських мов (на матеріалі української та чеської мов)....	114
Тимченко Євгенія	
Германізми в українській мові.....	117
Синишин Роман	
Питомі корейські слова (не китайського походження) в українських текстах	121

Денисюк Василь	Вивчення української історичної фразеології у вітчизняному мовознавстві	124
Міняйло Роман	Фразеосхеми як результат трансформації структурно-семантичних моделей	128
Паньків Валентина	Семантичні моделі предикативних фразеологічних емотивів (на матеріалі української, російської та англійської мов).....	132

ФОНЕТИКА

Бас-Кононенко Оксана	Породження мовлення як об'єкт експериментальної фонетики, фонології, психолінгвістики у зв'язку з психофізіологічною діяльністю механізмів мозку (спроба інтерпретації окремих проблем).....	136
Яцюк Світлана	Досвід системного опису сегментних і несегментних фонетичних явищ за монографією Л. В. Щерби "Восточнолужицкое наречие"	140
Вербич Наталія	Ритмічна структура проповіді	143

СЛОВОТВІР. МОРФОЛОГІЯ

Бачкур Роман	Вплив граматичних характеристик твірних слів на структуру словотвірних парадигм	147
Кравченко Людмила	Словотвірні моделі лубенських прізвищ із суфіксами -л-о, -ун, -ан	151
Комаровська Алла	Словотвірні особливості чеської ботанічної лексики на означення дерев та кущів	155
Ярошевич Ірина	Терміни <i>граматичне значення,</i> <i>граматична форма, граматична категорія</i> в науковому доробку І. К. Кучеренка	158

СИНТАКСИС

Карпенко Маргарита	Усталені порівняльні конструкції у словнику "Фразеологія перекладів Миколи Лукаша" в контексті граматичних студій І. К. Кучеренка	161
Романюк Світлана	Функціонування прийменниково-відмінкових форм зі значенням часу в семантико-синтаксичній структурі речення	166

Радіонова Тетяна	Експлікативний ряд у кореляції/некореляції з однорідністю ...	169
Ніколаєнко Тетяна	Логіко-граматичні типи речень і структура надфразних єдностей	172
Проценко Олеся	Структура висловлення як засіб реалізації комунікативної стратегії позитивного самопредставлення мовця	176
Івкова Наталія	Називний теми як спосіб розчленування висловлення у публіцистичному тексті	179
Сафонова Наталія	Синтаксичні репрезентанти суб'єктивно-модальних значень у дискурсі реплік	182

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Руснак Наталія	Лінгвальний статус діалектного тексту	186
Лазаренко Олеся	Фонетичні особливості польської мови в Україні в XVII ст. (на матеріалі творів Лазаря Барановича).....	190
Михальчук Оксана	Міжслов'янські лексичні взаємини в мікротопонімі Надвірнянщини	194
Тищенко Лариса	Динаміка побутової лексики південнословобанських говірок	198

ЛІНГВОСТИЛІСТИКА. ЛІНГВОПОЕТИКА

Бабич Надія	Стилістичні проблеми в наукових працях І. К. Кучеренка та Н. І. Тоцької	201
Мацько Оксана	Поняття <i>текст</i> у сучасній лінгвостилістиці	206
Беценко Тетяна	Тавтологія в українських народних думках	209
Максименко Алла	Засоби конотації у текстах офіційних заяв з міжнародних питань	214
Левчук Ірина	Вияв індивідуально-авторської специфіки у структурно-семантичній організації сучасних мовознавчих рецензій	218

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Наукове видання

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Випуск 29–30

Обкладинка: *І. Ткаченко*
Комп'ютерна верстка: *А. Асоєва*

Видавничий Дім Дмитра Бураго
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДК № 1138 от 02.12.2002 г.
01054, Київ, вул. О. Гончара, 52, оф. 15
тел./факс: (044) 238-64-47, 238-64-49, 216-14-60

Здано до набору 28.06.2004 г. Підписано до друку 22.07.2004 г.
Формат 60x84¹/₁₆. Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Pragmatica.
Обл.-вид. арк. 14.18. Ум.-друк. арк. 13.40. Наклад 300 прим. Зам. № 797.